

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Вадима Гетьмана»

С. С. Бульбенюк, Ю. М. Манелюк

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

ПРАКТИКУМ

УДК 32.01(076.5)
ББК 66.1
Б 90

Рецензенти

А. А. Булда, д.пед.н., проф.
(Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова)

В. М. Грубов, д.політ.н., проф.
(Національний авіаційний університет)

В. Ф. Смолянук, д.політ.н., проф.
(Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана)

Редакційна колегія факультету управління персоналом та маркетингу

Голова редакційної колегії — Шафалюк О.К., професор, д.е.н.

Відповідальний секретар редакційної колегії — Федорченко А.В., доцент, д.е.н.

Члени редакційної колегії: Колот А. М., професор, д.е.н., Кривещенко В.В., доцент, к.е.н.,
Ольшанська О.В., доцент, к.е.н., Макаренко О.І., професор, к.ф-м.н., Савченко В.А., професор,
д.е.н., Смолянук В.Ф., професор, д.політ.н.

*Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ
Протокол № 10 від 31.05.2011*

Бульбенюк С. С.

Б 90 Історія політичної думки [Електронний ресурс] : практикум / С. С. Бульбенюк,
Ю. М. Манелюк. — К. : КНЕУ, 2014. — 190 с.
ISBN 978-966-483-832-7

Практикум адресовано студентам, які вивчають вибірково дисципліну «Історія політичної думки», а також широкому колу читачів, які цікавляться політологією та політикою.

УДК 32.01(076.5)
ББК 66.1

*Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється*

© С. С. Бульбенюк, Ю. М. Манелюк, 2014
© КНЕУ, 2014

ISBN 978-966-483-832-7

Зміст

Передмова	4
Тема 1. Суспільно-політична думка Стародавнього світу	5
Тема 2. Суспільно-політична думка епохи Середньовіччя	16
Тема 3. Суспільно-політична думка епохи Відродження та Реформації	25
Тема 4. Суспільно-політична думка епохи ранніх буржуазних революцій у Європі	36
Тема 5. Розвиток суспільно-політичної думки наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття	49
Тема 6. Розвиток суспільно-політичної думки наприкінці XIX — у першій половині XX століття	64
Тема 7. Розвиток російської суспільно-політичної думки наприкінці XVIII — у першій половині XX століття	83
Тема 8. Зародження й становлення вітчизняної суспільно-політичної думки впродовж X—XVIII століть	101
Тема 9. Розвиток української суспільно-політичної думки у XIX — на початку XX століття	117
Тема 10. Вітчизняна політична думка на початку XX століття та в період визвольних змагань	132
Тема 11. Українська політична думка в новітній період: теорія та практика	145
Додатки	162

Передмова

Без знання минулого немає майбутнього.
Народна мудрість

На широкому полотні історії людської цивілізації політичній тематиці завжди відводилося належне місце. Людство в його розвитку супроводжували різноманітні соціальні потрясіння: війни, революції, повстання, злети й падіння громадянського духу та суспільно-політичних ідеалів. Аналіз писемних пам'яток і творів мислителів різних країн і народів, незалежно від часового, просторового й особистісного факторів чи форм їх втілення, засвідчує звивистий, нерідко драматичний шлях організації політичного життя людства.

Історія політичної думки — одна з важливих складових духовної культури людства. У ній сконцентровано величезний політичний досвід минулих поколінь, який помітно впливає на сучасні політичні погляди й орієнтації, на теорію та практику наших днів. У своїх спробах зрозуміти сьогодення та знайти шляхи до кращого майбутнього люди завжди зверталися й звертатимуться до минулого, до історично апробованих положень, принципів, цінностей. І це не просто данина минулому, не сліпа віра в традиції й авторитети, а необхідний спосіб людської орієнтації в історичному часі та просторі, природна потреба знайти себе, своє місце між минулим і майбутнім.

Світоглядне значення історії політичної думки важко переоцінити, адже однією з провідних тенденцій сьогодення є плюралізація суспільної свідомості, яка висуває перед кожною людиною як громадянином вимоги усвідомлення власної соціополітичної ролі у процесах розвитку сучасного суспільства. За цих умов вивчення історії політичних учень постає як ефективна школа альтернативного політичного мислення, що дає можливість кожному студенту, будь-якій особі, яка цікавиться політологічною та політичною проблематикою, зіставити різні політичні концепції, теорії, парадигми з урахуванням багатовікової дискусії з означеної тематики.

Навчальна дисципліна «Історія політичної думки» посідає одне з чільних місць у системі політологічної освіти. Вивчення політології передбачає глибоке знання ідейно-політичного потенціалу минулого, найкращих зразків політичної думки. Знання історії політичної думки сприяє кращому розумінню як минулих та сучасних політичних ідей і теорій, так і реального змісту сучасних політичних процесів, закономірностей та тенденцій їхнього розвитку.

Завдання представленого навчального посібника полягає у висвітленні основних положень світової історії політичних учень. Об'єктом дослідження є соціально-політичні передумови формування політичної думки, оригінальні тексти політичних мислителів та тексти інтерпретаційні. Предмет — закони і принципи формування політичної науки, її методології в соціально-історичному та формально-логічному аспектах.

Варто зауважити, що це одна з перших спроб розроблення навчального практикуму зі спецкурсу, в якому поєднується матеріал теоретичного і методичного характеру, що дає можливість студентам краще засвоїти дисципліну «Історія політичної думки», сформуванню власне ставлення до тих чи інших політичних ідей, концепцій, теорій. Це обумовлено тим, що зміст спецкурсу доповнює знання з курсу «Політології», формує уявлення студентів про історичний розвиток політичних процесів, висвітлює політичні біографії, політичні погляди та політичні програми найбільш визначних представників світової та вітчизняної політичної думки.

Посібник не претендує на всеосяжність висвітлення багатоманітної історії світової та вітчизняної політичної думки. Автори ставили за мету зупинитися на основних віхах цієї історії, основних її ідеях і постатях. У практикумі розкрито коло лише тих питань, розуміння яких потрібне кожній освіченій людині для орієнтування в політичних процесах.

Практикум адресовано студентам, які вивчають вибірково дисципліну «Історія політичної думки», а також широкому колу читачів, які цікавляться політологією та політикою.

Тема 1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Розум полягає не лише у знанні, але й у вмінні використовувати знання на справі.
Аристотель

Вивчення матеріалу теми дасть можливість

знати:

- ✓ основні ідеї суспільно-політичного характеру Стародавнього світу;
- ✓ актуальні ідеї щодо суспільного та державного розвитку, які було сформульовано кілька тисяч років тому;
- ✓ еволюцію поглядів мислителів Стародавнього світу на базові проблеми розвитку суспільства та держави.

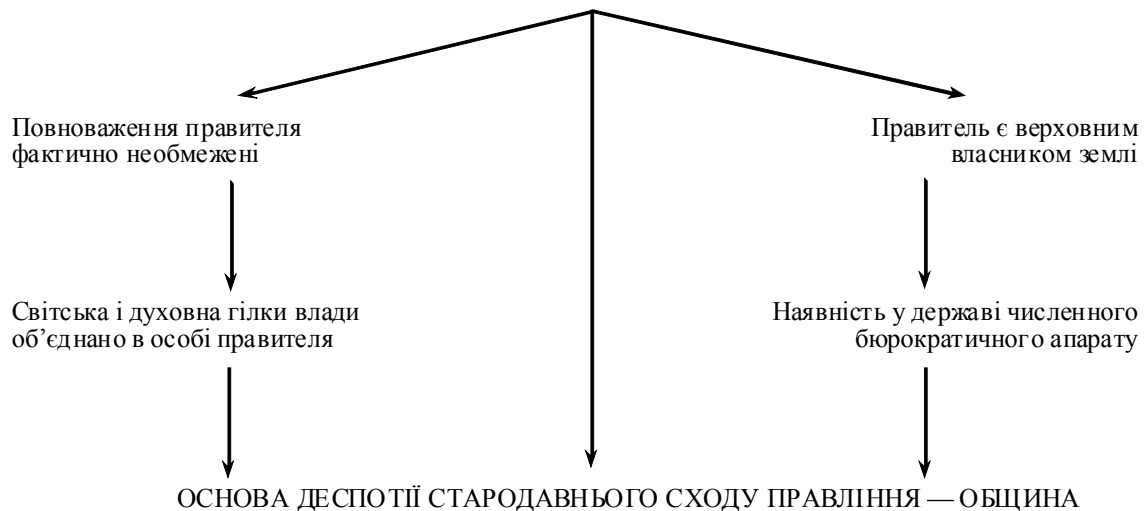
уміти:

- ✓ охарактеризувати провідні теорії та концепції мислителів цієї епохи;
- ✓ відстежити специфіку суспільно-політичних уявлень, які відрізняють прото-політологічну спадщину країн Стародавнього Сходу від ідейно-політичних надбань Стародавньої Греції та Стародавнього Риму

1.1. Схеми, таблиці, коментарі

Схема 1.1.1

Риси типової деспотії Стародавнього Сходу

ЗВЕРНИ УВАГУ! Особливості суспільно-політичної думки країн Стародавнього Сходу було зумовлено особливою формою держави — *деспотією*. Державна влада в більшості вчень ототожнювалася з владою фараона, царя, імператора, тобто правителя. Суспільно-політичні вчення мали, з одного боку, незавершений характер, а з іншого — суто прикладне призначення (розглядалися питання здійснення державного управління та правосуддя). Політичні ідеї не відокремлювалися від морально-етичних, утворюючи єдину доктрину, яка спиралася на релігійно-міфологічні уявлення. Саме цим пояснюється погляд на соціальну нерівність як необхідну та неминучу рису держави.

Государ та його правління — ось головні елементи держави.
Індійський трактат «Артхашастра»

Схема 1.1.2

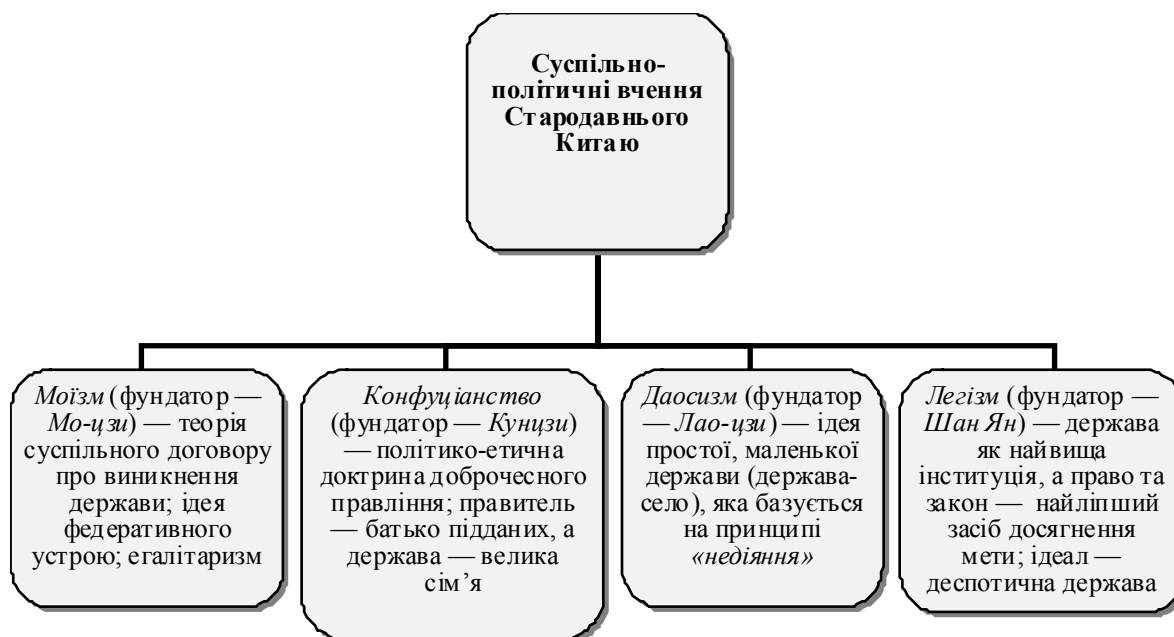
Суспільно-політична думка Стародавнього Сходу

ЗВЕРНИ УВАГУ! Однією з найбільш розроблених та структурованих була суспільно-політична думка Стародавнього Китаю.

Схема 1.1.3

Провідні напрями суспільно-політичної думки Стародавнього Китаю

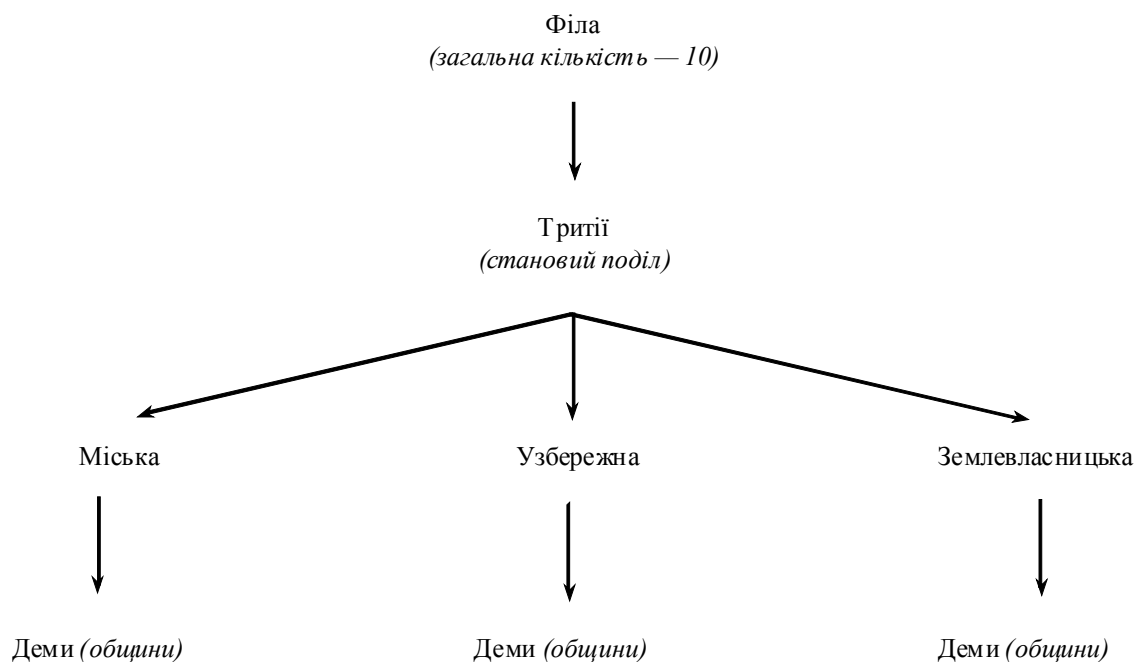
*«Даремне навчання без думки,
небезпечна думка без навчання»*

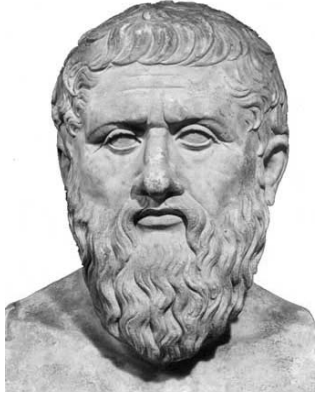
Конфуцій, *Кун-цзи* (551—479 до н.е.), китайський мислитель, засновник *конфуціанства*. Походив зі збіднілого знатного роду й більшу частину життя провів у царстві *Лу*. У молодості був дрібним чиновником, а згодом заснував першу в Китаї приватну школу. Тим самим було порушено монополію аристократії на освіту. Основні погляди Конфуція викладено у книзі *«Бесіди і судження»* (*Лунь юй*), складеній учнями Конфуція з коротких нотаток, які фіксують висловлювання, вчинки вчителя, а також діалоги з його участю. Конфуцій вбачав у державі велику патріархальну родину, де влада правителя базується на його особистому авторитеті та спирається на відданих служінню загальній користі чиновників. Замість штучних законів у такій державі діють сімейно-общинні звичаї. Ідеальний правитель, з точки зору філософа, має прагнути добра, тоді й народ буде добрим. Конфуцій сформулював золоте правило моралі відносно політики: *«Не роби людині того, чого не бажаєш собі, тоді і в державі, і в сім'ї до тебе не будуть відчувати ворожнечі»*. Конфуціанство надавало перевагу виховній функції держави над каральною. Нагодувати й виховати людей — головний обов'язок правителів. Благо народу — центральний пункт конфуціанства. Коли *конфуціанство* стало панівною доктриною (*після 136 р. до н.е.*), Конфуція було проголошено *«вчителя 10 тисяч поколінь»*, і його культ офіційно підтримувався аж до 1911 р. (початок *Синьхайської революції*).

ЗВЕРНИ УВАГУ! Вершиною розвитку суспільно-політичної думки Стародавнього Світу по праву вважається наукова спадщина мислителів *Стародавньої Греції*. Великий вплив на розвиток політичних учень Стародавньої Греції мала специфіка політичного устрою *держав-полісів*, передусім — *Афінської держави*, яка являла собою пряме демократичне правління рабовласницького типу.

Схема 1.1.4

Територіальний поділ Афінської держави

Платон, справжнє ім'я — *Аристокл* (428/7 р. до н.е. — 347 р. до н.е.) давньогрецький філософ. Народився в Афінах, у родині *Аристора*, нащадка царя *Кодра* та *Периктіони*, предком якої був *Солон*. Грамоті навчався в *Діонісія*, був учнем *Кратила*, послідовника *Геракліта*. Зустрівши *Сократа*, залишався з ним до самої смерті. Після смерті філософа Платон залишив Афіни й переїхав до Мегар, де жив один з учнів Сократа — *Евклід*. Познайомившись з *Діонісієм Старшим*, тираном Сиракуз, Платон мріяв втілити в життя свій ідеал правителя-філософа. Однак образив *Діонісія* своїми міркуваннями про тиранічну владу. За це Платона було продано

в рабство на Егіну, з якого його викупив *Аннікерид*, філософ *мегарської школи*. Пізніше Платон хотів повернути ці гроші *Аннікериду*, а коли той відмовився їх узяти, купив на них сад у передмісті Афін, названий на честь місцевого героя *Академа* *Академією*. У цьому саду Платон у 387 р. до н.е. заснував філософську школу (*Платонівську Академію*), яка існувала до 529 року, доки не була закрита імператором *Юстиніаном*.

Теорію ідеальної держави найповніше викладено в «*Державі*» й розвинуто в «*Законах*». Платон висуває тезу про збіг істинної філософії з істинною політикою. Тільки якщо політик стає філософом (або навпаки), можна побудувати справжню державу, що ґрунтується на найвищій цінності *Правди й Блага*. Побудувати *Місто-Державу* означає пізнати до кінця людину та її місце в *універсумі*. Держава, за Платоном, має трійчасту структуру. Відповідно до основних функцій (керування, захист і виробництво матеріальних благ) населення поділяється на *три стани*: землеробці-ремісники, стражники та правителі (мудреці-філософи). Справедливий державний устрій має забезпечити їх гармонійне співіснування. Згідно з Платоном, державою покликані керувати лише *аристократи* як найкращі й наймудріші громадяни. Отже, досконала держава — це така держава, в першому стані якої переважає *самовладання*, у другому — *мужність і сила*, у третьому — *мудрість*.

Концепція справедливості полягає в тому, що кожен робить те, що йому належить робити. Велике значення надає Платон вихованню стражів як активної частини населення, з якої виходять правителі. Виховання, гідне правителів, мало сполучати практичні навички з опануванням філософії. Мета виховання — через пізнання *Блага* дати приклад, який має наслідувати правитель у своєму прагненні втілювати *Благо* у своїй державі.

У фіналі *IX* книги «*Держави*» говориться, що «*не так важливо, як має чи як може бути*» в ідеальній державі, досить уже, якщо хтось один живе за законами цієї держави, тобто за *законом Блага, Добра й Справедливості*.

Твори Платона мають форму діалогів або листів (упорядковано граматиком *Трасилом*); вони можуть бути згруповані за дев'ятьма *тетралогіями*.

1. *Свтифрон, Апологія Сократа, Критон, Федон.*
2. *Кратил, Теетет, Софіст, Політик.*
3. *Парменід, Філеб, Бенкет, Федр.*
4. *Алківіад I, Алківіад II, Гіппарх, Суперники.*
5. *Феаг, Хармід, Лахет, Лісид.*
6. *Свтидем, Протагор, Горгій, Менон.*
7. *Гіппій Менший, Гіппій Більший, Іон, Менексен.*
8. *Клітофонт, Держава, Тимей, Критій.*
9. *Мінос, Закони, Епіномід, Листи.*

«Призначення людини — в розумній діяльності»

Аристотель (384 — 322 до н.е.) — давньогрецький учений і філософ. У 367—347 рр. до н.е. — слухач, згодом викладач Академії Платона. Був учителем *Александра Македонського* (343—340 рр.). У 335 р. до н.е. заснував філософську школу — *перипатетиків* у Лікеї (Афіни). Головні політико-правові ідеї виклав у працях «*Політика*», «*Афінська політія*», «*Риторика*», «*Нікомахова етика*» та ін. З ім'ям Аристотеля пов'язано народження емпірико-теоретичного підходу до вивчення політичних проблем. Погляди мислителя на політичні інститути й процеси великою мірою зумовлено його вченням про найвище благо

людини й держави. Він вважав, що держава буде найбільш міцною, коли при владі буде «середній клас», а не найбагатші або найбідніші. Такий лад не буде зловживати насильством, адже найбільшої охорони потребує найгірший із видів державного устрою (такими вважав *тиранію* та беззаконну *демократію*). Ідеальною формою справедливої держави Аристотель вважав *політею* (правління більшості в інтересах усіх). Значення політичної концепції Аристотеля полягає в завершенні мислителем стародавньої політичної теорії як «науки наук»; визначенні місця й ролі держави у політичному житті; закладенні концептуальних основ майбутньої теорії правової держави, поділу влади; розробці фундаментальної методології дослідження політичних процесів.

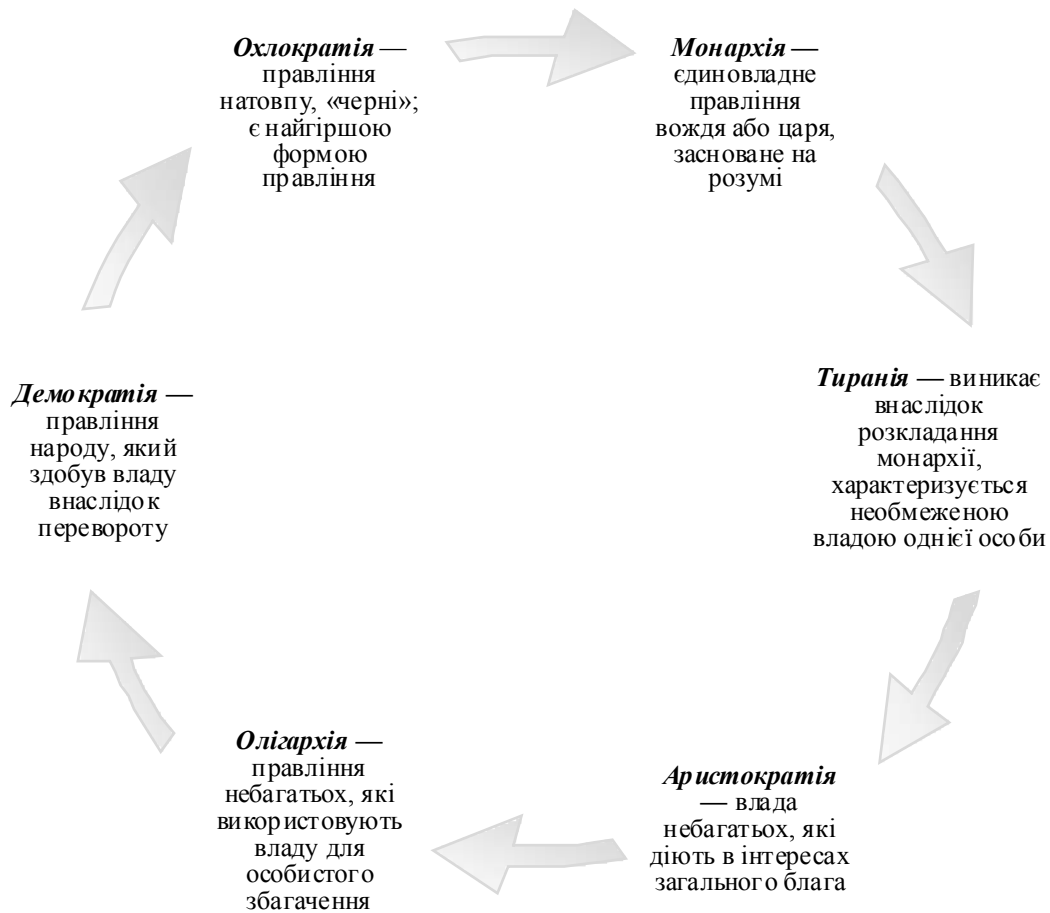
Таблиця 1.1.1

ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Період	Представники	Основні ідеї
Ранній (IX—VI ст. до н.е.)	Гомер, 7 мудреців, Піфагор і піфагорійці, Геракліт	Ідеї справедливості суспільного життя, законслухняності, заснування цензової демократії
Розквіт політичної думки (V—IV ст. до н.е.)	Демокріт, Сократ, Платон, Аристотель	Ідея правової природи держави, розмежування природних та законних прав (<i>Сократ</i>); теорія ідеальної держави, розмежування правильних і неправильних форм правління (<i>Платон</i>); розробка теорії форм державного правління, політичний ідеал — політія, середній клас як основа стабільного розвитку держави (<i>Аристотель</i>)
Занепад давньогрецької державності, завоювання Стародавньої Греції Македонією та Римом (III—II ст. до н.е.)	Епікур, стоїки, Полібій	Ідея рабовласницької демократії (<i>Епікур</i>); етична теорія (<i>стоїки</i>); ідея циклічного розвитку світу, коловороту політичного життя (<i>Полібій</i>)

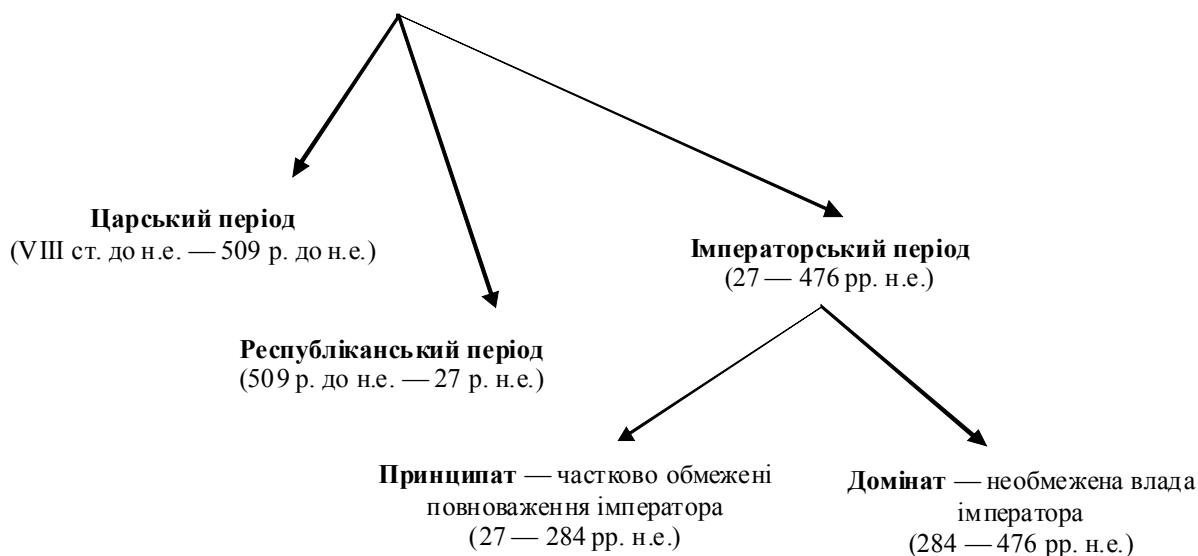
ЗВЕРНИ УВАГУ! Останнім великим політичним мислителем Стародавньої Греції був *Полібій* (приблизно 200—120 рр. до н.е.) — автор «*Історії*» в 40 книгах, де він обґрунтовує шлях римлян до світового панування та розглядає теорію циклічності політичного розвитку держав, ідеї якої простежуються у працях його попередників, передусім — у *Платона* та *Аристотеля*.

Циклічність політичного розвитку держав
(за Полібієм)

ЗВЕРНИ УВАГУ! Розвиток давньоримського суспільства визначався тенденцією до *еллінізації* (значний вплив давньогрецької культурної традиції) всіх сфер його життєдіяльності, що не могло не вплинути на провідні ідеї суспільно-політичного характеру Стародавнього Риму.

Еволюція давньоримської державності

ЗВЕРНИ УВАГУ! Новизну та оригінальний внесок мислителів Стародавнього Риму в розвиток політичних учень можна визначити у двох основних напрямках досліджень. По-перше, по-новому почали розглядатися відносини приватної власності (саме у Стародавньому Римі формується велика земельна власність), унаслідок чого загострюється наукова увага до питань *права* — створюється *система римського права* (самостійна галузь знань, яка встановлює статус вільних та рабів, регулює майнові питання, формулюється розуміння власності та її успадкування). По-друге, в імператорський період розвитку державності політичні дослідження зосереджуються на питаннях обґрунтування необхідності встановлення світового владарювання Риму, розробці концепції необмеженої влади імператора та створення його політичного культу; починаючи з II—III ст. н.е. виникає *християнство*, ідеї якого накладають відбиток на суспільно-політичну думку Стародавнього Риму, а з IV ст. н.е. християнство стає офіційною релігією.

Таблиця 1.1.2

ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ РИМСЬКОГО ПРАВА

Природне право (<i>jus naturalis</i>)	Право народів (<i>jus gentium</i>)	Право громадян (<i>jus civile</i>)
1. Поширюється як на людей, так і на тварин	1. Не залежить від римських традицій, а встановлюється традиціями тих народів, з якими Рим мав торговельні відносини.	1. Привілейоване право, яке відокремлювало членів римської общини від неримлян
2. Провідна ідея — всі народжуються вільними	2. Основа — договірне право	2. Джерела такого права: закони, рішення плебеїв, постанови сенату, декрети імператора, едикти преторів та «міркування мудреців»
3. Основні об'єкти регулювання: шлюб, сім'я, виховання дітей	3. Цим правом вирішувалися війни, міжнародна торгівля, рабство тощо; регулювалися взаємовідносини між громадянами Риму та переґринами (особисто вільні індивіди, які не мали римського громадянства)	3. Цивільне право (право громадян) є «власним правом держави» (вислів відомого юриста Гая)

1.2. План семінарського заняття

Суспільно-політична думка Стародавнього світу

1. Особливості державного ладу та політичної думки країн Стародавнього Сходу (на прикладі Давніх Єгипту, Вавилонії, Асирії, Індії та Китаю).
2. Загальна характеристика еволюції політичних учень у Стародавній Греції.
3. Теорія ідеальної держави Платона.
4. Суспільно-політична спадщина Аристотеля.
5. Політична думка Стародавнього Риму: еллінська й оригінальна традиції.

1.3. Теми рефератів та доповідей

1. Суспільно-політичні теорії Стародавніх Індії та Китаю.
2. Проблеми управління державними справами у суспільно-політичних поглядах Конфуція.
3. Право та справедливість у державно-правових поглядах мислителів Стародавнього Сходу.
4. Суспільно-політична думка мислителів Стародавньої Греції раннього періоду.
5. Давньогрецькі політичні вчення періоду розквіту.
6. Суспільно-політична думка Стародавньої Греції періоду еллінізму (занепаду державності).
7. Правова концепція Сократа.
8. Теорія ідеальної держави Платона.
9. Тоталітаризм Платонової «Держави».
10. Політична теорія Аристотеля.
11. Політична етика Аристотеля.
12. Теорія циклічності суспільно-державного розвитку Полібія.
13. Суспільно-політичні теорії мислителів Стародавнього Риму.
14. Система римського (цивільного) права: історія та сучасність.
15. Політико-правова теорія Марка Тулія Ціцерона.

1.4. Логічні завдання, проблемні запитання та вправи

1. Охарактеризуйте основні джерела формування державно-правової думки у країнах Стародавнього Сходу.
2. У чому полягали особливості східної деспотії та як вони позначилися на розвитку політичних учень у країнах Стародавнього Сходу?
3. Які принципи брахманізму залишаються актуальними для сучасного індійського суспільства? Визначте їхній позитивний та негативний вплив на суспільно-політичний розвиток Індії.
4. Які ідеї давньокитайської думки справили найбільший вплив на державно-правовий розвиток Китаю? Чому? Чи можна вважати конфуціанство однією із засад успіху «китайського дива» кінця XX — початку XXI ст.?
5. У чому полягає відмінність східної деспотії від античних держав? Як це позначилося на розвитку суспільно-політичної думки?
6. Чи можна вважати Афінську державу прообразом сучасної демократії? Обґрунтуйте відповідь?
7. Якими були особливості політичної думки раннього періоду розвитку Стародавньої Греції.
8. Чому саме з іменами Сократа, Платона та Аристотеля пов'язано розквіт давньогрецьких політичних учень? Чи залишаються ідеї, висунуті цими мислителями, актуальними у XXI столітті?
9. Складіть таблицю форм політичного устрою за Платоном та Аристотелем.
10. Чому античні мислителі Платон та Аристотель виступали проти демократії як форми державного правління, вважаючи її вкрай неефективною? Чи можна аргументацію цих учень застосувати сьогодні?
11. Яким чином розв'язувалася дилема «рівність та/або свобода» у Стародавньому світі? Складіть порівняльну таблицю.
12. Складіть порівняльну таблицю провідних ідей суспільно-політичного характеру Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.
13. Назвіть і охарактеризуйте основні напрями суспільно-політичної думки Стародавнього Риму. Визначте чинники, які зумовили їх формування та розвиток.

14. У чому, на вашу думку, полягають основні причини занепаду давньогрецької та давньоримської державності? Порівняйте їх. Визначте їхній вплив на розвиток суспільно-політичних учень.

15. На основі ідей та праць Конфуція, Сократа, Платона, Аристотеля та М. Т. Цицерона сформулюйте ознаки, які відрізняють державу від інших інститутів, які беруть участь у політиці. Складіть на основі отриманих висновків таблицю.

16. Складіть таблицю на тему «Еволюція поглядів на природу влади у Стародавньому світі».

17. Складіть схему, що показує розуміння політики та причин її виникнення, висвітлених у працях мислителів Стародавнього світу.

18. Складіть схему на тему: «Актуальні політичні ідеї Стародавнього світу та особливості їх сучасного втілення в життя».

1.5. Тести-тренінги та питання для самотестування

1. Судочинство у Стародавній Індії здійснювали:

- а) царські та общинні суди;
- б) сільські та міські суди;
- в) колегії суддів;
- г) магістерські та ратушні суди.

2. Назвіть найстародавніший пам'ятник політико-правової думки Стародавньої Індії:

- а) Авеста;
- б) Веди;
- в) Бхагават-Гіта;
- г) Манавадхармашастра.

3. За формою правління Стародавній Єгипет був:

- а) рабовласницькою теократичною монархією;
- б) брахманською монархією;
- в) рабовласницькою олігархічною республікою;
- г) охлократичною деспотією.

4. Вчення легістів обґрунтовувало ідею:

- а) розумного правителя;
- б) залежності політики від моралі та релігії;
- в) верховенства закону;
- г) верховенства правителя, який спирається на закон і діяльність державного апарату.

5. Політико-етична доктрина Конфуція стверджує, що:

- а) суспільство та держава мають відповідати божому закону;
- б) правитель у своїй діяльності повинен дбати про підлеглих, як батько про дітей;
- в) правитель у своїй діяльності має керуватися законом;
- г) правитель у своїй діяльності мусить спиратися на досконалий державний апарат.

6. Яке з учень започаткувало ідею егалітаризму:

- а) конфуціанство;
- б) легізм;
- в) даосизм;
- г) моїзм.

7. До кого в Афіській державі застосовувався остракізм:

- а) кримінальних злочинців;
- б) зрадників держави;
- в) неплатоспроможних боржників;
- г) громадян, які становили суспільну небезпеку.

8. За договірною теорією Сократа громадянин укладає угоду з:

- а) Богом;
- б) общиною;
- в) державою;
- г) жерцями.

9. Софісти розрізняли:

- а) закон і державу;
- б) природу й державу;
- в) закон і мораль;

г) природу й закон.

10. *Ідею «космополісу» вперше висунули:*

- а) даосисти;
- б) стоїки;
- в) софісти;
- г) епікурейці.

11. *Найкраща форма держави за Платоном:*

- а) олігархія;
- б) тимократія;
- в) політія;
- г) аристократія.

12. *Ідеальною державою для Платона є держава, в якій керують:*

- а) філософи;
- б) народ;
- в) політики;
- г) воїни.

13. *Платона вважають одним із фундаторів ідеології тоталітаризму тому, що він визнавав:*

- а) аристократію як найкращу форму правління;
- б) необхідність державного виховання для правлячої еліти;
- в) важливість дотримання законів у державі;
- г) необхідність поваги до релігійних традицій.

14. *Найкраща форма правління за Аристотелем:*

- а) демократія;
- б) аристократія;
- в) політія;
- г) монархія.

15. *Аристотель є прихильником такої теорії виникнення держави:*

- а) аристократичної;
- б) договірної;
- в) природної;
- г) патріархальної.

16. *Кого з античних мислителів можна вважати прихильником республіканізму:*

- а) Платона;
- б) Полібій;
- в) Аристотеля;
- г) Ціцерона.

17. *За Ціцероном найкращою формою правління є:*

- а) правління, яке поєднує аристократію, демократію та монархію;
- б) правління, яке поєднує аристократію та демократію;
- в) правління, яке поєднує олігархію та демократію;
- г) усі відповіді правильні.

18. *Хто з античних мислителів вважав, що тільки закон забезпечує цивілізоване спілкування між людьми:*

- а) Платон;
- б) Полібій;
- в) Аристотель;
- г) Ціцерон.

19. *Циклічна концепція державного правління припускає:*

- а) визнання прогресивного розвитку держави;
- б) необхідність переходу від деспотії до демократії;
- в) заперечення можливості досягнення найкращої форми державного правління;
- г) визнання народу рушійною силою прогресу.

20. *Вперше ідею впливу клімату на державний устрій висунув:*

- а) Аристотель;
- б) Сократ;
- в) Сенека;
- г) Платон.

1.6. Література до теми

Основна література

1. Історія світової політичної думки: Навч. посіб. / Уклад. В. В. Морозов. — К.: КНЕУ, 2008. — 328 с.
2. История политических и правовых учений: Учебник / Под общей ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА, 2003. — 736 с.
3. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. — М.: Юрид. лит-ра, 1997. — 576 с.
4. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Ред. О. В. Мартышин. — М.: НОРМА, 2004. — 912 с.
5. История государственно-правовых учений: Хрестоматия / Сост. С. В. Липень; под общей ред. В. В. Лазарева. — М.: Спарк, 2006. — 1071 с.
6. *Мироненко О. М., Горбатенко В. П.* Історія вчень про державу і право: Навч. посіб. — К.: ВЦ «Академія», 2010. — 456 с.
7. *Себайн Д. Г., Горсон Т. Л.* Історія політичної думки: Підр. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 838 с.
8. *Трофанчук Г. І.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 400 с.

Додаткова література

1. Античная мудрость / сост. В. В. Лавский. — Ростов н/Д: МарТ: Феникс, 2010. — 415 с.
2. *Асмус В. Ф.* Античная философия. 3-е изд. — М.: Высшая школа, 1999. — 400 с.
3. *Асмус В. Ф.* Платон. — 2-е изд. — М.: УРСС, 2005. — 160 с.
4. *Бонгард-Левин Г. М.* Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, религия. — М.: Наука, 1980.
5. *Васильев В. А.* Конфуций о добродетели // Социально-гуманитарные знания. — 2006. — № 6. — С. 132—146.
6. *Кессиди Ф. Х.* Гераклит. — М.: Мысль, 1982. — 200 с.
7. *Кессиди Ф. Х.* От мифа к логосу / Становление греческой философии. — М.: Мысль, 1972. — 321 с.
8. *Майоров Г. Г.* Цицерон и античная философия религии. — М.: Знание, 1989. — 64 с.
9. *Рассел Бертран* История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней: в 3 кн. / Науч ред. В. В. Целищев. — Изд. 7-е, стереотип. — М.: Академический Проект, 2009. — 1004 с.
10. *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней. Пер. с ит. — СПб: ТОО ТК «Петрополис», 1994. — Т.1. Античность. — 336 с.
11. *Чаньшев А. Н.* Курс лекций по древней философии: Учеб. пособие. — М.: Высшая школа, 1981. — 374 с.

Тексти

(першоджерела)

1. Аристотель. Політика: Пер. з давньогрец. — К.: Основи, 2000. — 239 с.
2. Древнеиндийская философия. Начальный период: Пер. с санскрита. — М.: Мысль, 1972. — 271 с.
3. Древнекитайская философия. Собрание текстов в 2-х тт.: Пер. с кит. — М.: Мысль, 1972. — Т. 1. — 363 с.
4. Древнекитайская философия. Собрание текстов в 2-х тт.: Пер. с кит. — М.: Мысль, 1973. — Т. 2. — 384 с.
5. Древнеримские мыслители. Свидетельства, тексты: Пер. с лат. — К.: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1958.
6. Платон Діалоги: Пер. з давньогрец. — Х.: Фоліо, 2008. — 349 с.
7. Полибий. Всеобщая история / Пер., вступ. ст. и прим. Ф. Г. Мищенко. — 2-е изд. / Отв. ред. А. Я. Тыжов. (Серия «Историческая библиотека»). СПб: Ювента, 1994—1995.
Т. 1. Книги 1—5. 1994, 496 с.
Т. 2. Книги 6—25. 1995, 424 с.
Т. 3. Книги 26—40. Указатели. — 1995, 384 с.
8. Цицерон. — М., 1958.

Тема 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Без віри немає знання, немає істини.
Аврелій Августин

Вивчення матеріалу теми дасть можливість

знати:

- ✓ особливості розвитку суспільно-політичної думки епохи Середньовіччя;
- ✓ основні фактори, які вплинули на формування провідних ідей суспільно-політичного характеру;
- ✓ ключових представників та їхні погляди в цей історичний період.

уміти:

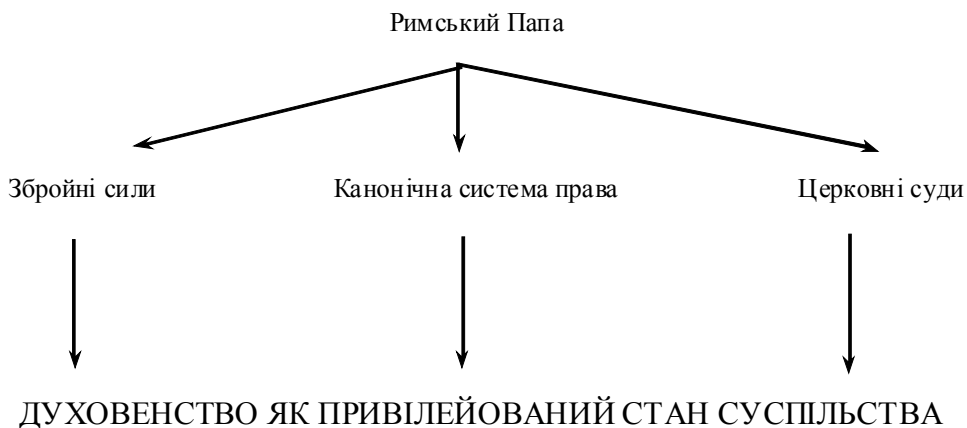
- ✓ розрізнати церковно-теологічну та світсько-державницьку традиції у вченнях Середньовіччя;
- ✓ відстежити еволюцію теократичної доктрини;
- ✓ виявити актуальні ідеї щодо розвитку суспільства й держави крізь призму етично-теологічного світогляду.

2.1. Схеми, таблиці, коментарі

ЗВЕРНИ УВАГУ! Падіння Римської імперії в 476 р. завершило період історії Стародавнього світу та започаткувало *епоху Середньовіччя*. У період V—X ст. у країнах Західної Європи формується станово-феодальний лад, в якому особливе місце посідає католицька церква. Саме католицька церква стає одним із найбільших землевласників — їй належало близько третини земель.

Схема 2.1.1

Церковна ієрархія в епоху Середньовіччя

ЗВЕРНИ УВАГУ! *Католицизм* у цей період став єдиною об'єднавчою силою в Європі. Церква відігравала панівну ідеологічну роль у суспільстві завдяки власній світоглядній, економічній та політичній могутності. *Догматизм* став основою для розуміння й тлумачення політики, влади, держави.

Провідні суспільно-політичні течії та теорії епохи Середньовіччя

ЗВЕРНИ УВАГУ! Епоха Середньовіччя поділяється на три періоди:

- 1) *раннє Середньовіччя* (V—IX ст.);
- 2) *зріле Середньовіччя* (X—XIV ст.);
- 3) *пізнє Середньовіччя* (XIV—XV ст.).

«Остерігайтеся людей, які поклоняються лише одній книзі».

Тома Аквінський (*Thomas Aquinas*), *Фома Аквінський*, *Аквінат Фома* (1225—1274) — італійський мислитель, теолог. Виховувався в бенедиктинському монастирі в Монте-Кассіно (Італія), з 1236 — послушник ордену домініканців у Неаполі. Вивчав філософію в Неаполітанському університеті (1239—1244), навчався в Парижі (1245—1248) і Кельні (1246—1252). 1252 року повернувся до Парижа і став магістром богослов'я. Отримав титули князя філософії (*princeps philosophorum*) і доктора теології (1257). У 1259—1269 рр. читав курс теології в університетах Болоньї, Рима та інших міст. З 1269 року знову викладав у Паризькому університеті. З 1272 року — викладач теології Неаполітанського університету. 7 березня 1274 р. на шляху до Ліона *Аквінат* помер. Після смерті йому було надано титул «янгольський доктор», а 1323 р. рішенням папської курії причислений до лику святих католицької церкви.

Стрижневими для визначення політичних поглядів Томи Аквінського є його коментарі до «Політики» та «Етики» Аристотеля і трактати «Сума істини католицької церкви проти язичників» («Сума проти язичників», «Сума філософії»; 1259—1264), «Про правління владик» («Про правління государів», 1265—1266) та «Сума теології» («Теологічна сума», 1265—1274). Учення Аквінського про державу впливає із тлумачення світобудови як універсального ієрархічного порядку буття (нежива природа, світ рослин і тварин, світ людей, встановленого Богом, який розмістив усе «по своїх місцях», порядку природного, вкладеного Богом у серця людей, якого повинні дотримуватись всі в особистому, а також у суспільному житті.

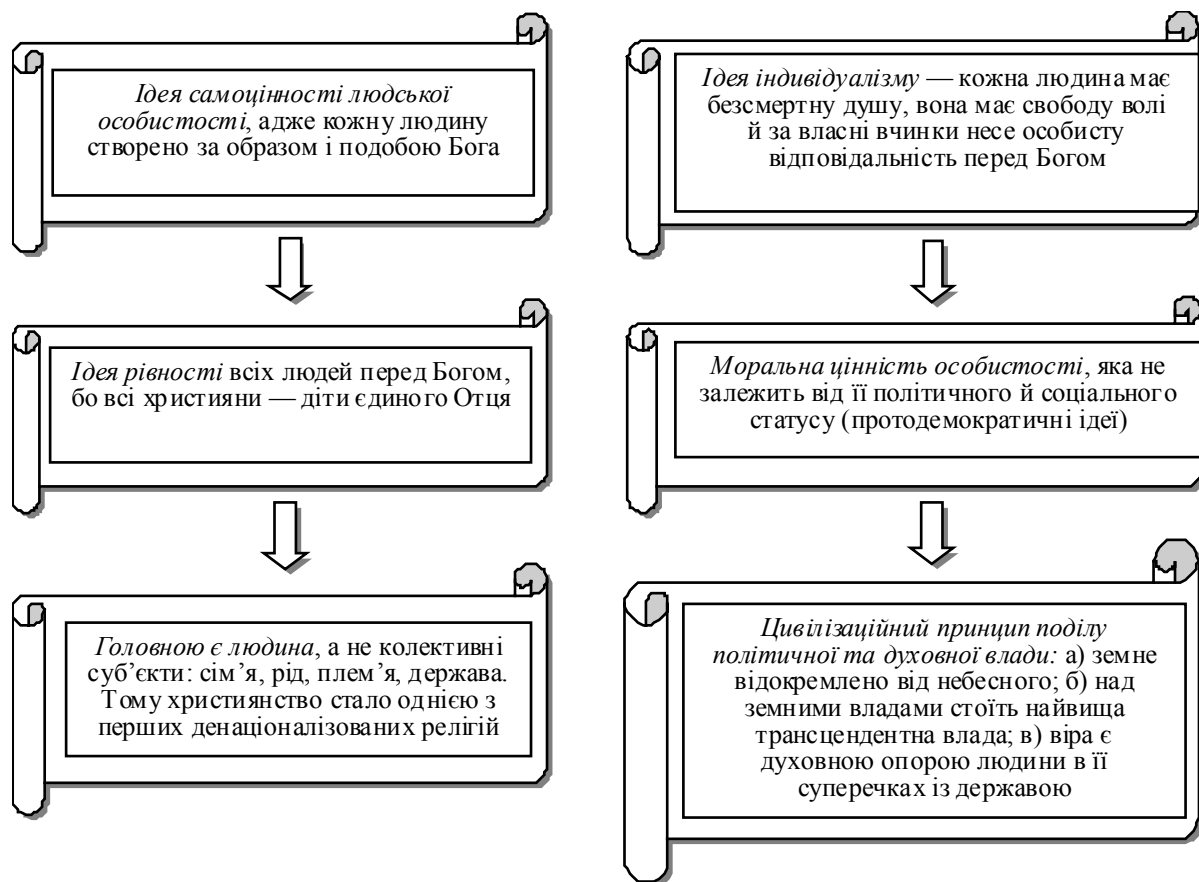
Доктрини держави у Аквінського майже цілком базуються на ідеях *Аристотелевої* «Політики». Людина як «тварина суспільна» приречена на життя в політичній громаді. Це є природним джерелом виникнення держави, яке мов дві краплі води схоже на процес

творення світу Богом. Місце Бога в еволюції держави як «найвищого результату людського мистецтва» займає монарх: спочатку він «влаштовує державу», а потім починає нею правити подібно до того, як «кожен батько сімейства управляє домом». Визначальним принципом, який об'єднує людей у державу як «досконале співтовариство», є принцип влади. Співвідношення влади й держави аналогічне співвідношенню душі і тіла, Бога і світу. Без влади, сутністю якої є повне підпорядкування нижчих вищим, держава неминуче гине.

З п'яти форм правління (аристократія, олігархія, демократія, монархія, аристократія з демократією) найкращою, на думку теолога, є монархія. Монарх як творець держави найефективніше приводить до руху весь державний механізм і найкраще реалізує мету держави: досягнення всенародного блага, морального добра і справедливості. Влада має божественне, походження лише за своєю внутрішньою сутністю, а її набуття й користування нею можуть суперечити божеств, волі. Тому народ зберігає природне право на повстання та скинення тирана (але не на його вбивство) у разі, якщо той отримав владу незаконним шляхом або порушує божественну волю, зловживаючи цією владою. Вчення Томи Аквінського справило великий вплив на розвиток політичної думки.

Схема 2.1.3

Провідні ідеї Раннього Середньовіччя, які мали найбільший вплив на розвиток політичної думки

ЗВЕРНИ УВАГУ! Поява та поширення ересі стали відповіддю середньовічного суспільства на всевладдя і свавілля католицької церкви. *Єресь* в цей історичний період постали як революційна опозиція феодальному ладу.

Таблиця 2.1.1

ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ РІЗНОВИДІВ ЄРЕСІ

Богомили	Бюргерська єресь	Селянсько-плебейська єресь	Гусити	
			Чашники	Таборити
Перший великий єретичний рух. Виник у X ст. в Болгарії. Основні ідеї: 1) феодальна власність і кріпосне право — це породження «диявола»; 2) необхідність відродження демократичних традицій ранньохристиянських общин. Їх послідовники — альбігойці, вальденси, катарі	Виразала інтереси городян та частини нижчого дворянства. Поширення пов'язане зі зростанням міст. Основні ідеї: 1) ліквідація чернецтва, прелатів, римської курії; 2) повернення до «простої» церкви. Є безпосереднім джерелом Реформації та протестантизму в цілому	Соціальна основа — селянство. Основні ідеї: 1) всезагальна рівність людей; 2) ліквідація феодальних привілеїв та станового ладу; 3) передача земель селянським общинам. Є безпосереднім джерелом Реформації та протестантизму в цілому.	Рухи, пов'язані з початком Реформації в Чехії та діяльністю Яна Гуса. Формувалися під час національно-чеської селянської війни проти німецького дворянства та верховної влади германського імператора.	
			Основні ідеї: 1) ліквідація привілеїв духовенства; 2) позбавлення церкви світської влади; 3) секуляризація (передача світській владі) церковних багатств; 4) визнання самостійності чеської церкви.	Основні ідеї: 1) виступали проти католицької церкви та церковної ієрархії; 2) ліквідація кріпосного права та феодальних повинностей; 3) скасування привілеїв і німецького, і чеського дворянства; 4) віра в настання «тисячолітнього царства» загальної рівності.

ЗВЕРНИ УВАГУ! У XIV ст. влада католицької церкви починає послаблюватися, а світська політична влада в особі європейських монархів — посилюватися. У Європі утворюються перші централізовані національні держави. За цих умов з'являються вчення, які піддають критиці примат папства. Провідна ідея таких вчень — *немає влади не від Бога*. Одним з найбільш впливових прихильників цієї ідеї був англійський філософ Вільям Оккам (бл. 1285 — 1350).

Таблиця 2.1.2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ВІЛЬЯМА ОККАМА

Церковні відносини	Державні відносини
1. Папство — це тимчасова церковна установа.	1. Світська влада має бути абсолютно самостійною (відкидає зазіхання Папи на світську владу).
2. Вищий духовний орган — община віруючих та обраний нею Собор.	2. Мета держави — забезпечення загального блага, яке охороняється законом.
3. Заперечує церковну ієрархію, бо жоден священнослужитель не може перевищувати іншого — у стародавній церкві не було духовних рангів	3. Держава утворюється за допомогою суспільного договору, адже у природному стані всі люди жили без власності й влади, були рівними

Марсилій Падуанський (*Марсilio dei Майнардіні, 1275/1280—1342*) — італійський політичний теоретик. Припускають, що Марсилій вивчав медицину в Падуанському університеті. У 1313 р. став ректором Паризького університету. Відомий завдяки своєму антипапському трактату «Захисник миру» (*Defensor pacis 1324*), який став визначною віхою в історії політичної думки. Коли у 1326 р. стало відомо, хто є автором трактату, Марсилій був змушений переїхати в Нюрнберг до двору Людовика Баварського; папа Іоанн XXII піддав його анафемі як єретика.

Рішуче виступаючи проти теократичних теорій, учений покладав на церкву відповідальність за всі біди й нещастя у світі, доводив, що втручання церкви у справи світської влади сіє розбрат і позбавляє європейські держави, особливо Італію, миру.

На думку Марсилія, церкву має бути відокремлено від держави, бо в них різні цілі та сфери діяльності. Розмежовуючи закони людські й закони божественні, він стверджував, що до компетенції церкви належать тільки божественні закони. Тому духовенство має право лише навчати, проповідувати християнське віровчення, але не примушувати. Карати порушників божественних законів може лише Бог, який їх установив. Марсилій Падуанський вважав, що держава виникла в процесі поступового ускладнення форм людського співжиття. Спочатку сім'ї об'єднуються в роди, потім роди — в племена, на базі яких виникають міста і в кінцевому підсумку — держава, що ґрунтується на спільній згоді всіх її громадян і має за мету їхнє спільне благо. Джерелом будь-якої влади в суспільстві виступає народ, саме від нього виходить влада як світська, так і духовна, він один є носієм суверенітету й верховної законності. Щоправда, під народом учений розумів не всіх громадян держави, а лише представників впливових і заможних суспільних станів: військових, священників, чиновників, торговців, землевласників і ремісників.

Державна влада здійснюється за допомогою законів, право видавати які має народ, а від його імені — обрані ним представники. Закони є обов'язковими для всіх. Марсилій Падуанський одним із перших в історії політичної думки висунув та обґрунтував ідею розмежування законодавчої і виконавчої влади держави. На його думку, законодавча влада визначає компетенцію та організацію виконавчої влади. У здійсненні влади він важливе місце відводив виборності як засобу утворення установ і підбору посадових осіб держави всіх рівнів. Віддаючи перевагу монархії, найкращою формою державного правління він вважав виборну монархію, в якій правитель обирається народом.

Політичне вчення Марсилія Падуанського відіграло значну роль у формуванні уявлень про демократичний політичний устрій суспільства.

ЗВЕРНИ УВАГУ! У XIV ст. поширення набувають демократичні *теорії народного права*, які стверджували, що між монархом і народом існує договір: народ бере на себе обов'язок підпорядковуватися та отримує право вимагати від монарха правління на благо народу. Якщо монархи порушують цей договір, народ має право чинити опір такому тиранічному правлінню (вчення *монархомахів* або *тираноборців*). Це право народу розумілося як колективне, ідеї індивідуалізму остаточно були сформульовані пізніше — в *епoxy Відродження і Нового часу*.

2.2. План семінарського заняття

Суспільно-політична думка епохи Середньовіччя

1. Особливості суспільно-політичного розвитку середньовічного суспільства. Становище католицької церкви у Західній Європі.
2. Теократичні ідеї в спадщині Аврелія Августина та Томи Аквінського.
3. Єресі як провідний опозиційний рух епохи Середньовіччя.
4. Суспільно-політична концепція Марсилія Падуанського.
5. Політичні вчення періоду Пізнього Середньовіччя.

2.3. Теми рефератів та доповідей

1. Правові ідеї в релігійно-державницьких поглядах Аврелія Августина.
2. Поєднання античної спадщини й теократичних ідей у суспільно-політичних поглядах Аврелія Августина.
3. Вчення про державу і право у творах Томи Аквінського.
4. Порівняльний аналіз суспільно-політичної спадщини Аристотеля та Томи Аквінського.
5. Особливості світської політичної концепції Марсилія Падуанського.
6. Середньовічні єресі як носії суспільно-політичних ідей та ідеалів.
7. Наукова спадщина Вільяма Оккама та її вплив на подальший розвиток суспільно-політичної думки.
8. Політико-правові ідеї епохи Середньовіччя: теологічна та світська традиції.
9. Суспільно-політичні вчення Раннього, Зрілого та Пізнього Середньовіччя: порівняльний аналіз.
10. Актуальність суспільно-політичних поглядів мислителів епохи Середньовіччя.

2.4. Логічні завдання, проблемні запитання та вправи

1. У чому полягають докорінні відмінності політико-правової думки античності та Середньовіччя?
2. Складіть порівняльну таблицю на тему «Порівняльний аналіз державницько-правових концепцій Платона й Аврелія Августина».
3. У чому полягали особливості тлумачення політики та влади у спадщині Аврелія Августина, Томи Аквінського та Марсилія Падуанського? Чиї ідеї залишаються актуальними і сьогодні? Чому?
4. Які принципи організації влади Аврелія Августина та Томи Аквінського було втілено у практиці функціонування європейських держав? Наскільки ефективними вони виявилися?
5. У яких сучасних країнах функціонування держави побудовано на ідеях теорії «божественного права» Аврелія Августина та Томи Аквінського? Чим це можна пояснити?
6. Складіть порівняльну таблицю провідних суспільно-політичних ідей Аристотеля та Томи Аквінського.
7. Чи має бути влада відповідальною перед суспільством? Як цього досягти? Яким чином зазначену проблему вирішували Тома Аквінський та Марсилій Падуанський?
8. Складіть таблицю, що показує специфіку розуміння взаємозв'язку політики й моралі в епоху Середньовіччя.
9. Складіть схему еволюції суспільно-політичної думки в епоху Середньовіччя.
10. Чому церква в епоху Середньовіччя займала панівне становище в суспільстві? Вкажіть позитивні й негативні наслідки цього феномену.
11. Віднайдіть «сильні» та «слабкі» сторони суспільно-політичної думки Середньовіччя. Чим зумовлюється зростання популярності релігійної свідомості сьогодні?
12. Охарактеризуйте теорію «мирного розвитку» суспільства Марсилія Падуанського. Чи є вона актуальною для постіндустріального суспільства? Чому?
13. Чому Марсилія Падуанського вважають провідним представником світського напряму суспільно-політичної думки Середньовіччя? У чому полягала сутність його полеміки з Римською курією?
14. Чому єретичні рухи Середньовіччя належать до провідних опозиційних суспільно-політичних сил цього періоду? Яким чином вони вплинули на розвиток тогочасних держави й суспільства?

15. Складіть схему, що показує розвиток єретичних рухів у середньовічній Європі та характеризує їхні основні суспільно-політичні ідеї.

16. Чому середньовічні єресі вважають безпосереднім джерелом Реформації та протестантизму? Вкажіть, чи мали ці рухи прогресивний характер? Аргументуйте відповідь.

17. Охарактеризуйте провідні ідеї суспільно-політичного характеру В.Оккама. Чому цього мислителя відносять до групи найбільш видатних представників середньовічної думки?

2.5. Тести-тренінги та питання для самотестування

1. У «піраміді» законів Тома Аквінського панівне місце посідає закон:

- а) божественний;
- б) вічний;
- в) державний;
- г) морально-етичний.

2. Відомим середньовічним схоластом є:

- а) Аврелій Августин;
- б) Тома Аквінський;
- в) Марсилій Падуанський;
- г) Жан Боден.

3. Суть богословської політичної концепції була виражена в ідеї про:

- а) освіченого монарха;
- б) божественне походження влади;
- в) відповідальність влади перед народом;
- г) верховенство світської влади над духовною.

4. Мислитель, учений-богослов Середньовічної Європи, який перейняв у Аристотеля думку про те, що людина за своєю природою є «твариною політичною»:

- а) Ян Гус;
- б) Граціан (чернець);
- в) Ірнерій;
- г) Тома Аквінський.

5. Країна, в якій виник один із найбільших єретичних рухів Середньовіччя богомилство:

- а) Північна Італія;
- б) Південна Італія;
- в) Німеччина;
- г) Болгарія.

6. Встановіть відповідність авторів та їхніх праць:

1. Аврелій Августин	а) «Сума теології»
2. Тома Аквінський	б) «Про град Божий»
3. Амг'єрі Данте	в) «Монархія».

7. Кого із середньовічних мислителів можна вважати ідейним послідовником Платона:

- а) Вільяма Оккама;
- б) Тома Аквінського;
- в) Марсилія Падуанського;
- г) Аврелія Августина.

8. Теократична доктрина відстоює ідею про:

- а) служіння держави суспільному благу;
- б) домінування влади церкви над державою;
- в) примат індивідуальних інтересів над колективними в державі;
- г) суспільно-договірне походження держави.

9. Однією з найбільш значимих ідей раннього християнства була:

- а) ідея самоцінності людської особистості;
- б) ідея необхідності створення національної держави;
- в) ідея сильної влади правителя;
- г) ідея можливості повстання народу проти тиранічної влади.

10. Представники середньовічних різновидів єресі виступали проти:

- а) створення національних держав у Європі;
- б) всевладдя католицької церкви та феодалських привілеїв;
- в) кріпосного права й монархії;
- г) розпаду Священної Римської імперії.

11. Віру в настання «тисячолітнього царства» загальної рівності і спільного вирішення усіх суспільних проблем сповідували:
- а) богомили;
 - б) чашники;
 - в) таборити;
 - г) бюргери.
12. Ідея «немає влади не від Бога» була протилежною до думки про:
- а) гріховність будь-якої влади, окрім церковної;
 - б) суспільний характер походження держави та влади;
 - в) індивідуалізм як основу будь-якої влади;
 - г) монархію як найкращу форму державного правління.
13. Хто з мислителів Середньовіччя заперечував церковну ієрархію:
- а) Тома Аквінський;
 - б) Іоанн Солсберійський;
 - в) Квінт Тертуліан;
 - г) Вільям Оккам.
14. Вчення монархомахів висунуло ідею про:
- а) можливість повалення тиранії монарха, якщо він порушує суспільний договір;
 - б) необхідність підкорення всім наказам монарха;
 - в) розуміння монарха як батька великої родини;
 - г) досягнення всезагальної рівності в суспільстві.
15. Політичну, економічну й ідеологічну могутність в епоху Середньовіччя у своїх руках зосередили:
- а) селяни;
 - б) духовенство;
 - в) бюргери;
 - г) аристократія.

2.6. Література до теми

Основна література

1. Історія світової політичної думки: Навч. посіб. / Уклад. В. В. Морозов. — К.: КНЕУ, 2008. — 328 с.
2. История политических и правовых учений: Учебник / Под общей ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА, 2003. — 736 с.
3. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. — М.: Юрид. лит.-ра, 1997. — 576 с.
4. История политико-правовых учений: Учебное пособие / Под ред. А. Н. Хорошилова. — М.: ЮНИТИ, 2002. — 344 с.
5. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Підручник. — К.: Атіка, 2006. — 680 с.
6. Мироненко О.М., Горбатенко В.П. Історія вчень про державу і право: Навч. посіб. — К.: ВЦ «Академія», 2010. — 456 с.
7. Себайн Д. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки: Підручник. Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 838 с.
8. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К., 2002. — 576 с.

Додаткова література

1. Бычков В. В. Эстетика Аврелия Августина. — М.: Искусство, 1984. — 264 с.
2. Боргош Ю. Фома Аквинский: Пер. с польск. — М.: Мысль, 1966.
3. Булгаков С. В. Справочник по ересям, сектам и расколам. — М.: Современник, 1994. — 164 с.
4. Гуревич А. Я. Средневековый мир. — М.: Искусство, 1990. — 400 с.
5. Дюби Ж. Европа в средние века: Пер. с франц. — Смоленск: Полиграмма, 1994. — 320 с.
6. Курантов А. П., Стяжкин Н. И. Уильям Оккам. — М.: Мысль, 1978. — 191 с.

7. *Рассел Бертран* История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней: в 3 кн. / Науч ред. В. В. Целищев. — Изд. 7-е, стереотип. — М.: Академический Проект, 2009. — 1004 с.
8. *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней: Пер. с ит. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1995. — Т.2. Средневековье. — 368 с.
9. *Соколов В. В.* Средневековая философия: Учебное пособие. — М.: Высшая школа, 1979. — 448 с.
10. *Чичерин Б. Н.* Политические мыслители древнего и нового мира. — М.: Гардарики, 2001. — 336 с.

*Тексти
(першоджерела)*

1. Антологія світової філософії: Збірник філософських текстів / Уклад. М. О. Парнюк, В. І. Даниленко. — К.: НМК ВО; Центр гуманітарної освіти АН України, 1992. — 272 с.
2. *Августин* Исповедь: Пер. с лат. — М.: Канон, 1997. — 464 с.
3. *Августин* Творения Блаженного Августина: Пер. с лат. — СПб.: Алетейя, 1998. — Т. I. — 742 с.; Т. II. — 759 с.; Т. III. — 596 с.
4. *Аквинский Фома* О вечности мира. / Перевод с лат. и прим. Т. Ю. Бородай // Интеллектуальные традиции античности и средних веков (Исследования и переводы). — М.: Кругъ, 2010. — С.122—130.
5. *Аквінський Фома* Коментарі до Аристотелевої політики: Пер. з лат. — К.: Основи, 2003. — 796 с.
6. *Класики політичної думки (від Платона до Макса Вебера).* — К.: Тандем, 2002. — 581 с.
7. *Хрестоматія з історії політичних вчень: Посібник / Упоряд. О. М. Уривалкін.* — К.: Дакор: КНТ, 2008. — 456 с.

Тема 3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ

Будь-яка зміна прокладає шлях іншим змінам.
Нікколо Макіавеллі

Вивчення матеріалу теми дасть можливість

знати:

- ✓ характерні риси політичної думки епохи Відродження та Реформації, її провідні ідеї суспільно-політичного спрямування;
- ✓ особливості гуманістичної традиції в розвитку політичних учень.

уміти:

- ✓ використовувати погляди й теорії мислителів цієї епохи для розуміння сучасних політичних теорій та проблем;
- ✓ класифікувати політичні теорії та концепції Відродження й Реформації, спираючись на базові критерії дослідження.

3.1. Схеми, таблиці, коментарі

ЗВЕРНИ УВАГУ! Передумовою та основою епохи Відродження став гуманізм — прагнення вчених, політиків, діячів мистецтва відійти від традиційного для Середньовіччя дослідження текстів Біблії та інших документів теологічного характеру, зосередивши увагу на вивченні людини, її психології та моралі.

Таблиця 3.1.1

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЦЕРКОВНО-СХОЛАСТИЧНОЇ ТА ГУМАНІСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЙ

Церковно-схоластична традиція Середньовіччя	Гуманістична традиція Відродження
Провідний принцип досліджень — <i>studia divina</i> — вивчення текстів Біблії, праць «отців» церкви, робіт схоластичного характеру.	Провідний принцип — <i>studia humana</i> — дослідження не Бога з його іпостасями, а людини з її відносинами з навколишнім середовищем, з її прагненнями і можливостями.
Базовий метод досліджень — схоластичний силлогізм.	Базові методи — спостереження, досвід, раціоналістичні оцінки й висновки кожної людини.
Відкидання античної спадщини як язичницької, априорі гріховної.	Звернення до надбань античності, коли філософія та наука не були служницями богослов'я.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Відродження — це епоха в історії культури та науки Європи, яка є проміжною між Середньовіччям і Новим часом. Приблизні хронологічні рамки — початок XIV — остання чверть XVI ст., а в деяких випадках — перші десятиліття XVII ст. (наприклад, в Англії та Іспанії).

Провідні напрями суспільно-політичної думки Відродження та Реформації

Вчення антифеодалного, які ранньобуржуазного характеру які мали гуманістичне спрямування (Еразм Роттердамський, Марсіліо Фічіно, Мішель де Монтень та ін.)

Політико-правові вчення, спрямовані на дослідження держави, проблем державного управління (Нікколо Макіавеллі, Жан Боден)

Реформаторський рух проти католицької церкви (Мартін Лютер, Жан Кальвін, Томас Мюнцер, Джон Вікліф)

Антифеодалні та небуржуазні теорії раннього утопічного соціалізму (Томас Мор, Томазо Кампанелла)

ЗВЕРНИ УВАГУ! Першим представником світської політичної науки став італійський мислитель і державний діяч *Нікколо Макіавеллі*.

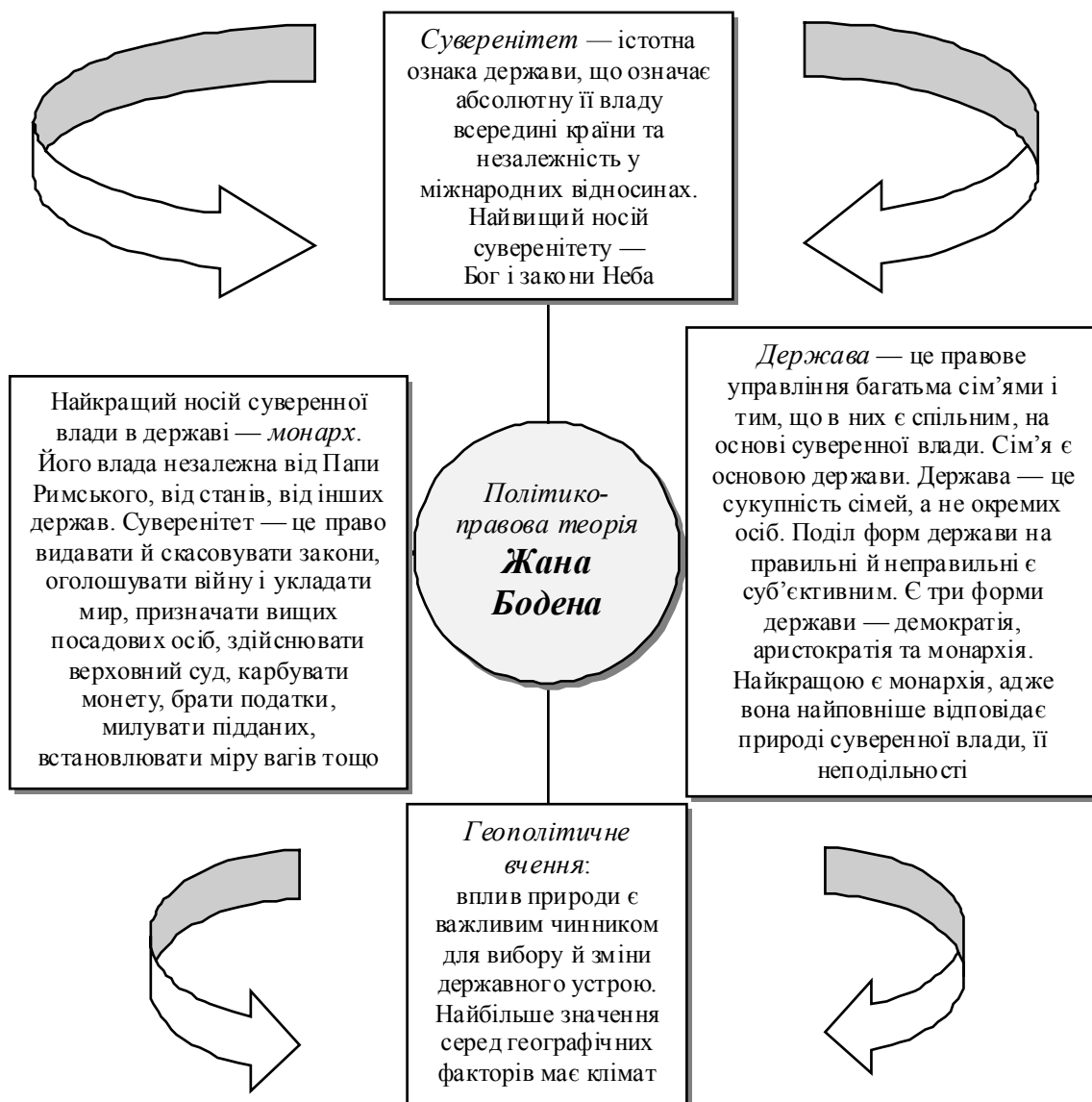

«Мова дана людині для того, щоб приховувати свої думки».

Нікколо ді Бернардо Макіавеллі (1469—1527) — італійський державний діяч, військовий теоретик, історик, теоретик політики, письменник, поет. З 1498 р. — секретар Другої канцелярії Флорентійської республіки, пізніше — секретар Магістрату зі справ зовнішньої політики та оборони. Першим в історії наукової думки виділив *політику* в особливу, самостійну область практичної діяльності, відокремивши її від моралі та релігії. У своїй головній праці — трактаті *«Государ»* (1513) — проголосив положення про те, що мета виправдує засоби, вжиті задля її досягнення, вважаючи при цьому справжньою метою государя «загальне благо», що припускає об'єднання Італії в сильну національну державу. В *«Міркуваннях про першу декаду Тита Лівія»* (1513—1517) обґрунтував переваги республіканського правління. Автор терміну «державна». Серед інших політичних та історичних творів — трактат *«Про військове мистецтво»* (1521); *«Історія Флоренції»* (1532). Роботи Макіавеллі вплинули на розвиток європейської політичної філософії Нового часу.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Автором однієї з найбільш прогресивних теорій цієї епохи — теорії державного суверенітету — був *Жан Боден* (1529/1530—1596) — французький державний діяч, науковець, економіст і правознавець, представник гуманістичного, антифеодалного напрямку в розвитку політичної думки. Головна праця — *«Шість книг про державу»* (Les six livres de la République).

Політичні погляди Жана Бодена

ЗВЕРНИ УВАГУ! Реформація (від лат. *reformatio* — перетворення, перебудова) — це суспільно-політичний рух XVI ст., який мав антифеодальний та антицерковний характер. Цілями Реформації стали «виправлення» офіційної доктрини католицької церкви, перебудова церковної організації та перегляд відносин церкви й держави, церкви і суспільства. Рух Реформації набув особливого поширення в Німеччині та Північній Європі.

ОСНОВНІ ІДЕЇ РЕФОРМАЦІЇ

Ульріх Цвінглі	Мартін Лютер	Томас Мюнцер	Жан Кальвін	Джон Вікліф
Бог — «найвище благо», яке через провидіння поширює себе завжди і всюди	Релігійність має бути зосереджена не в церкві, а у внутрішньому світі самої людини. У справах віри неприпустимий примус	Радикальний напрям Реформації. Виступав не лише проти церкви, а й проти всіх видів експлуатації, соціальної нерівності	Спочатку переважали теократичні тенденції — спроби поставити <i>консисторії</i> вище державних органів, але в результаті утвердилася ідея незалежності церкви від держави	Необхідність обмеження майнових прав церкви, повернення до «церкви бідних»
Людина за своєю природою є гріховною, тому відчуває себе «загубленою» у світі, втім, саме вона об'єднує небо й землю	Християнський спосіб життя людини забезпечується її вірою, а не державою та церквою	Основа євангельських ідеалів — всезагальна рівність. Тому правителі мусять зрівнятися з останнім християнином, у світі має запанувати братерство	Християнські чесноти: культ підприємництва, працелюбності, ділова чесність, вірність даному слову, особистий аскетизм	Людське суспільство — це земна «войовнича церква», а Бог як верховний сюзерен має право володіти всім майном на землі, передає його в тимчасове користування людям в обмін на службу йому
Захист інтересів дрібних ремісників, засудження кріпосництва, лихварства, використання військових найманців	Закони світської влади простягаються не далі тіла й майна, вона не може диктувати закони душам	Ідеологія теократичного комунізму: в місті Мюльгаузені було обрано новий «вічний» християнський магістрат із числа бідних та землеробів, було встановлено спільність майна, захоплювалися монастирські та дворянські землі, грабувалися замки	Ідея абсолютної приреченості — доля кожної людини визначається Богом. Утім, людина має діяти активно, бо не знає, обрано її Богом чи ні	Точне виконання «Божого закону» є обов'язковим для всіх людей, незалежно від їхнього соціального становища
Заклав політичні основи тодішньої Швейцарської конфедерації	Держава має бути самостійною стосовно церкви	Влада має бути передана простому народу, бо ті, хто перебуває при владі, — безбожники. Витоки республіканських ідей	Переорієнтація етики з індивіда на суспільство, відповідно до цього формуються всі відносини — від общини до держави	Виходячи з прима-ту світської влади над духовною, духовенство має підпорядкуватися королю як «вікарію Бога» на землі
Радикальне (порівняно з Лютером) заперечення системи церковних таїнств. Невизнання ікон, чернецтва, celibату	Духовенство не є особливим станом, незалежним від світської влади. За необхідності королі та князі мають боротися проти католицького духовенства	Проповіді проти розкошів, золота, «ідолів у домівках та скринях». Мета діяльності — криваве винищення всіх ворогів Христа	Провідне гасло — «Прибрати з церкви все, що в Біблії не вимагається». Ідея суверенітету Бога — верховна влада Бога у всьому. Раціоналізація віри і церкви	Обов'язки людей у суспільстві поділено між трьома станами: духовенством (проповідниками), світськими лордами (захисниками) та простим народом (робочими людьми)
Був носієм республіканських ідей, тому виступав за пресвітеріанське управління церковними общинами	Виступав за монархічну (князівську) владу, тому встановив консисторіальну систему управління церквою.	Містичне розуміння божественного одкровення, тому головне — не перебудова церкви, а повний перегляд життєвого укладу на християнських засадах	Община віруючих управлялася <i>консисторією</i> , яка складалася з пресвітерів (старійшин), проповідників і дияконів	Необхідність секуляризації церковної власності, спрощення церковних обрядів, позбавлення духовенства соціальних привілеїв

ЗВЕРНИ УВАГУ! Утопічний соціалізм — це вчення про перетворення суспільства на засадах всезагальної рівності та справедливості. Зародження утопічного соціалізму відбувається в епоху Відродження та пов'язане з іменами *Томаса Мора* і *Томмазо Кампанелли*. Соціальна утопія як жанр політичної та політологічної літератури залишається актуальним та популярним до наших днів. Як відповідь на розвиток і поширення соціальних утопій у ХХ ст. створюються перші соціальні антиутопії. Найвідоміша з них — «1984» *Дж. Оруелла*.

Схема 3.1.4

Основні етапи розвитку утопічного соціалізму

Ранній (XVI—XVIII ст.) — гостра критика буржуазного ладу як нової форми пригнічення людини. Переконавання в тому, що суспільство рухається в неправильному напрямку, а потрібне повернення до «золотого віку» людства, наприклад, способу життя ранньохристиянських общин.

Критичний (XVIII—XIX ст.) — подвійне сприйняття капіталізму: він несе не лише нову форму пригнічення людей, а й величезний економічний і технічний прогрес суспільству. Тому потрібно користуватися досягненнями капіталізму.

Пізній (XX ст.) — заклики до побудови соціалізму на рівні селянських громад, осередків.

«Всі ми цінуємо добро, лише втрачаючи його без вороття».

Томас Мор (07.02.1478—06.07.1535) — англійський мислитель і політичний діяч, письменник. Народився в сім'ї вченого-правника Джона Мора, котрий отримав від короля рицарське звання. Після закінчення школи в Сент-Антоні був відданий у дім до архієпископа та лорд-канцлера сера Мортон, котрий справив значний вплив на долю свого вихованця. Мортон передрікав, що Томас стане «незвичайною людиною», він віддав його до Оксфордського університету, де Мор став учнем перших англійських гуманістів *Томаса Лінакра* та *Вільяма Гроцина*. У домі сера Мортон Томас чув розповіді про правління

Річарда III і згодом склав його життєпис *History of Richard III*, опублікований 1543 р., після смерті Мора. Після закінчення юридичних шкіл Нью Інн та Лінкольнз Інн Мор був готовий до прийняття духовного сану, але змінив своє рішення та став адвокатом. У 1504 р. його було обрано в парламент. Після смерті Генріха VIII отримав місце помічника шерифа Лондона. У 1499 р. Мор познайомився з нідерландським гуманістом *Еразмом Роттердамським*. Еразм спільно з Мором працював над перекладами діалогів *Лукіана*, крім того з однодумцями Мор брав участь в укладанні підручників для граматичних шкіл, що відкривалися в той час у Англії. У 1510 р. Мор розпочав роботу над «*Утопією*» («*Золота книга, така ж корисна, як забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія*»). Латинський текст опублікований 1516 р., англійський переклад — 1551 р. Мор висловив у своїй книзі думки про ідеально влаштовану державу і цим зробив внесок у багатовікові роздуми про щасливе суспільне життя. На його погляди вплинули легенди про «золотий вік», ідеї Платона та «комунізм» перших християн. Мор запропонував читачам познайомитися з мешканцями вигаданої ним держави, грецька назва котрої «утопія» є грою схожих за звучанням слів «неіснуюча країна» і «благословенна країна». Усі мешканці Утопії повинні трудитися в міру своїх сил. На їхньому гербі сплелися серп, молот і пшеничні колоски. Вони зневажають гроші. У їхній країні із золота виготовляють лише дитячі забавки та нічні горщики. Виховані в розумній помірності, вони отримують одяг та їжу за необхідністю.

У 1521 р. Генріх VIII запросив Мора до двору і надав йому рицарське звання, 1523 р. учений за рекомендацією короля став спікером парламенту, потім канцлером герцогства Ланкастерського, а 1529 р. — канцлером королівства.

Безкомпромісність Мора не дозволила йому підтримати політику короля стосовно *Реформації*. 1532 р. Мор відмовився від посади. Прискоренню процесу Реформації в Англії сприяло те, що в Генріха VIII не було дітей у шлюбі з Катериною Арагонською. Мріючи

про спадкоємця, він звернувся до папи Климента VII за розлученням для повторного шлюбу з Анною Болейн. Після відмови в розлученні Генріх VIII оголосив себе главою англійської церкви. Мор не підтримував у цьому короля, вважаючи його дії протиправними. Королю ж було необхідне схвалення людини, відомої всій Європі. Ученого було заарештовано і 6 липня 1535 р. його стратили у дворі Тауера. У 1886 р. Томаса Мора було канонізовано.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Томазо Кампанелла у своїй соціальній утопії про *Місто Сонця* зображує абсолютно нову організацію державної влади, яка не мала жодних аналогів в історії.

Схема 3.1.5

ЗВЕРНИ УВАГУ! Саме розмаїття поглядів, ідей, цінностей суспільно-політичного характеру в епоху Відродження надало потужний поштовх для розвитку багатьох політико-правових вчень *Нового й Новітнього часу*.

3.2. План семінарського заняття

Суспільно-політична думка епохи Відродження та Реформації

1. Особливості гуманістичного світогляду як провідного напрямку епохи Відродження.
2. Політологічна спадщина Нікколо Макіавеллі. «Макіавеллізм» як політична доктрина.
3. Політико-правова теорія Жана Бодена та її значення.
4. Реформація як суспільно-політичний рух.
5. Зародження утопічного соціалізму. «Утопія» Томаса Мора та «Місто Сонця» Томазо Кампанелли.

3.3. Теми рефератів та доповідей

1. Провідні ідеї Відродження та Реформації: порівняльна характеристика.

2. Ідейний конфлікт між католиками й протестантами в епоху Реформації.
3. Основні погляди Нікколо Макіавеллі на державу і право.
4. Політичні та правові вчення епохи Відродження та Реформації.
5. Витоки утопічного соціалізму.
6. «Місто Сонця» Томазо Кампанелли як ідеальна держава.
7. Соціальна утопія Томаса Мора.
8. «Державець» Нікколо Макіавеллі як програма дій політичного лідера.
9. «Макіавеллізм» як політична доктрина.
10. Співвідношення політики, релігії та моралі у політичній спадщині Нікколо Макіавеллі.
11. Концепція державного суверенітету Жана Бодена.
12. Гуманізм як провідна ідея епохи Відродження: суспільно-політичне значення.
13. Філософія політики Жана Бодена.
14. Політичні ідеї Реформації.
15. Тоталітаризм утопічних концепцій Томмазо Кампанелли і Томаса Мора.
16. Порівняльна характеристика основних течій Реформації.
17. Актуальність політичних ідей Нікколо Макіавеллі у XXI столітті.
18. Проблема управління державою у працях Макіавеллі.

3.4. Логічні завдання, проблемні запитання та вправи

1. Охарактеризуйте основні джерела формування суспільно-політичної думки епохи Відродження.
2. Проаналізуйте з політичної, правової та морально-етичної точок зору постулат Ніколо Макіавеллі «Мета виправдовує засоби».
3. Охарактеризуйте спільні та відмінні ознаки Відродження та Реформації.
4. Вкажіть подібність і відмінність у релігійно-політичних підходах Мартіна Лютера, Томаса Мюнцера, Жана Кальвіна.
5. Зіставте ідеї утопічного соціалізму у працях Томаса Мора та Томмазо Кампанелли.
6. Складіть схему, яка висвітлює сутність основних етапів та провідних ідей утопічного соціалізму.
7. Якою є роль лідера в розвитку суспільства, на думку Нікколо Макіавеллі? Чи є ці погляди актуальними у XXI столітті? Чому?
8. Чому ідеальний політичний лідер, як вважав Макіавеллі, має поєднувати в собі якості лева та лисиці? Чи є такі лідери в сучасній Україні та світі? Якщо так, наведіть приклади.
9. Яким чином змінився образ політичного лідера порівняно з тим, як його описував Нікколо Макіавеллі? Які фактори спричинили такі зміни?
10. Яка ідея Макіавеллі лежить в основі його теорії колообігу форм держави? Ваше ставлення до неї.
11. Чому суспільно-політичні ідеї епохи Відродження вважаються ідейним продовженням політичних поглядів мислителів античності?
12. Складіть таблицю на тему «Порівняльна характеристика релігійно-політичних поглядів діячів Реформації».
13. Назвіть основні суспільно-політичні та економічні причини, які стали поштовхом для розгортання руху Реформації в Європі. У чому полягав прогресивний характер цього руху? Ваше ставлення до нього?
14. Чи можна погодитись з думкою Макса Вебера про те, що перехід частини країни Європи до протестантизму стимулював економічний поступ цих суспільств та розвиток у них ринкових відносин? Аргументуйте відповідь.
15. У чому полягала прогресивність державно-політичних ідей Жана Бодена? Які з них залишаються актуальними сьогодні і чому?
16. Проаналізуйте концепцію державного суверенітету Жан Бодена. Визначте її актуальні ідеї.
17. Чиї погляди наслідував у своїй державницькій теорії Жан Боден? Яким чином вони змінилися, яким був авторський внесок французького мислителя?
18. Чому утопічні концепції Томаса Мора та Томмазо Кампанелли більшість сучасних дослідників вважає тоталітарними? Виокремте «сильні» та «слабкі» сторони цих концепцій.
19. Що з утопічних ідей Мора та Кампанелли залишається актуальним сьогодні. Як вплинули ці ідеї на розвиток людства?

20. Сформулюйте найхарактерніші суспільно-політичні ознаки епохи Відродження. Визначте місце, яке займав гуманізм як світогляд у цей історичний період.

21. Чому Нікколо Макіавеллі вважається засновником політичної науки? Чи можна характеризувати його теорію як антидемократичну й аморальну? Ваше ставлення до неї.

22. Які існували суспільно-історичні передумови виникнення перших утопічних вчень?

23. На основі яких політичних принципів пропонували організувати управління суспільним життям в своїх творах Томас Мор та Томмазо Кампанелла? Який вплив на їх творчість мала антична спадщина?

24. Складіть таблицю на тему «Макіавеллізм як політична теорія та політична практика».

3.5. Тести-тренінги та питання для самотестування

1. *Хто першим в історії політичної думки відокремив політику від моралі, а також був політиком-практиком, пропрацювавши 14 років на посаді секретаря Флорентійської республіки:*

- а) Жан Боден;
- б) Жан Кальвін;
- в) Нікколо Макіавеллі;
- г) Етьєн де Ла Боєсі.

2. *Кому з ідеологів епохи Реформації належить афоризм «управитель має вважати себе слугою, а не паном народу»:*

- а) Нікколо Макіавеллі;
- б) Томасу Мюнцеру;
- в) Жану Кальвіну;
- г) Жану Бодену?

3. *У якому трактаті найбільш повно розкриті політико-правові погляди Жана Кальвіна:*

- а) «Настанови у християнській вірі»;
- б) «Захист проти тиранів»;
- в) «Статейний лист»;
- г) «Шість книг про республіку».

4. *Яку проблему розробив Жан Боден, забезпечивши величезний внесок у розвиток політико-правової думки:*

- а) конституціоналізму;
- б) суверенітету держави;
- в) парламентаризму;
- г) інституціоналізму?

5. *Томмазо Кампанелла як представник соціалістичного напрямку епохи Реформації є автором твору:*

- а) «Утопія»;
- б) «Державець»;
- в) «Місто Сонця»;
- г) «Настанови у християнській вірі».

6. *Термін «гуманізм» походить від латинського *humanus*, що означає:*

- а) людський (людяний);
- б) божественний;
- в) природний;
- г) тваринний.

7. *Термін «реформація» історично був спрямований на критику:*

- а) католицької церкви;
- б) англійської буржуазії;
- в) французьких рантьє;
- г) німецького бюргерства.

8. *Найбільш видатним представником німецького руху Реформації був:*

- а) Джон Вікліф;
- б) Ян Гус;
- в) Жан Кальвін;
- г) Мартін Лютер.

9. *Мартін Лютер виступав проти ідеї, що:*

- а) людина може безпосередньо звертатися до Бога;

- б) церква є єдиним посередником між Богом і людиною;
 - в) священники не можуть відпускати пастви гріхи;
 - г) людина є носієм почуттів провини та гріху.
10. *Мартін Лютер був переконаний, що спасіння людини досягається нею:*
- а) шляхом ретельного виконання всіх церковних таїнств, обрядів, норм;
 - б) чистою вірою, яка є «Божим дарунком»;
 - в) за власною волею, без зовнішньої допомоги і волі Божої;
 - г) тільки волею Божою, без жодних зусиль і волі людини.
11. *Язичницьке вчення Аристотеля Мартін Лютер:*
- а) категорично відкидав;
 - б) творчо розвивав;
 - в) критикував, але в основних положеннях оцінював високо;
 - г) повністю ігнорував.
12. *В ученні Жана Кальвіна значне місце займають ідеї про:*
- а) особисту свободу і творчу активність людини;
 - б) незалежність людини від соціального оточення й держави;
 - в) провідну роль католицької церкви у справі спасіння людської душі;
 - г) приречення як вічне спасіння тільки по волі Бога.
13. *Релігійно-філософські уявлення Томаса Мюнцера були близькі до ідей:*
- а) містичного індивідуалізму;
 - б) античного платонізму;
 - в) римського цезарепапізму;
 - г) утопічного комунізму.
14. *У своїй філософії Нікколо Макіавеллі:*
- а) визнавав існування і вплив фортуни, але зауважував про необхідність активної життєвої позиції людини;
 - б) визнавав існування і вплив фортуни, розвиваючи теорію приречення;
 - в) заперечував існування фортуни та розвивав фаталістичне вчення;
 - г) заперечував і існування фортуни, і концепцію приречення.
15. *Тезу Нікколо Макіавеллі «мета виправдовує засоби» слід тлумачити як таку, що:*
- а) виправдовує аморальність політики;
 - б) припускає аморальність політики в певних історичних умовах;
 - в) визнає моральність політики;
 - г) визнає аморальними принципи, які є універсальними і для сучасної політики.
16. *Найкраща форма держави, за Нікколо Макіавеллі, — це:*
- а) демократія;
 - б) диктатура;
 - в) форма, яка поєднує демократію, монархію й аристократію;
 - г) олігархія.
17. *За умов соціальної нестабільності найкращою формою держави, за Нікколо Макіавеллі, стає:*
- а) республіка;
 - б) абсолютна монархія.
 - в) диктатура;
 - г) форма, яка поєднує диктатуру й олігархію.
18. *Хто з мислителів уперше відстоював принцип відокремлення політики від релігії та моралі:*
- а) Жан Боден;
 - б) Томас Мор;
 - в) Нікколо Макіавеллі;
 - г) Томас Мюнцер.
19. *Тонкий дипломат та проникливий державний діяч Нікколо Макіавеллі розглядав політику, як:*
- а) божественну волю, яка реалізується через вчинки людей;
 - б) своєрідне віддзеркалення моральних норм, що суттєвим чином визначають вчинки людей;
 - в) автономну сторону людської діяльності, втілення вільної волі людини, яка коригується природними законами життя й людської психології;
 - г) систему релігійних догматичних установ, які контролюють життя суспільства й держави.

20. У філософії політики Жана Бодена держава розглядається як:
- а) гарант соціальної справедливості й рівності усіх громадян перед законом;
 - б) форма здійснення влади церкви над суспільством;
 - в) влада кількох сімей, коли монарх є абсолютним джерелом права й політики;
 - г) політична влада аристократії, яка для управління суспільством формує виборний колегіальний орган.
21. У розуміння Жана Бодена державний суверенітет виражається через:
- а) суверенітет народу;
 - б) суверенітет нації;
 - в) суверенітет монарха;
 - г) суверенітет, який поєднує суверенітет народу й монарха.
22. Термін «утопія» означає буквально:
- а) віддалений острів;
 - б) ідеальна держава;
 - в) неіснуюче місце;
 - г) велика мрія.

3.6. Література до теми

Основна література

1. Графский В. Г. История политических и правовых учений: Учебник. — М.: ТК Велби. Изд-во «Прспект», 2006. — 608 с.
2. Історія світової політичної думки: Навч. посіб. / Уклад. В. В. Морозов. — К.: КНЕУ, 2008. — 328 с.
3. История политических и правовых учений: Учебник / Под общей ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА, 2003. — 736 с.
4. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. — М.: Юрид. лит-ра, 1997. — 576 с.
5. Кирилюк Ф. М. Історія політології: Підручник. — К.: Знання України, 2002. — 535 с.
6. Рубаник В. Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн: Навч. посібник. — Харків: Консум, 2003. — 528 с.
7. Себайн Д. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки: Підручник. Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 838 с.
8. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 400 с.

Додаткова література

1. Варшавский А. С. опередивший время. Томас Мор. — М.: «Молодая гвардия», 1967. — 141 с.
2. Запорожець Т., Привалов Ю. Феномен утопії в соціальній думці. — К.: ПЦ «Фоліант», 2004 — 144 с.
3. Эпоха Реформации. Европа / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. — Минск: Харвест, 2002. — 624 с.
4. Никитин Е. П., Никитина А. Г. Загадка «Государя»: (Политизм как идеология политики). // Вопросы философии. — 1997. — № 1. — С. 43—55.
5. Осинковский М. Н. Томас Мор: утопический коммунизм, гуманизм, реформация. — М.: Наука, 1978. — 326 с.
6. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней: Пер. с ит. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1996. — Т. 3. Новое время (От Леонардо до Канта). — 736 с.
7. Сапов В. В. Личность и творчество Никколо Макиавелли в оценке русских мыслителей. — СПб.: РХГИ, 2002. — 694 с.
8. Смирнов М. Ю. Реформация и протестантизм: Словарь. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2005. — 196 с.
9. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы: Пер с разн. яз. / Сост. В. А. Чаликова. — М.: Прогресс, 1991. — 405 с.

10. *Чичерин Б. Н.* Политические мыслители древнего и нового мира. — М.: Гардарики, 2001. — 336 с.
11. *Штекли А. Э.* «Город Солнца»: утопия и наука. — М.: Наука, 1978. — 367 с.

*Тексти
(першоджерела)*

1. Кампанелла Томмазо Город Солнца: Пер. с лат. — М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1954. — 2272 с.
2. Класики політичної думки (від Платона до Макса Вебера). — К.: Тандем, 2002. — 581 с.
3. Макиавелли Никколо Государь: Пер. с ит. — М.: Мысль, 1999. — 639 с.
4. Макиавелли Никколо История Флоренции: Пер. с ит. — М.: Наука, 1987. — 447 с.
5. Утопический социализм: Хрестоматия / Под общей ред. А. И. Володина. — М.: Политиздат, 1982. — 512 с.
6. Філософія політики: Хрестоматія. У 4-х тт. — К.: Знання України, 2003. — Т.2. — 370 с.

Тема 4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЕПОХИ РАННІХ БУРЖУАЗНИХ РЕВОЛЮЦІЙ В ЄВРОПІ

Ніколи не буває великих справ без великих труднощів.
Вольтер

Вивчення матеріалу теми дасть можливість

знати:

- ✓ першопричини, ідейні засади та політичні, економічні й соціальні наслідки ранніх буржуазних революцій в Європі;
- ✓ теорії та концепції провідних мислителів цієї епохи та їхній вплив на політичний розвиток Європи;
- ✓ основні політичні ідеї, сформульовані вченими у XVII—XVIII ст., які стали підґрунтям для становлення сучасних демократій.

уміти:

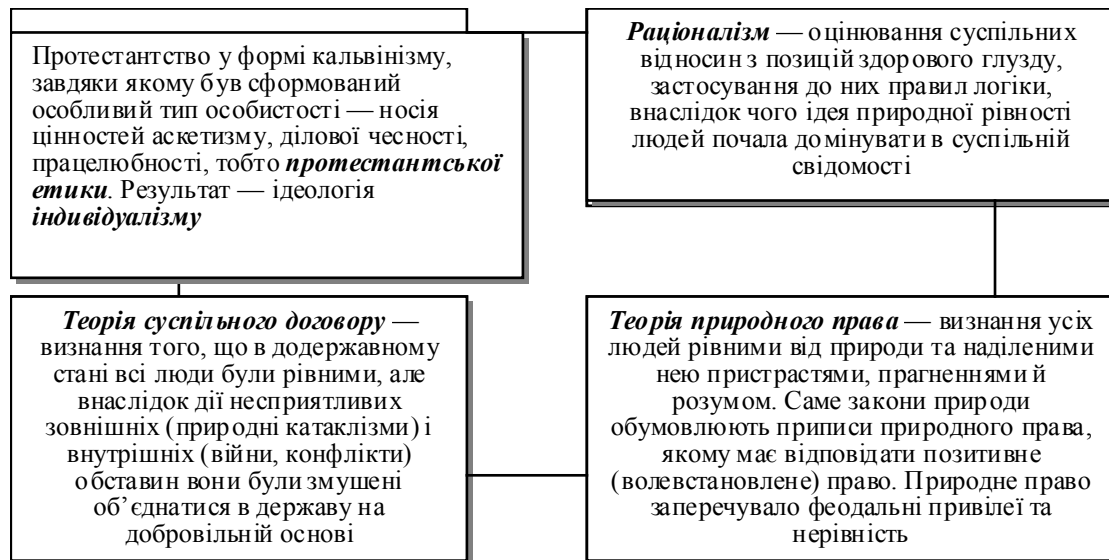
- ✓ віднайти зв'язок між бурхливими подіями політичного розвитку та особливостями теорій і концепцій політико-правового характеру цієї епохи;
- ✓ виявити основні напрями розвитку політичної думки та з'ясувати актуальність їхніх ідей і ідеалів;
- ✓ проаналізувати генезу демократичних цінностей від XVII до XXI ст.

4.1. Схеми, таблиці, коментарі

ЗВЕРНИ УВАГУ! У XVII ст. у Західній Європі почали розгортатися процеси докорінного зламу станово-феодального ладу. Саме на XVII—XVIII ст. припадає епоха ранніх буржуазних революцій в Європі, яка є початком *Нового часу*.

Схема 4.1.1

Ідейні засади ранніх буржуазних революцій

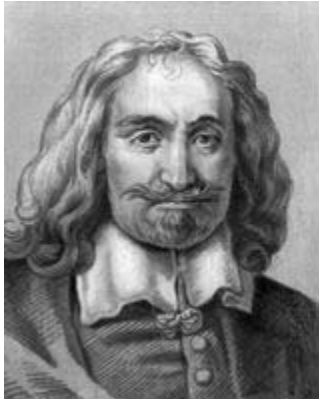
ЗВЕРНИ УВАГУ! Першою буржуазною революцією в Західній Європі стала *Нідерландська буржуазна революція (1566—1609)*, у результаті якої *Нідерланди* здобули державну незалежність та постали як одна з найбільш розвинутих країн. Голландія стала першою європейською країною в епоху Нового часу, в якій були започатковані республіканське правління та побудова держави на національній основі. Одним із найвидатніших нідерландських мислителів політико-правового спрямування був *Гуго Гроцій (1583—1645)* — автор славетного трактату *«Про право війни та миру. Три книги» (1625)*. *Гуго Гроцій* став одним із найбільших теоретиків школи природного права та фундатором міжнародного права.

Таблиця 4.1.1

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ТЕОРІЯ ГУГО ГРОЦІЯ

Основні ідеї	Зміст
Актуальні проблеми міжнародного права	Аналіз теоретичних проблем війни та миру вимагає вирішення більш загальних питань про право, справедливість, їхні джерела, форми існування, методи вивчення. Особливу увагу приділено дослідженню природи людини, соціальних якостей людей. Засудження агресивних, загарбницьких війн, ініціатори яких мають нести за це відповідальність. Якщо війна розпочалася, вона повинна вестися заради укладання миру та підпорядковуватися нормам природного права. Один із провідних принципів міжнародного права — непорушність договорів між державами
Теорія природного права	Розрізняє право природне та право волевстановлене. Джерело природного права — людський розум, у якому закладено прагнення до спокійного спілкування людини з іншими людьми. Волевстановлене право поділяється на людське та божественне, воно має відповідати приписам права природного
Теорія суспільного договору	У додержавний період існування людства не було приватної власності, люди перебували у «природному стані». Розвиток людства, втрата ним первісної простоти, прагнення людей до спілкування, їхня здатність керуватися розумом — це ті спонукальні мотиви, які обумовили необхідність укладання договору про створення держави. Ідея договірної виникнення держави є основою самої держави, основою відносин влади й підпорядкування. Держава має бути досконалим союзом вільних людей й загальної користі. Головна ознака держави — верховна влада, атрибутами якої є: видання законів, правосуддя, призначення посадових осіб та керівництво їхньою діяльністю, збирання податків, питання війни й миру, укладання міжнародних договорів
Концепція державного правління	Кожна з наявних форм державного правління має своїм джерелом суспільний договір. Носій суверенітету при цьому може бути різним — одна особа, або група осіб, або збори, або їх поєднання, які володіють атрибутами верховної влади. Укладаючи суспільний договір, народ може обрати будь-яку форму правління, втім, обравши її, народ мусить користися своїм правителям та не може без їхньої згоди змінити її. Заперечення права підданих чинити опір навіть несправедливій владі. Право народу на перегляд форми правління забезпечується тоді, коли це передбачено суспільним договором, або тоді, коли такий договір розривають правителі
Ідея «юридичного світогляду»	Здійснив розмежування між наукою про право та політикою. Предмет юриспруденції — це питання права й справедливості, а предмет політичної науки — доцільність і користь у суспільних відносинах

ЗВЕРНИ УВАГУ! У середині XVIII ст. відбулася революція в Англії. Провідною ідеологією революційних подій став *кальвінізм* у різних його течіях, передусім — *пуританства* (від англ. *pure* і від лат. *purus* — чистий). Основною вимогою революції була «чистка» англійської церкви від залишків католицизму. Поширення набула також ідея договірної походження держави. Втім, не всі в англійському суспільстві підтримували революційні ідеї. Серед захисників абсолютизму доволі складну позицію займав один з найвидатніших політичних мислителів того часу *Томас Гоббс* — автор праці «*Левіафан, або Матерія, форма та влада держави*».

«У науках ми шукаємо причин не стільки того, що було, скільки того, що могло б бути»

Томас Гоббс (1588—1679) — англійський філософ-матеріаліст. Народився в сім'ї парафіяльного священика. Закінчивши Оксфордський університет (1608), вступив гувернером до аристократичної сім'ї *Вільяма Кавендіша* (згодом герцога Девонширського), з якою був пов'язаний до кінця життя. На формування поглядів Гоббса значно вплинули *Френсіс Бекон*, *Галілео Галілей*, *П'єр Гассенді*, *Рене Декарт*, *Йоганн Кеплер*. Своє вчення про раціональність пізнання він виклав у праці «*Про тіло*» (1655), де обґрунтував тезу про чуття як початкову стадію пізнання. Вбачаючи мету пізнання в раціональному осягненні сутності, причин явищ.

Визнання раціонального методу обґрунтував посиленнями на досягнення механістичного природознавства. Широко застосовуючи факти з історії нової науки, Гоббс доводить, що тільки опираючись на розум, систематичне мислення, можна досягти істини. Саме Томас Гоббс висуває тезу про надуманість теорії двох істин (*віри* та *розуму*) і проголошує існування лише однієї — *істини розуму, науки*. Поняття істини він визначає як властивість наших знань бути відповідними властивостям речей. Він стверджує, що істина — це властивість наших суджень, і заперечує визначення істини як властивості об'єктів. Тому ні чуття, ні вроджена інтуїція не можуть бути істинними одкровеннями, якщо їх дано не у формах судження про світ. Гоббс розрізняв два методи пізнання — «*логічну дедукцію раціоналістичної механіки*» й «*індукцію емпіричної фізики*».

Відправною позицією міркувань ученого про суспільство та державу є поняття «*природний стан людей*». Державу Гоббс розглядав як результат договору між людьми, який поклав кінець природному додержавному стану «*війни всіх проти всіх*». Він дотримувався принципу початкової рівності людей. Громадяни добровільно обмежили свої права та свободу на користь держави, завдання якої — забезпечення миру й безпеки. Гоббс звеличує роль держави, яку він визнає абсолютним сувереном. У питанні про форми держави симпатії Гоббса — на стороні монархії. Відстоюючи необхідність підпорядкування церкви державі, він вважав за необхідне збереження релігії як знаряддя державної влади для приборкання народу.

Етика Томаса Гоббса походить від незмінної чуттєвої «*природи людини*». Основою моральності він вважав «*природний закон*» — прагнення до самозбереження та задоволення потреб. Добročесність зумовлена розумінням того, що сприяє і що заважає досягненню добра. Моральний обов'язок за своїм змістом збігається з громадянським обов'язком, що випливає з суспільного договору.

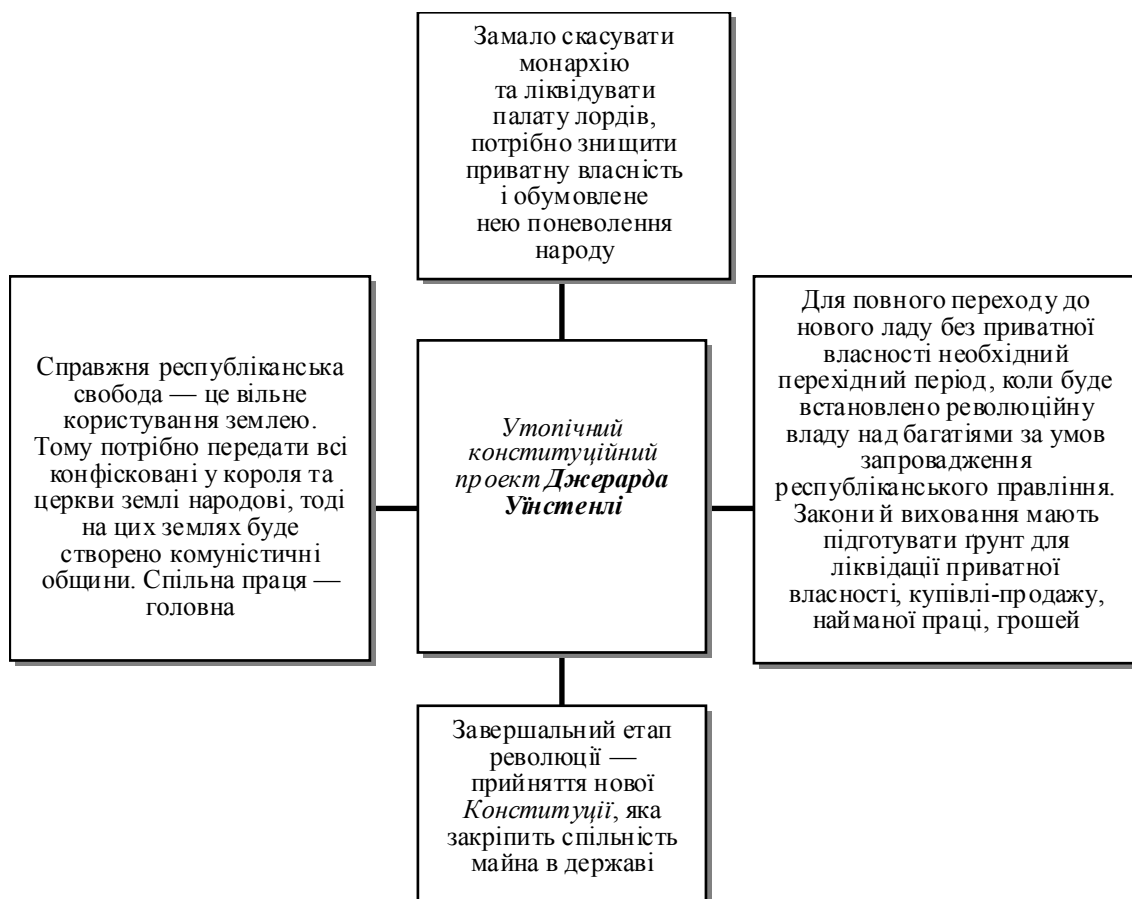
Головну працю — «*Левіафан*» (1651) — а також «*Про громадянина*» (1642) було внесено до католицького «*Індексу заборонених книг*» і спалено.

Вчення Гоббса справило великий вплив на подальший розвиток політичної думки.

ЗВЕРНИ УВАГУ! У процесі розвитку англійської революції дуже активно почало обговорюватися питання про співвідношення свободи й влади, власності, держави та права. Оригінальне бачення вирішення цього питання запропонували справжні *левелери*, або *дигери*. На ранньому етапі своєї діяльності вони сподівалися на силу власного прикладу та проповіді, створивши в 1649 р. комуну на пагорбі св. Георгія з метою спільного оброблення землі. Найбільш авторитетний теоретик дигерів — *Джерард Уїнстенлі*.

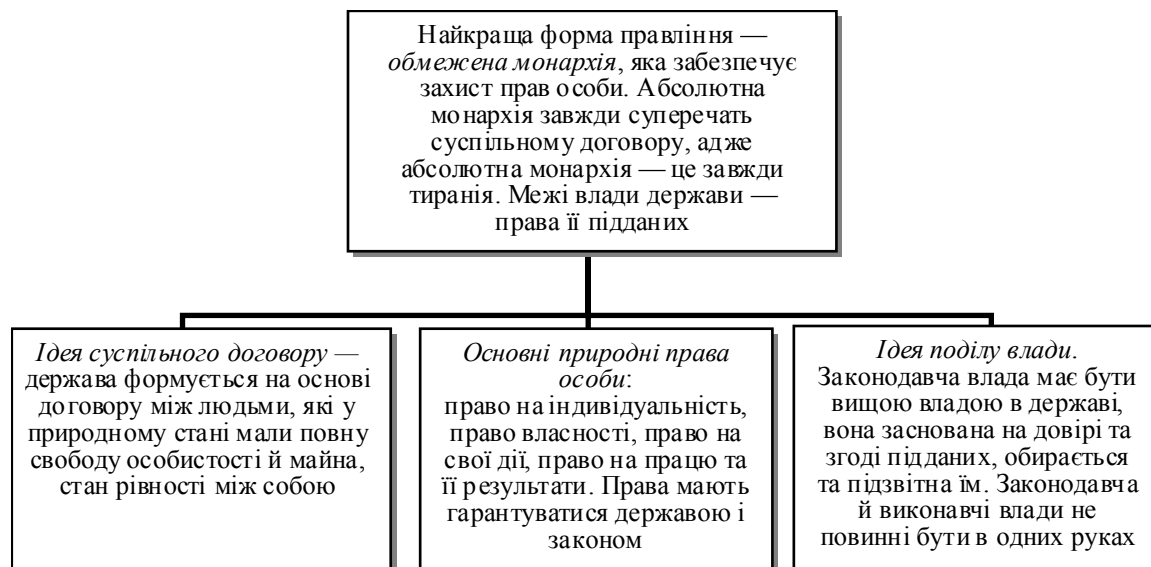
Схема 4.1.2

Основні ідеї Джерарда Уїнстенлі

ЗВЕРНИ УВАГУ! У період англійської революції в країні було ліквідовано монархію та встановлено воєнну диктатуру у формі протекторату очільника пуритан *Олівера Кромвеля*, після смерті якого відбулася реставрація (відновлення) монархії (1660). На престол зійшов син *Карла I Карл (Яков) II Стюарт*. Спроби останніх Стюартів посилити прерогативи королівської влади призвели до «*Славної революції*» (1688—1689) та до зміни династії й остаточного утвердження конституційної монархії в Англії. Політико-правові результати «*Славної революції*», ідеї лібералізму отримали теоретичне обґрунтування у працях видатного англійського філософа *Джона Локка* (1632—1704). Основна його робота — «*Два трактати про правління*» (1690).

Особливості політичної теорії Джона Локка

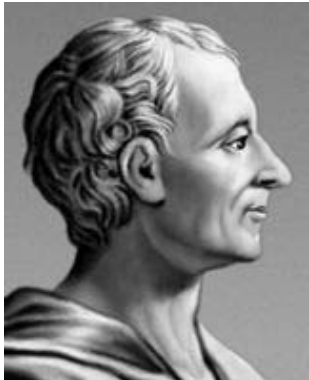
ЗВЕРНИ УВАГУ! Рух Просвітництва, який розгорнувся у XVIII ст. в країнах Західної Європи, став провідником тих революційних змін, які відбулися у Франції наприкінці століття. Загально визнаним лідером французького просвітництва був видатний письменник і філософ *Вольтер (Франсуа Аруе, 1694—1778)* — пристрасний викривач католицької церкви, релігійного фанатизму. Одна з головних праць — *«Філософські листи»*, в якій пропагувалися ліберальні порядки та державний устрій Англії, політичні ідеї *Джона Локка*.

Таблиця 4.1.2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА ВОЛЬТЕРА

Основні ідеї	Зміст	Афоризми
Рационалізм	Критика феодальних порядків, згідно з якою на зміну деспотичному правлінню має прийти царство розуму та свободи. Тільки в ньому кожній особі буде гарантовано дотримання природних прав: права на особисту недоторканість, права приватної власності, свободи друку, свободи совісті тощо	<i>«Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів».</i>
Ліквідація кріпосного права	Звільнення кріпосних селян, які належали церкві й державі. Селян, які належали поміщикам, варто звільняти тільки за згодою власників та за викуп	<i>«Не бідність є невинною, презирство».</i>
Ідеальна політична організація	Базується на ідеях законності та ліберальних методах здійснення влади. Управляти державою мають тільки власники. У державі може бути лише природна, але ані соціальна, ані політична рівність. Теоретично надавав перевагу республіці, але вважав, що вона майже нездійсненна на практиці. Взірєць державної організації — парламентська система в Англії	<i>«У нашому нещасному світі не може бути, щоб люди, живучи в суспільстві, не поділились би на два класи: один клас багатих, які віддають накази, інший — бідних, які служать».</i>
Можливі суспільні перетворення	Розвиток знань та підйом культури призведуть до того, що правителі самі усвідомлять необхідність здійснення реформ. Реформи мають бути поступовими й ініціюватися «згори»	<i>«Усі мої зусилля зводилися до того, аби зменшити в людей дурість і збільшити у них чесність».</i>

ЗВЕРНИ УВАГУ! Найвидатнішими представниками французького *Просвітництва* були *Шарль Луї Монтеск'є* та *Жан-Жак Руссо*, кожен з яких створив оригінальні політичні теорії. Політико-правова спадщина цих учених стала основою для розвитку сучасних концепцій демократії.

«Добре роблять тільки те, що роблять будучи вільними»

Шарль Луї Монтеск'є, *Шарль де Секонда, барон де Ла Бред і де Монтеск'є* (1689—1755) — філософ, мислитель і правознавець епохи французького *Просвітництва*, автор теорії розподілу влади. Народився в Бреді у сім'ї багатого феодала. Навчався в католицькій школі в Жюльї (1700—1711). Знатне походження сприяло кар'єрному росту. У 27 років отримав посаду президента парламенту Бордо, став членом Бордоської академії. Звільнивши адміністративну посаду, Монтеск'є повністю посвячує себе науці. Основні праці — *«Перські листи»*, *«Розвідка про причини величі римлян та їхнього занепаду»*,

«Про дух законів» — принесли славу й мали велику популярність серед інтелектуальної еліти і діячів *Французької революції 1789 р.*

Монтеск'є започаткував новий напрям — *«географічний детермінізм»*, що виявився в осягненні таїнства соціального буття як природного (а не надприродного) процесу. Учений обґрунтував взаємозв'язок між природним середовищем та суспільними процесами, фізичними властивостями довкілля та *«духом законів»*.

У своїх творах Шарль Монтеск'є критикував абсолютизм, здійснив спробу пояснити походження державного ладу та природи законів, запропонував план суспільних реформ. Предметом головної уваги філософа було державно-правове будівництво, пошук оптимальних законів, за допомогою яких можна було б забезпечити збалансованість економічних, політичних та соціальних процесів. Закони Монтеск'є «виводив» передусім із природних (географічних) умов життя народів. Філософ вводить також поняття *«загального духу народу»*, що є важливим досягненням соціальної філософії. Монтеск'є наголошував на об'єктивності законів суспільного життя, що було значним кроком уперед порівняно з *Томасом Гоббсом*, *П'єром Гассенді* та іншими мислителями цього періоду.

Філософ виокремлював три форми правління, що встановлюються залежно від географічних умов існування народів: *республіканську* (влада знаходиться в руках народу або його великої частини), *монархію* (владою володіє одна особа, яка керує суспільством на основі незмінних законів) і *деспотію* (влада зосереджується в руках однієї людини, яка використовує її свавільно). В основі цих форм знаходяться кліматичні умови: холодний клімат, філософ вважав сприятливим для встановлення політичних свобод; водночас, жаркий клімат, на його думку, сприяє встановленню *«духу рабства»*. Такі самі відмінності утворюються і в результаті родючості землі, рельєфу місцевості, наявних водних ресурсів тощо. Ідеалом суспільного устрою для філософа була конституційна монархія.

Серед теоретичних надбань Шарля Монтеск'є — положення про джерела виникнення приватної власності, природу державної влади, переваги республіканського устрою, самоцінність свободи, поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, природу й чинники розвитку людських прав. Запропонований Монтеск'є (як і раніше *Джоном Локком*) поділ влади став засадничим для ліберально-демократичного підходу до організації влади.

Праці Монтеск'є справили помітний вплив на філософів наступного покоління, зокрема, на *Клода Гельвеція*, *Жан-Жака Руссо*, *Томаса Джефферсона*, *Адама Фергюсона* та інших.

«Тільки великі події створюють великих людей»

Жан-Жак Руссо (1712—1778) — французький мислитель, прихильник теорії природного права, один із найяскравіших представників Просвітництва. Головні праці: *«Роздуми про походження й причини нерівності між людьми»* (1754) і *«Про суспільний договір, або принципи політичного права»* (1762).

Основою політико-правової концепції Руссо була ідея *народного суверенітету*. Руссо, як і багато його попередників, виходить з ідеї про наявність в історії людства природного стану, в якому всі люди рівні. На відміну від *Гобса*, він вважає цей період *«золотим віком»*, що характеризується станом свободи й рівності всіх. Появу суспільної нерівності Руссо

пов'язує з виникненням приватної власності, перш за все на землю. Люди, поступаючись своєю природною свободою, отримують свободу громадянську і, уклавши суспільний договір, створюють державу і право. Свобода, як і рівність, є найвище благо людей, підкреслював мислитель. Для досягнення такої свободи він висуває ідею народного суверенітету, суть якої полягає в тому, що, укладаючи такий суспільний договір, всі його учасники отримують рівні права. Для цього необхідно, щоб кожен індивід відмовився від прав, що належали йому раніше, зокрема права на захист своєї особи та свого майна, і замість цих прав, базованих на силі, отримав громадянські права й свободи, включаючи і право власності. Після укладення такого договору особа та її майно поступають під захист спільноти. Індивідуальні права, таким чином, набувають юридичного характеру. В результаті суспільного договору, утворюється асоціація рівних і вільних індивідів, або *республіка*. Як і *Монтеск'є*, Руссо заперечує договір, як угоду між правителями і тими, ким правлять. У його концепції договір — це угода між рівними суб'єктами. Підпорядковуючи себе спільноті, індивід не підпорядковує себе нікому конкретно й залишається таким же вільним, як і був раніше. Свобода і рівність учасників договору забезпечують об'єднання народу в єдине ціле — колективну особу, інтереси якої не можуть суперечити інтересам окремої особи. Власне, в цьому суть ідеї мислителя про *народний суверенітет*, тобто приналежність суверенітету народові, як базовий принцип республіканського ладу. Суверенітет народу проявляється у здійснюваній ним законодавчій владі, оскільки політична свобода можлива тільки в такій державі, де законодавцем виступає народ. Свобода, згідно з Руссо, полягає в тому, щоб громадяни знаходилися під захистом законів і самі їх приймали. *«Будь-який закон, якщо народ не затвердив його безпосередньо сам, недійсний; це взагалі не закон»*. Участь усіх громадян у законодавчій владі виключає, на думку вченого, прийняття рішень, які б спричинили шкоду окремому індивіду. За народного суверенітету, відповідно, відпадає необхідність у тому, щоб верховна влада була обмежена природними правами індивіда. Її межами слугує загальна згода громадян. Загальне благо, як мета держави, за переконанням Руссо, може бути виявлено тільки більшістю. Характеризуючи народний суверенітет, Руссо виділяє дві його важливі ознаки — він невідчужуваний і неподільний.

Політико-правова доктрина Жан-Жака Руссо, значною мірою, лягла в основу державно-правової практики періоду *Великої французької революції*.

Визначальним був вплив Руссо на формування ряду нових доктрин, зокрема, на формування такої течії, як *радикалізм*.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Велика французька революція (1789—1794) є переламним етапом у розвитку демократії в Новий час, адже саме в цей історичний період відбувається політичне становлення третього стану, який висуває різноманітні політичні гасла, програми, проекти законодавчих актів. Провідне гасло Великої французької революції — *«Свобода, рівність, братерство!»*.

Головні етапи Великої французької революції

Перший — 1789—1792 рр. — владу захопили конституціоналісти, які були прихильниками великої буржуазії, прагнули компромісу з дворянством та виступали з ідеями конституційної монархії.

Другий — 1792—1793 рр. — державна влада переходить до жирондистів — представників буржуазії, які прагнули закріплення республіканських засад державного правління.

Третій — 1793—1794 рр. — встановлення революційної диктатури якобінців, які виражали інтереси дрібної буржуазії, селянства, міських низів, у країні розгорнувся революційний терор.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Ідеологи кожного з революційних угруповань — конституціоналістів, жирондистів та якобінців — спиралися у своїй політичній діяльності на ідеї політико-правових вчень Вольтера, Шарля Луї Монтеск'є, Жан-Жака Руссо та інших мислителів, використовуючи запропоновані ними перетворення у здійсненні революційних змін та розробленні конституційних актів. Провідним конституційним актом цього періоду стала Декларація прав людини і громадянина, що визначала індивідуальні права на основі концепції рівноправ'я та свободи, які надані кожній людині від народження.

*Люди народжуються і залишаються вільними та рівними у правах.
Декларація прав людини і громадянина*

Таблиця 4.1.3

ПРОВІДНІ РЕВОЛЮЦІЙНІ УГРУПОВАННЯ

Представники	Конституціоналісти	Жирондисти	Якобінці
	<i>Оноре де Мірабо, Еммануель Сієєс, Антуан Барнав</i>	<i>Жан-П'єр Бріссо, Жан Ролан</i>	<i>Максиміліан Робесп'єр, Жан-Поль Марат</i>
Суспільно-політичні ідеї	Заклики до об'єднання проти аристократії й абсолютизму; ідеї загальної рівності та свободи; думка про необхідність єдності третього стану, який становить більшість нації	Захист республіканського ладу; відстоювання принципів народного суверенітету, спільної волі як основи законодавства. Прихильники ідей Жан-Жака Руссо	Розрізняли революційний (діє в перехідний період) та конституційний уряд (забезпечує спокійне життя республіки на основі конституції). Майбутній державний устрій Франції — це демократична республіка, в якій поєднуються представницька і пряма демократія. На практиці здійснювався терор за політичною та соціальною ознаками
Політико-правові документи	— Декларація прав людини та громадянина; — Декрет 1789 р., який встановив поділ громадян на активних і пасивних за майновим цензом; — Конституція 1791 р., яка закріпила обмежену монархію	Законодавчі акти, які скасували монархію, ліквідували поділ громадян за майновим цензом та обмеження за цією ознакою їхніх виборчих прав.	— Конституція 1793 р., яка передбачала, що прийняті законодавчими зборами акти мають поступати на затвердження виборців; — декрет про смертну кару лише за пропозицію «аграрного закону» та будь-якого іншого закону проти земельної, торгівельної та промислової власності

4.2. План семінарського заняття

Суспільно-політична думка епохи ранніх буржуазних революцій в Європі

1. Особливості розвитку революційних подій у Нідерландах. Політико-правова теорія Гуго Гроція як одного з ідеологів революції.
2. Англійська революція XVII ст. та її провідні течії і рухи.
3. Політичні теорії Томаса Гоббса та Джона Локка: порівняльний аналіз.
4. Просвітництво у Франції. Політико-правова концепція Вольтера.
5. Політична теорія Шарля Луї Монтеск'є та її значення для розвитку демократії.
6. Політичне вчення Жан-Жака Руссо.
7. Велика французька революція XVIII ст.: суспільно-політичні ідеї, провідні політичні угруповання, основні етапи розвитку.

4.3. Теми рефератів та доповідей

1. Теорія природного права Гуго Гроція та її вплив на розвиток демократії.
2. Особливості вчення про державу Гроція. Його актуальність.
3. Концепція державного суверенітету Гроція.
4. Особливості теорії походження держави Томаса Гоббса.
5. Теорія державного суверенітету Гоббса.
6. Соціальний утопізм дигерів.
7. Англійська буржуазна революція XVII ст. та її політичне значення.
8. Конституційний проект Джерарда Уїнстенлі.
9. Теорія природного права та суспільного договору Джона Локка.
10. Локк про права та свободи особистості. Актуальність цих ідей.
11. Вчення Локка про народний суверенітет і поділ влади.
12. Порівняльна характеристика теорії суспільного договору Томаса Гоббса та Джона Локка.
13. Просвітництво у Франції: загальна характеристика.
14. Погляди Вольтера на політику, релігію, мораль та право.
15. Програма Вольтера в царині права та правосуддя.
16. Політичне вчення Шарля Луї Монтеск'є: від природного стану до суспільства та держави.
17. Монтеск'є про «дух законів» та свободу громадян.
18. Монтеск'є про форми держави.
19. Геополітична теорія Шарля Луї Монтеск'є: історія і сучасність.
20. Порівняльна характеристика теорій поділу влади Джона Локка та Шарля Луї Монтеск'є.
21. Жан-Жак Руссо про приватну власність та етапи соціальної нерівності.
22. Передумови створення «держави розуму» за Руссо.
23. Умови та мета суспільного договору в теорії Руссо.
24. Порівняльна характеристика теорій суспільного договору Жан-Жака Руссо та Джона Локка.
25. Особистість і держава у вченні Руссо.
26. Теорія народного суверенітету Жан-Жака Руссо та концепція державного суверенітету Гуго Гроція: спільне та відмінне.
27. Провідні політичні угруповання за часів Великої французької революції та їхні політико-правові проекти.
28. Політологічний аналіз Декларації прав людини та громадянина.

4.4. Логічні завдання, проблемні запитання та вправи

1. Як можна визначити роль Томаса Гоббса у розвитку політичної думки XVII ст.? Які політичні події того періоду вплинули на формування політологічної теорії вченого?
2. Чому Гоббс порівнював державу з Левіафаном? Наскільки актуальним залишається таке порівняння сьогодні? Чому? Аргументуйте відповідь.
3. Що є спільного і що відмінного у поглядах Томаса Гоббса та Джона Локка на походження держави? Чий погляд ви поділяєте та чому?
4. Які суспільно-політичні норми, сформульовані Джоном Локком, було втілено в політичному житті тогочасної Англії? Як вони вплинули на державний розвиток країни?

5. Чому Локка вважають фундатором ліберальної доктрини? Сформулюйте власне ставлення до неї. Якою є ваша думка, чи прийнятні ідеали та цінності лібералізму, висунуті Локком, для сучасної України?
6. Яке місце політичній свободі відводить Джон Локк у своїй політичній теорії?
7. Поміркуйте, чим була обумовлена політична позиція Локка. Чому вона суттєвим чином відрізнялася від поглядів Томаса Гоббса на державне майбутнє Англії?
8. Складіть порівняльну таблицю поглядів на державу і право Томаса Гоббса та Джона Локка.
9. Складіть схему причин розгортання Нідерландської та Англійської революцій? Оцініть та порівняйте їхнє суспільно-політичні наслідки.
10. Чому Гуго Гроцій вважається фундатором теорії міжнародного права? Які її положення можна використати і сьогодні? Чому?
11. Визначте сильні та слабкі сторони політико-правової теорії Гроція. Складіть порівняльну таблицю.
12. Проаналізуйте теоретичну основу у вигляді концепції Джерарда Уїнстенлі та практичну діяльність руху дигерів. Чому дигери не змогли досягти запланованих результатів?
13. Чи можна вважати проєкт Уїнстенлі конституційним за своїм політико-правовим змістом? Яке значення він мав для розвитку політичної думки в цілому?
14. Проаналізуйте особливості французького Просвітництва, назвіть його діячів та коротко охарактеризуйте їхні суспільно-політичні ідеї.
15. Складіть порівняльну таблицю теорій утопічного соціалізму Томаса Мора, Томмазо Кампанелли та Джерарда Уїнстенлі.
16. Чому Вольтер вважається провідником французького Просвітництва? Чи можна вести мову про сформовану політико-правову теорію Вольтера? Аргументуйте відповідь.
17. На які факти суспільного життя робили ставку представники Просвітництва у Франції? Чим це було зумовлено?
18. Дайте характеристику концепції правової держави Шарль Луї Монтеск'є. Які її ідеї та принципи є актуальними досі?
19. Які суспільно-політичні ідеї, висунуті Вольтером, ви поділяєте, а які ні? Аргументуйте відповідь.
20. Чому Вольтер вважав найкращою формою правління абсолютну монархію. Яким чином він прагнув втілити свої ідеї в життя? Як ви вважаєте, чи можна це оцінювати як ідеалізм у політиці?
21. Охарактеризуйте положення про природне право у поглядах Жан-Жака Руссо.
22. У чому полягав «радикалізм» політичної теорії Руссо. Чи можливо реалізувати на практиці його ідею про встановлення прямої демократії?
23. Складіть порівняльну таблицю, що висвітлює особливості поглядів Джона Локка, Шарля Луї Монтеск'є та Жан-Жака Руссо на проблему суспільного договору та природних прав людини.
24. Складіть таблицю на тему «Теорія поділу влади у політичних концепціях Дж. Локка та Ш.Л.Монтеск'є».
25. Проаналізуйте провідні ідеї Декларації прав людини та громадянина, порівняйте їх із принципами, закріпленими в сучасних міжнародних документах.
26. Сформулюйте основні положення геополітичної концепції Ш.Л.Монтеск'є. Які з них є актуальними в наш час?
27. Складіть схему розвитку революційних подій у Франції у XVIII ст. Визначте основні причини розгортання цих подій.
28. Порівняйте суспільно-політичні гасла та політичні дії провідних революційних угруповань у Франції у XVIII ст.
29. Охарактеризуйте ідейні засади та значення ранніх буржуазних революцій у Західній Європі для політичного, соціального й економічного розвитку людства. Які з революційних гасел ви поділяєте, а які — ні? Поясніть чому.

4.5. Тести-тренінги та питання для самотестування

1. Автором політико-правової доктрини «Левіафан, або Матерія, форма та влада держави церковної і громадянської» є:
 - а) Томас Гоббс;
 - б) Джон Локк;

- в) Роберт Філмер;
- г) Джерард Уїнстенлі.

2. Кому з представників французького Просвітництва належить афоризм «Якби Бога не існувало, його варто було б придумати»:

- а) Шарлю Луї Монтеск'є;
- б) Жан-Жаку Руссо;
- в) Вольтеру;
- г) Максиміліану Робесп'єру.

3. Мислитель, який зробив величезний внесок у розвиток політико-правової думки Голландії, — це:

- а) Джон Локк;
- б) Гуго Гроцій;
- в) Жан Кальвін;
- г) Жан-Жак Руссо.

4. На думку Жан-Жака Руссо, для великих держав найбільш придатним є правління:

- а) демократичне;
- б) аристократичне;
- в) монархічне;
- г) деспотичне.

5. На вирішенні якої проблеми базується концепція Джерарда Уїнстенлі:

- а) абсолютизації політичної влади;
- б) колективної власності;
- в) представницьких органів влади;
- г) соціального компромісу.

6. Прихильником якої ідеології був Джон Локк:

- а) фашизму;
- б) соціалізму;
- в) лібералізму;
- г) націоналізму.

7. Ідеолог голландської буржуазної революції Гуго Гроцій філософськи обґрунтував теорію:

- а) абсолютного (божественного) права, при якому реалізуються прояви божого суду;
- б) природного права, коли його сутність віддзеркалює загальнолюдську природу;
- в) державного права, коли воно утворюється правлячою верхівкою для вирішення своїх проблем;
- г) міжнародного права, яке має регулювати проблеми війни й миру, укладання договорів між державами.

8. Підставою для укладання суспільного договору між правителем і народом Томас Гоббс вважав:

- а) зовнішню небезпеку;
- б) встановлення порядку, який би унеможливив криваві конфлікти між членами суспільства;
- в) встановлення порядку, який би гарантував дотримання прав і свобод громадянина;
- г) необхідність справедливо розподілити суспільний продукт.

9. Яка з концепцій походження держави найбільше відстоює права народу:

- а) патріархальна;
- б) договірна;
- в) класова;
- г) органічна?

10. Ідею народного суверенітету вперше сформульовано у творах:

- а) Жан-Жака Руссо;
- б) Вольтера;
- в) Гуго Гроція;
- г) Жана Бодена.

11. Хто з мислителів ставив права людини вище ніж суверенітет народу:

- а) Томас Гоббс;
- б) Жан-Жак Руссо;
- в) Джон Локк;
- г) Шарль Луї Монтеск'є.

12. *Хто з французьких просвітників ґрунтовно розробив теорію поділу влади:*

- а) Вольтер;
- б) Шарль Луї Монтеск'є;
- в) Жан-Жак Руссо;
- г) Дені Дідро.

13. *Томас Гоббс був прихильником:*

- а) абсолютної монархії;
- б) обмеженої монархії;
- в) демократичної республіки;
- г) воєнної диктатури.

14. *Найбільш «розмитою», неконкретизованою була політико-правова концепція:*

- а) Жан-Жака Руссо;
- б) Гуго Гроція;
- в) Джерарда Уїнстенлі;
- г) Вольтера.

15. *Прихильниками встановлення у Франції республіканського ладу були представники революційного угруповання:*

- а) пуритан;
- б) жирондистів;
- в) якобінців;
- г) конституціоналістів.

16. *Проблеми геополітики досліджував:*

- а) Вольтер;
- б) Жан-Жак Руссо;
- в) Шарль Луї Монтеск'є;
- г) Томас Гоббс.

17. *Утопічну соціалістичну програму у своєму конституційному проекті сформулював:*

- а) Жан-Жак Руссо;
- б) Джерард Уїнстенлі;
- в) Гуго Гроцій;
- г) Джон Локк.

18. *Головним постулатом теорії природного права є:*

- а) ідея утворення держави на основі спільної згоди людей;
- б) необхідність досягнення соціальної рівності в суспільстві;
- в) визнання всіх людей рівними від народження;
- г) оцінювання суспільних відносин з позицій «здорового глузду».

19. *Першою буржуазною революцією в Західній Європі, яка знаменувала прихід Нового часу, була революція в:*

- а) Нідерландах;
- б) Англії;
- в) Франції;
- г) Німеччині.

20. *«Славна революція» 1688—1689 рр. в Англії мала наслідком становлення:*

- а) протекторату у формі воєнної диктатури;
- б) республіканського правління;
- в) парламентської монархії;
- г) реставрації монархії Стюартів.

21. *«Свобода, рівність, братерство!» стало провідним гаслом:*

- а) руху дигерів в Англії;
- б) революції в Нідерландах;
- в) Великої французької революції;
- г) політичних вимог пуритан.

4.6. Література до теми

Основна література

1. Всеобщая история государства и права: Учебник / Под ред. А. И. Батыра. — М.: Юристь, 1998. — 456 с.

2. Історія світової політичної думки: Навч. посіб. / Уклад. В. В. Морозов. — К.: КНЕУ, 2008. — 328 с.
3. История государственно-правовых учений: Хрестоматия / Сост. С. В. Липень; под общей ред. В. В. Лазарева. — М.: Спарк, 2006. — 1071 с.
4. История политических и правовых учений: Учебник / Под общей ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА, 2003. — 736 с.
5. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. — М.: Юрид. лит.-ра, 1997. — 576 с.
6. История политико-правовых учений: Учебное пособие / Под ред. А. Н. Хорошилова. — М.: ЮНИТИ, 2002. — 344 с.
7. *Крестовская Н. Н., Цвиркун А. Ф.* История учений о государстве и праве: Курс лекцій. — Х.: Одиссей, 2007. — 376 с.
8. *Кирилюк Ф. М.* Політологія Нової доби: Навч. посіб. — К.: Академія, 2003. — 304 с.
9. *Трофанчук Г. І.* Історія держави й права зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 400 с.

Додаткова література

1. Английское свободомыслие (Дж. Локк, Д. Толонд, А. Коллинз). — М.: Мысль, 1981. — 301 с.
2. *Барг М. А.* Великая английская революция в портретах её деятелей. — М.: Мысль, 1991.
3. Вольтер и философия французского просвещения XVIII в. — М.: МГУ, 1965. — 275 с.
4. Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2008. — 1108 с.
5. *Зайченко Г. А.* Джон Локк. — М.: Мысль, 1988. — 199 с.
6. *Карлейль Т.* Французская революция: история. — М., 2002.
7. Класики політичної думки (від Платона до Макса Вебера). — К.: Тандем, 2002. — 584 с.
8. *Кузнецов В. Н.* Франсуа Мари Вольтер. — М.: Мысль, 1978. — 223 с.
9. *Кропоткин П. А.* Великая Французская революция. 1789-1793. — М., 2003.
10. *Маеровский Б. В.* Томас Гоббс. — М.: Мысль, 1975. — 208 с.
11. *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней: Пер. с ит. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1996. — Т.3. Новое время (От Леонардо до Канта). — 736 с.
12. *Чистозвонов А. Н.* Нидерландская буржуазная революция XVI века. — М.: Издательство АН СССР, 1958.

Тексти (першоджерела)

1. Вольтер. Философские сочинения: Пер. с франц. — М.: Наука, 1988.
2. Вольтер. Избранные произведения: Пер.с франц. — М.: Сигма-Пресс, 1998. — Т. I. — 720 с.; Т. II. — 654 с.; Т. III. — 688 с.
3. Гоббс Т. Сочинения. В 2-х тт: Пер. с лат. и англ. — М.: Мысль, 1989. — Т. I. — 622 с.; Т. II. — 1991. — 736 с.
4. Гроций Г. О праве войны и мира: Пер. с лат. — М.: Ладомир, 1994.
5. Локк Дж. Сочинения: Пер. с лат. и англ. — М.: Мысль. — Т. I. — 1985. — 622 с.; Т. II. — 1985. — 560 с.; Т. III. — 1988. — 608 с.
6. Монтескье Ш. Избранные произведения: Пер. с франц. — М.: Госполитиздат, 1955. — 800 с.
7. Монтескье Ш. О духе законов: Пер. с фр. — М.: Мысль, 1999. — 672 с.
8. Руссо Ж.-Ж. Трактаты: Пер. с франц. — М.: Наука, 1969. — 703 с.
9. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре: Пер. с франц. — М.: Канон-пресс, 1998. — 416 с.

Тема 5. РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Шлях у майбутнє завжди лежить через минуле.
Іммануїл Кант

Вивчення матеріалу теми дасть можливість

знати:

- ✓ особливості формування, ідейні засади та спроби практичної реалізації постулатів провідних напрямів політичної думки кінця XVIII — першої половини XIX ст.;
- ✓ актуальні ідеї щодо розвитку суспільства й держави, спираючись на головні ідеї досліджуваного періоду;
- ✓ політичні, правові, економічні теорії мислителів цього періоду.

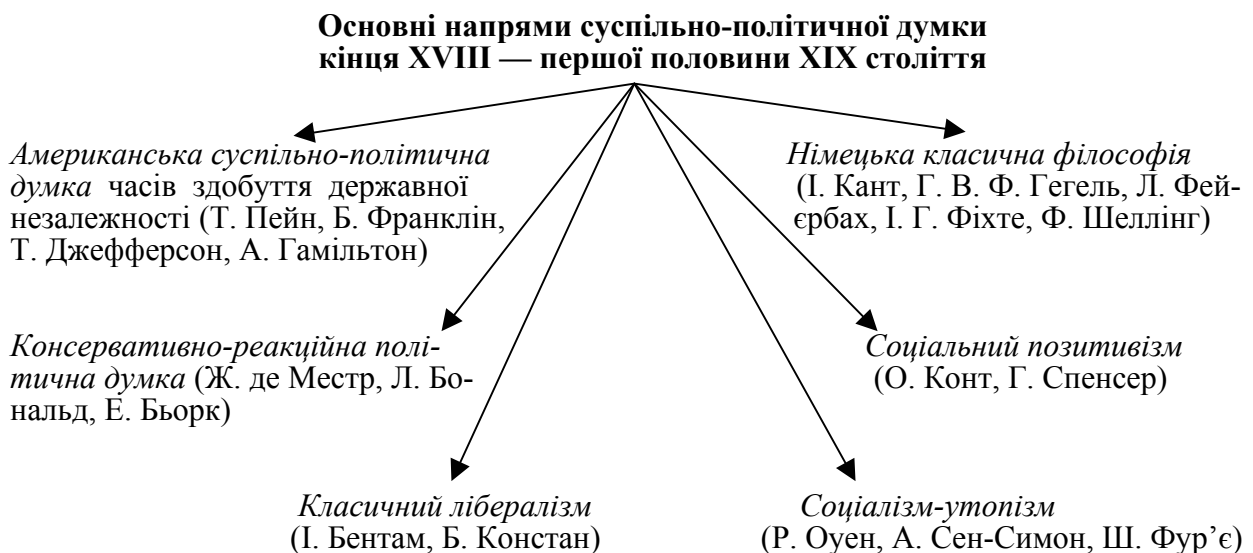
уміти:

- ✓ розрізнити основні напрями розвитку політичних учень кінця XVIII — першої половини XIX ст. та дати їм коротку характеристику;
- ✓ відстежити еволюцію ліберальної, консервативної, соціалістичної та загально-демократичної теоретико-політичних традицій від стародавніх часів до середини XIX ст.

5.1. Схеми, таблиці, коментарі

ЗВЕРНИ УВАГУ! Політична думка кінця XVIII — першої половини XIX ст. формувалася під величезним впливом революційних подій XVII—XVIII ст. у Європі. Більшість політичних теорій та концепцій, які постали в цей період, створювалися або як ідейне продовження політичних учень попереднього історичного етапу, або як пошук альтернативних шляхів розвитку людства. Саме цим пояснюється надзвичайна розмаїтість політичних учень досліджуваного періоду.

Схема 5.1.1

ЗВЕРНИ УВАГУ! США як незалежна держава виникли в результаті війни колоністів проти британської метрополії 1775—1783 рр. Колоністи Північної Америки свої вимоги необхідності здобуття незалежності обґрунтовували, спираючись на *доктрину природних прав*, сформульовану в Західній Європі в епоху раннях буржуазних революцій. Вагомий вплив на становлення й розвиток американської політичної думки в цей період мали політичні теорії та концепції *Томаса Гоббса, Джона Локка, Вольтера, Шарля Луї Монтеск'є, Жан-Жака Руссо*.

Таблиця 5.1.1

АМЕРИКАНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЧАСІВ ЗДОБУТТЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Провідні положення	Томас Пейн	Томас Джефферсон	Александр Гамільтон
Внесок у державне будівництво	Першим поставив питання про відокремлення колоній від Англії та створення незалежної держави. Запропонував назву майбутньої держави — «Сполучені Штати Америки»	Один із батьків-засновників США. Третій президент США в 1801—1809 рр. За його президентства відбулася купівля Луїзіани у Франції	Ідеолог і керівник партії федералістів від моменту її утворення. Автор програми прискореного торговельно-промислового розвитку США. Перший секретар Департаменту казначейства США
Ставлення до прав і свобод людини	Захищав права й свободи, проголошені у французькій Декларації прав людини та громадянина. Розрізняв природні (властиві людині за «правом її існування») та громадянські права (належать особі як члену суспільства). Природні права: право на щастя, свобода совісті, свобода слова. Громадянські права: право власності	Сприймав природно-правову доктрину, подібно до Томаса Пейна. Політичні погляди близькі до Жан-Жака Руссо. Ідея рівності громадян у політичних, у тому числі виборчих правах. Уряд має охороняти природні права людини. Не вважав право власності невід'ємним правом людини, включав його до структури свобод громадянина	Прибічник теорії поділу влади Монтеск'є. Поділ людей на багатих і бідних, освічених і неосвічених, здібних і нездібних є природним. Право обирати представників у вищі державні органи влади повинні мати тільки багаті. Неосвічений народ не повинен допускатися до влади
Засади утворення держави	Держава створюється на основі суспільного договору. Верховна влада в державі повинна належати народу, який має право засновувати або знищувати будь-яке правління. «Старими» формами держави є монархічні, а «новими» — республіканські	Розуміння суспільного договору як основи організації суспільства, що дає його учасникам право конституювати державну владу. Обґрунтування права народу на революцію, ліквідацію неправильної форми правління.	Президент повинен обиратися пожиттєво, мати найширші повноваження, у тому числі контроль над парламентом. Ідея двопалатного парламенту, який обирається на основі виборчого права з високим майновим цензом
Політичний і державний ідеал	Республіканське правління має базуватися на народному представництві, а законодавчому органу надано верховну владу як реалізацію природної рівності людей	Державний ідеал — демократична республіка вільних та рівноправних фермерів	Політичний ідеал — парламентська монархія в Англії. Пізніше змушений був визнати доцільність формування в США республіканської форми правління, але за умов сильної президентської влади, подібною до влади монарха. Прихильник федеративної форми державного устрою, формування сильної центральної влади на чолі з президентом
Ставлення до основних політико-правових документів	Ідеї було використано під час написання Декларації незалежності 1776 р. Критикував Конституцію 1787 р., особливо принцип створення двопалатного парламенту та ідею започаткування одноосібного глави держави (президента). Вважав, що кожне покоління людей має право змінювати конституцію	Автор Декларації незалежності 1776 р. Критикував Конституцію 1787 р., її головним недоліком вважав відсутність Білля про права, особливо свободи слова, друку, релігії	Критикував Декларацію незалежності 1776 р. Один з авторів Конституції 1787 р., хоча не всі його ідеї було включено до неї. Виступав проти включення в текст Конституції Білля про права

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Специфіку німецької суспільно-політичної думки на рубежі XVIII—XIX ст. було зумовлено такими особливостями національних соціально-економічних та політичних відносин: зміцненням влади феодалів та кріпосницьких порядків; посиленням політичної роздробленості (після *Віденського конгресу 1815 р.* був створений *Германський союз* із 39 незалежних держав); послабленням бюргерства та зниженням темпів розвитку промисловості; утвердженням відносин релігійної віротерпимості між католиками та протестантами.

Центральним напрямом суспільно-політичної думки на німецьких землях у цей період стає *німецька класична філософія*, на перший план висувуються проблеми світоглядного порядку. Найвидатнішими представниками німецької класичної філософії були *Георг Фрідріх Вільгельм Гегель та Іммануїл Кант*.

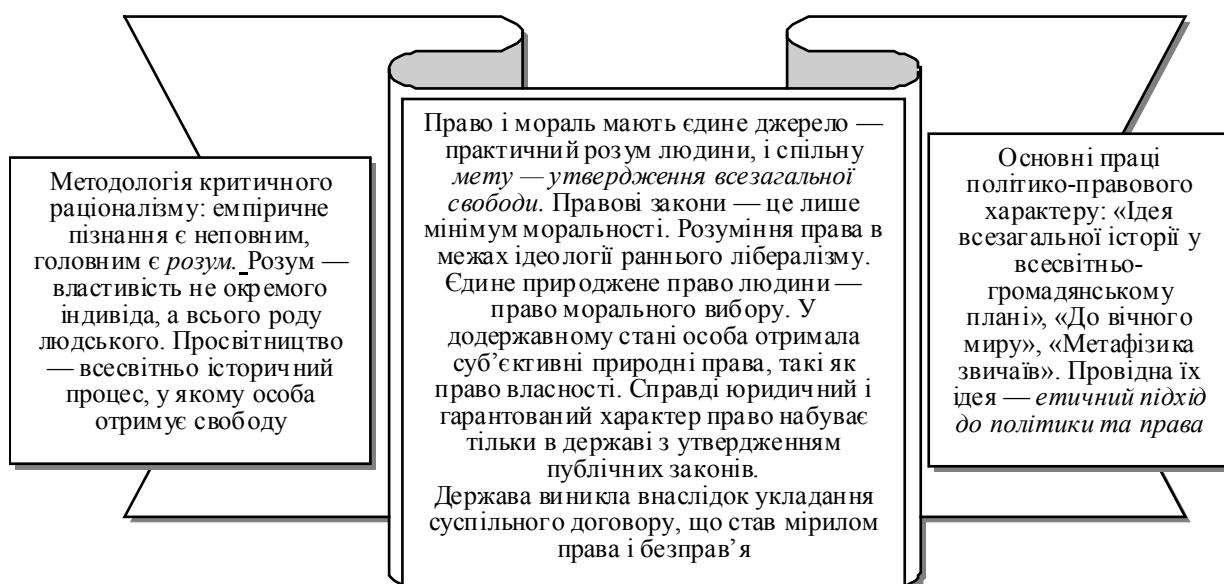
«Дія є найяскравішим і виразним розкриттям людини»

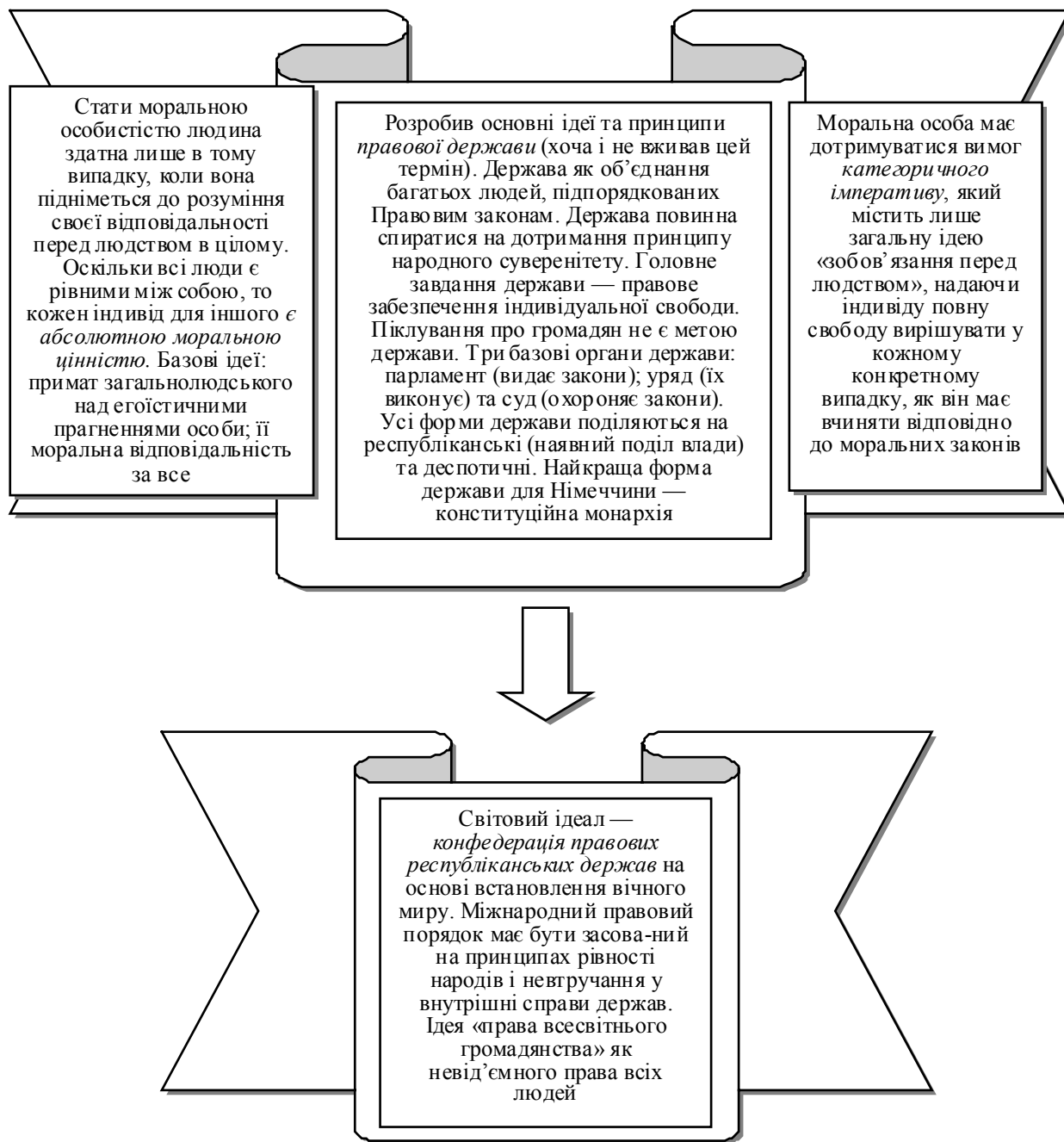
Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770—1831) — видатний представник *німецької класичної філософії*, засновник *діалектики*. Народився в Штутгарті в сім'ї чиновника. Закінчивши гімназію, у 1788 р. вступив до Тюбінгенського університету на теологічний факультет як герцогський стипендіат. Познайомився із відомим у майбутньому поетом *Іоганном Гельдерліном*, філософом *Фрідріхом Шеллінгом*. Був членом студентського клубу, проповідував ідеї французької революції. З 1793 по 1801 р. Гегель працював домашнім учителем у Швейцарії та Німеччини. Створені в ці роки теологічні праці *«Життя Ісуса»*, *«Позитивність християнської релігії»*, *«Народна релігія і християнство»*, були видані лише в ХХ ст. У 1801 р. Гегель разом з *Ф.Шеллінгом* видавав *«Критичний журнал філософії»*. У тому ж 1801 р. захистив дисертацію *«Про орбіти планет»*, став викладати в Йенському університеті філософію. У 1807 р. став редактором *«Бамберзької газети»* у Баварії. У ній опублікував свій найвідоміший твір — *«Феноменологія духу»*, в якій виклав ідеї та принципи своєї філософської концепції. З 1808 по 1816 р. працював у Нюрнберзі директором гімназії та створив *«Науку логіки»*. У 1817 р. була опублікована його *«Енциклопедія філософських наук»*. З 1818 р. викладав у Берлінському університеті. У 1821 р. було опубліковано його книгу *«Філософія права»*.

Важливе місце в політичній теорії Гегеля займає концепція про громадянське суспільство і правову державу, які розглядаються у взаємозв'язку із соціально-економічною сферою та політикою. Громадянське суспільство Гегель визначає як сферу реалізації приватних цілей та інтересів особистості

Схема 5.1.2

Політико-правове вчення Іммануїла Канта

ЗВЕРНИ УВАГУ! Поширення ідей французьких просвітників, Велика французька революція, якобінський терор, революційні та наполеонівські війни стали поштовхом до зростання й поширення в Європі *консервативно-реакційних настроїв*. Основним предметом критики реакціонерів була ідеологія *Просвітництва*. Найбільш авторитетними представниками консервативно-реакційної політичної думки стали французькі мислителі *Жозеф де Местр*, *Луї де Бональд* та англійський парламентар і публіцист *Едмунд Бьорк (Берк)*.

ГОЛОВНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ КОНСЕРВАТИВНО-РЕАКЦІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Жозеф де Местр	Едмунд Бьорк
Нещадна критика Просвітництва та Великої французької революції	
Революція завжди приречена на безпліддя, оскільки по-справжньому міцним може бути тільки те, що засновано на божественному началі.	Метод і вчення ідеологів Французької революції є апіорними, а тому спрощеними, помилковими.
Створити «розумне законодавство» неможливо, адже не людина є джерелом верховної влади, а Бог. У конституційних актах Франції революційного періоду всі положення є умоглядними, для людини взагалі, а не для конкретних індивідів — французів, росіян, англійців. Справжня конституція має знайти закони, які підходять для конкретного народу, з урахуванням населення, звичаїв, релігії, географічного розташування, політичних відносин тощо.	Неспроможність теорій суспільного договору та народного верховенства, бо народ — це сума осіб, які не можуть діяти як одна особа. Штучною фікцією є постулат про волю більшості як основу влади й закону для просвітників. Усі ці абстрактні уявлення призводять до анархії, а від неї — до тиранії. На фікціях засновано й теорію прав людини, зокрема визнання всіх людей рівними від народження.
Французи мають повернутися до монархічних порядків і через монарха отримати свободу. Людина є надто злою, аби мати свободу від народження. Саме з цієї причини не може бути досягнуто і рівності в суспільстві. Рівність суперечить як законам природи, так і законам людського співіснування.	Держава, суспільство, право не винайдені людиною, а створені в результаті тривалої еволюції, тому не можуть бути змінені по волі людей. Взірєць революції — «славна революція», яка здійснювалася заради збереження давніх законів і традицій.
Людиною треба управляти, спираючись на острах або навіть жах, який навіює кат. Саме острах стримує світ від хаосу.	Апіорні теорії Локка й Руссо має замінити історичний досвід століть і народів, абстрактний розум — традиція.
Монархічна влада в державі спирається на волю Бога, тому потрібно повернутися до середньовічних порядків та ідеалів, поєднавши світську й духовну владу в боротьбі проти інакомислення.	Протиставляв раціоналістичним ідеям Просвітництва традиціоналізм та історизм. Провідна ідея — перебіг історії. не залежить від людини.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Поширення ідей французьких просвітників, Велика французька революція, здобуття державної незалежності США дали потужний поштовх для розвитку капіталізму, ринкових відносин у Європі. Відбувається становлення громадянського суспільства. Двома провідними класами в соціальній структурі стають буржуазія та пролетаріат. Саме за цих умов набуває поширення *ліберальний світогляд*. Провідним ідеологом лібералізму у Франції в цей період був *Бенжамен Констан*, в Англії — *Ієремія Бентам*.

«Кожний закон є порушення свободи»

Ієремія Бентам (1748—1832) — англійський філософ, соціолог, політолог, правознавець і мораліст, засновник теорії *утилітаризму*, прихильник лібералізму, рішучий супротивник концепції природного права. Ліберальні погляди Бентама знайшли своє відображення в роботах «*Вступ до основ моральності й законодавства*» (1789); «*Катехізис парламентської реформи*» (1809); «*Теорія покарань і нагород*» (1811); «*Деонтологія, або Наука про мораль*» (1834) та ін. Бентам створив нову систему *права*, яке розумів як установлену законом можливість і гарантію

гарантію дозволених дій. Він пропонував керуватися людськими вчинками на наукових засадах із тією метою, щоб у суспільстві якомога більше громадян досягли щастя. На думку мислителя, людина — істота егоїстична за своєю природою, і іншою бути не може. Кожна людина сама собі найближча й найдорожча істота. Виходячи з цього, вирішити проблему «*загального блага*» можливо лише тоді, коли людина в питаннях моралі буде не сліпим рабом пристрастей, а істотою, яка порівнює та зіставляє свої вчинки з діями інших людей. На думку Бентама, більшість людей на це не здатна, а тому потрібен зовнішній вплив — людини-законодавця, яка бачить зв'язок індивідуального та суспільного блага. Законодавець шляхом заохочень чи покарань повинен штучно створити гармонію загального та приватного блага в тих випадках, коли ця гармонія не може виникнути природно. Тобто законодавець має сприймати людину як вузькоєгоїстичну істоту. Головним завданням держави, мислитель визнавав забезпечення користі індивіда.

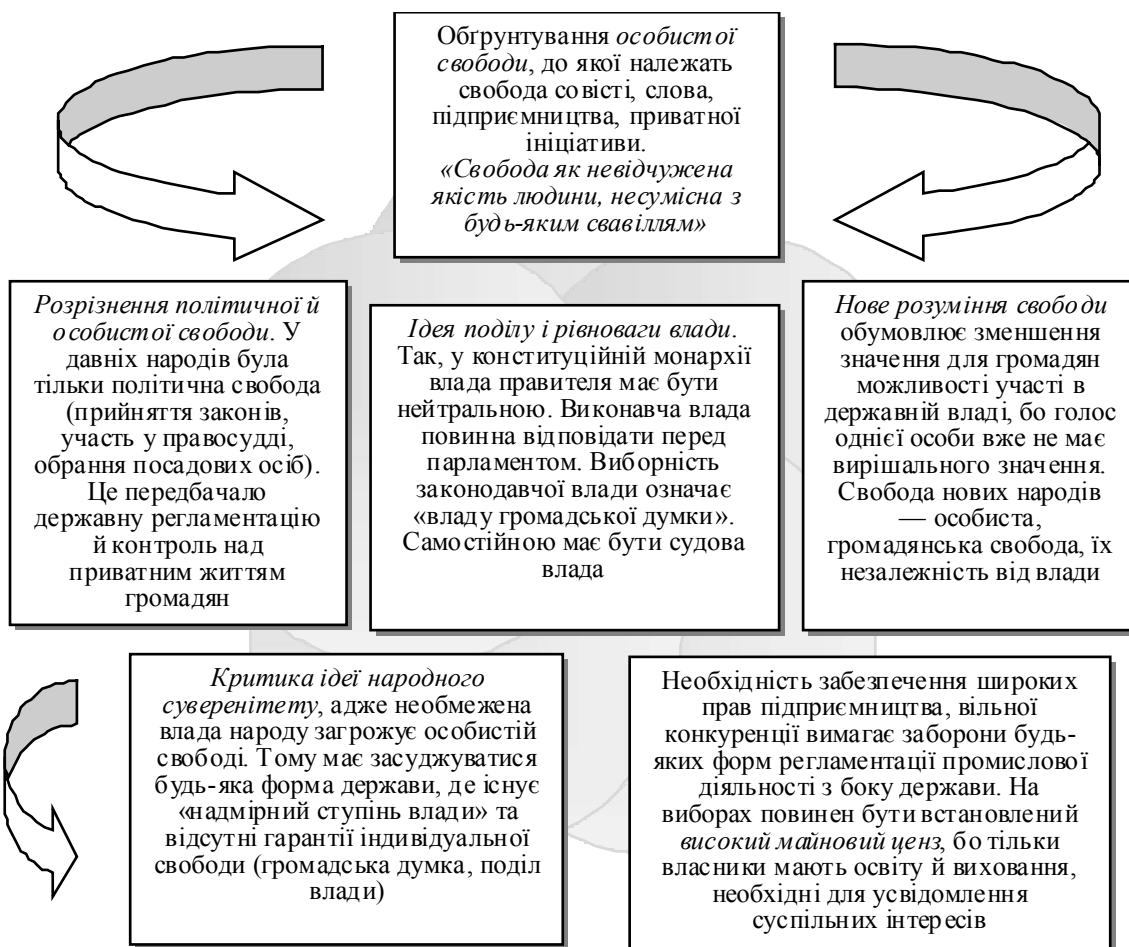
Бентам розробив новий метод *правової доктрини*, розробляючи вчення *утилітаризму*. Цей метод випливав із загальної мети, яку філософ поставив перед собою, а саме: бажання зробити з правознавства таку саму точну науку, яку зробив із фізики *Ньютон*. Після вирішення цієї проблеми в судовій системі не залишилося б місця необ'єктивності та зловживанням. Мета будь-якої правової норми — примусити людину діяти певним чином. А для цього потрібен точний критерій того, в який спосіб і хто має примушувати. Згідно з ученням Бентама, це може робити тільки законодавець, оскільки найкраще розуміє *загальне благо*. Проголошуючи це, Бентам підкреслював, що основою для вирішення всіх можливих конфліктів у суспільстві повинен служити тільки закон, а не суб'єктивні погляди чи настрої суддів, позаяк мета законів — щастя для більшості членів суспільства.

У розумінні права Бентам — послідовний юридичний *позитивіст*. Для нього право — не ідеал, не справедливість, не свобода, а воля суверена. *Суб'єктивне право* — основа закону, тоді як *природне право* — анахронізм, у якому закладено ідею неповаги до чинного права. З великою кількістю уточнень Бентам ладен був визнати *концепцію природного права* ідеалом, який визначає загальні принципи, але категорично виступав проти об'єднання, змішування природного й позитивного права.

Бентам сприймав законодавство не лише як певну систему права, а і як могутній засіб впливу на суспільство, як політику і стратегію. Юридичний позитивізм не заважав його реформаторській, а то й відвертій критично-нігілістичній (стосовно багатьох британських традицій) орієнтації. Він боровся проти «безглуздості» феодального права.

Філософсько-правові погляди Ієремії Бентама суттєво вплинули на політичну думку й розвиток права в ХІХ ст. Особливо відчутно цей вплив проявився, окрім Англії, та її колоній, у тих країнах, де не відбулися буржуазні революції (Росія, Португалія, Греція, Іспанія, країни Латинської Америки), де особливої актуальності набула боротьба проти залишків феодального права.

Ліберальне вчення Бенджамена Констана

ЗВЕРНИ УВАГУ! Оригінальне політико-правове вчення, яке різко відрізнялося від ліберальних концепцій держави та права, створив фундатор *позитивізму* («позитивної філософії») *Огюст Конт*.

«Щоб зрозуміти будь-яку науку,
необхідно знати історію цієї науки»

Огюст Конт (*Ісидор Огюст Марі Франсуа Ксав'є*) (1798—1857) — французький філософ-позитивіст, засновник соціології. Конт народився в Монпельє (Франція), в сім'ї чиновника. Навчався в Політехнічній школі. Кілька років був секретарем *Клода Анрі де Сен-Сімона*, але порвав з ним. Основні роботи: «Курс позитивної філософії» (1830—1842); «Система позитивної політики» (1851—1854); «Релігія людства: суб'єктивний синтез» (1856). У своїх творах Конт розглядає широке коло питань, від природознавства до

відправною точкою для подальшого розвитку *соціологічної науки та позитивістської філософії*. Конт закликав до з'єднання філософії з життям і конкретного аналізу фактів та явищ. Завдання дослідника бачив у тому, щоб описувати і систематизувати те, що ми відчуваємо. При цьому він відмовляється від пошуку причин явищ, вважаючи це заняття безплідною *метафізикою*. Він вважав, що досягти абсолютних знань неможливо. Багато місця у своїх творах Конт приділяв класифікації наук. Він відкидав поширений у той час у природознавстві принцип класифікації за різними здібностями людського розуму. Вважав, що всі науки об'єднує глибокий внутрішній зв'язок. Відкидав зв'язок *природознавства з теологією*. Всі науки можна розташувати в порядку спадання: математика з механікою, науки про неорганічні тіла, науки про органічні тіла (сюди входить соціологія).

Конт дотримувався погляду на суспільство як на організм, розвиток якого визначається формами мислення. Суспільство проходить у своєму розвитку, за Контом, *три стадії*: *теологічну*, за якої люди пояснюють усі явища з релігійних позицій за допомогою дії надприродних сил; *метафізичну*, за якої ці явища пояснюються дією різних сутностей і причин; *позитивну*, за якої всі явища пояснюються з позицій наукового позитивізму. Конт докладно розкривав зміст цих трьох стадій розвитку людського суспільства. Першу стадію він характеризував пануванням уяви, за якої багаж знань дуже обмежений. Люди пояснюють існування явищ наявністю богів і духів. Тут панують авторитет і *монархія*. Метафізична стадія характеризується дією різних сил, що є проявом сутності. На цій стадії нівелюються авторитети, в людині посилюється егоїзм і послаблюється зв'язок із суспільством. Зростає роль розуму за зменшення ролі почуттів. На цій стадії з'являється прагнення змінити монархію владою народу. Друга стадія — перехідна до третьої, найвищої. Тут суспільство перебудовується на основі позитивного знання, яке дають математика, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія (соціальна фізика). Позитивна наука займається тим, що виявляє порядок, закони природи й суспільства. А метафізичні проблеми, тобто питання буття і його сутності, оголошуються нерозв'язними. Наука та філософія повинні пізнавати закони природи й суспільства. На позитивній стадії долається розрив між теорією та практикою, який був на попередній стадії. Вирішальна сила розвитку суспільства на шляху прогресу — це прогрес знань.

Конт проголосив створення нової релігії — так званої *релігії людства*, написав *катехізис* цієї релігії. Але успіху ця витівка не мала. Ідеї позитивізму були популярними серед натуралістів XIX ст. Послідовниками Конта були *Дж. Ст. Мілль*, *Г. Спенсер* та ін.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Бурхливий розвиток капіталізму, промислового виробництва, кардинальна зміна соціальної структури суспільства викликали підйом інтересу до соціалістичних та комуністичних ідей. На противагу класичному лібералізму й індивідуалізму виступає *утопічний соціалізм*, найвидатнішими представниками якого в цей період стали французи *Клод Анрі де Сен-Сімон*, *Шарль Фур'є* та англієць *Роберт Оуен*.

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ СОЦІАЛІСТІВ-УТОПІСТІВ

Суспільно-політичні ідеї	Клод Анрі Сен-Симон	Шарль Фур'є	Роберт Оуен
<i>Теоретичні постулати</i>	1. Розвиток економіки як основа становлення нового «промислового суспільства»	1. Тільки за допомогою великого виробництва людство може швидко перейти до вищих етапів розвитку	1. Впровадження машин у виробництво сприятиме створенню абсолютно нового суспільства та створить умови для переходу до ладу комун (асоціацій)
	2. Прагнення створити нову соціальну науку, подібну до фізики, для обґрунтування неминучості встановлення соціалізму й комунізму	2. Розроблення власної оригінальної концепції суспільного розвитку	2. Створення власної теоретичної системи, яку сам мислитель оцінював як важливе наукове відкриття, засноване на вивченні сучасного суспільства та його передісторії
	3. Сподівання на можливість співпраці з державною владою, у тому числі королівською, під час здійснення реформ. Але тільки за умов створення повновладних палат промисловців і вчених — своєрідної «промислової монархії»	3. Не відкидав можливості звернення до державних діячів і політиків за допомогою. Визнання необхідності боротьби за загальне виборче право	3. Принципове заперечення будь-яких державних реформ. Визнання необхідності боротьби за загальне виборче право. Антипарламентаризм
	4. Ставлення до революції як до страшної катастрофи, яка безглуздо руйнує промисловість, установи науки й культури, розколює суспільство	4. Заперечував революцію, бо сам від неї постраждав. Акцент робив на пропаганді своїх ідей та залученні допомоги від відомих і впливових людей	4. Негативне ставлення до революції. Перетворення суспільства можливе шляхом проповіді, особистої агітації та широкої пропаганди своїх ідей
	5. Політичний ідеал — наукова організація управління суспільством, у якій не буде управління людьми, панування й підпорядкування. Носії управлінської влади — вчені, промисловці, митці на чолі з Академією Наук та «Радою Ньютона»	5. В ідеальному суспільстві не буде ані держави, ані права, оскільки при комунізмі не буде потреби ні в примусі, ні в управлінні	
<i>Практична реалізація</i>	Проведення лекцій передусім серед молоді. Поступово відбулося перетворення гуртка сенсимоністів на релігійне братство з церковною організацією. Активно проводилася пропаганда серед робітників. Однак поступово активність сенсимоністів згасає	Проведення промислового й соціального експерименту в Нью-Ланарку на основі створення системи «патронату». Здійснив спроби перетворити свій локальний проект на всезагальну систему перестройки суспільства за комуністичними принципами. Усі вони були невдалими	Фур'єристи здійснювали спроби створити експериментальний фаланстер (палац) і «соціальну партію», втім, на практиці всі вони виявилися неспроможними та зазнали остаточного краху під час Революції 1848 р. Усього нараховується близько сорока спроб заснувати фаланстери у Франції й Америці, проте максимальний термін їх існування — 12 років

5.2. План семінарського заняття

Розвиток суспільно-політичної думки наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття

1. Особливості розвитку американської політичної думки часів здобуття державної незалежності.
2. Політико-правові вчення провідних представників німецької класичної філософії.
3. Витоки, основні ідеї та вплив на суспільно-політичний розвиток Європи консервативно-реакційного напрямку політичної думки кінця XVIII — першої половини XIX ст.
4. Політико-правові й економічні вчення ідеологів класичного лібералізму.
5. Формування й розвиток соціального позитивізму в Європі. Політичні ідеї Огюста Конта.
6. Теоретичні засади та спроби практичної реалізації ідеалів соціалізму-утопізму на прикладі політичних учень Клода Сен-Симона, Шарля Фур'є й Роберта Оуена.

5.3. Темі рефератів та доповідей

1. Еволюція теорії суспільного договору.
2. Етика обов'язку Іммануїла Канта.
3. Порівняльний аналіз діалектики за Сократом та Георгом Вільгельмом Фрідріхом Гегелем.
4. Вчення Гегеля про правову державу і громадянське суспільство.
5. Утилітаризм Ієремії Бентама.
6. Сутність соціального та політичного прагматизму Бенджамена Констана: історія та сучасність.
7. Позитивізм О. Конта та його вплив на розвиток європейської науки у XIX ст.
8. Суспільно-політичні ідеї американських федералістів та особливості їх практичної реалізації.
9. Томас Джефферсон — батько-засновник США.
10. Політичне значення Декларації незалежності 1776 р. та Конституції США 1787 р.
11. Порівняльна характеристика політичних теорій лібералізму Констана і Бентама.
12. Утопічний соціалізм першої половини XIX століття.
13. Політичний радикалізм Томаса Пейна та політичний консерватизм Александра Гамільтона.
14. Суспільно-політичні ідеї позитивізму Огюста Конта.
15. Ідея громадянського суспільства Гегеля: історія та сучасність.
16. Причини зростання інтересу до ідей і цінностей класичного лібералізму в середині XIX ст.
17. Консервативно-реакційна традиція в розвитку політичної думки першої половини XIX ст.: основні напрями, ідеї, представники.
18. Політична теорія Жозефа де Местра як ідеолога класичного консерватизму.
19. Особливості політичного вчення Едмунда Бьорка.
20. Класичний консерватизм: історія та сучасність.
21. Актуальність політичних цінностей класичного лібералізму у XXI ст.
22. Соціалістична теорія Сен-Симона та сен-симонізм.
23. Ідеал особистої свободи в історії політичної думки.
24. Порівняльна характеристики розуміння політичної етики Конфуцієм та Кантом.
25. Порівняльна характеристика соціалістичних проектів Фур'є та Оуена.
26. Вплив американської політичної думки на суспільно-політичний розвиток світу.
27. «Категоричний імператив» Канта як етичне мірило політики: історія та сучасність.
28. Тоталітаризм політико-правових поглядів Гегеля.
29. Традиціоналізм в історії політичної думки.
30. Генеза соціалістичної ідеї від зародження до середини XIX століття.

5.4. Логічні завдання, проблемні запитання та вправи

1. Зіставте соціалістичні проекти Сен-Симона, Фур'є та Оуена. Які з їхніх ідей мали раціональні складові, а які потенційно були приречені на поразку? Чому?
2. У чому полягає, за Кантом, моральний обов'язок людини? Чи є його етичні ідеї актуальними в наш час? Аргументуйте відповідь.
3. Які теорії та концепції Нового часу стали ідейною основою лібералізму й консерватизму.

4. Прослідкуйте особливості ставлення до революцій у представників провідних напрямів політичної думки кінця XVIII — першої половини XIX ст.
5. Чи можна застосовувати для етичної оцінки політики «категоричний імператив» Канта? Ваше ставлення до нього.
6. Чому політико-правові погляди Гегеля західні дослідники вважають тоталітарними за своєю сутністю? Проаналізуйте аргументацію на користь цієї позиції. Визначте «сильні» та «слабкі» її сторони.
7. Складіть таблицю становлення та розвитку ліберального світогляду протягом XVIII — першої половини XIX ст.
8. Порівняйте політико-правові теорії провідних представників німецької класичної філософії. Які з цих ідей суттєвим чином вплинули на розвиток політичної думки? Чому?
9. Відстежте в історії політичної думки політичні теорії та концепції консервативно-реакційного спрямування. Складіть схему за результатами свого дослідження.
10. Які причини вплинули на зростання популярності консервативних і реакційних ідей у Європі в першій половині XIX ст.? Які з цих ідей можна вважати актуальними і сьогодні? Аргументуйте відповідь.
11. Чому де Местр, Бьорк, де Бональд різко засуджували раціоналізм Просвітництва? У чому вони вбачали найкращий шлях розвитку людства?
12. Складіть порівняльну таблицю політичних ідей де Местра, Бьорка, де Бональда.
13. Кого вважали провідниками консервативних ідей у Франції та Англії в середині XIX ст.? Чий погляд, на вашу думку, залишилися найбільш актуальними сьогодні?
14. Які причини викликали становлення позитивізму як впливового напрямку соціально-політичних наук? Ваше ставлення до позитивізму?
15. Сформулюйте внесок Конта в розвиток суспільно-політичного знання. Складіть на основі отриманих висновків схему.
16. Складіть порівняльну таблицю на тему «Значення ідей позитивізму Огюста Конта для розвитку соціології та політології».
17. Проаналізуйте особливості становлення та розвитку американської політичної думки під час здобуття державної незалежності США.
18. Чому політичні погляди Томаса Пейна можна охарактеризувати як найбільш радикальні? Які з них, на вашу думку, стали значимими для становлення незалежної державності?
19. До якого напрямку ідейно-політичного світогляду (лібералізм, консерватизм, соціалізм, радикалізм, націоналізм) можна віднести політичні погляди Томаса Джефферсона? Які з висунутих ним ідей ви вважаєте найбільш прогресивними та чому?
20. У чому полягав федералізм Александра Гамільтона? Визначте політичне значення цих поглядів для державного розвитку США.
21. Знайдіть сильні та слабкі сторони в політичних поглядах провідних представників американської політичної думки кінця XVIII — першої половини XIX ст. Складіть на основі отриманих результатів порівняльну таблицю.
22. У чому полягав утилітаризм політичної теорії Ієремії Бентама? Ваше ставлення до цих ідей? Чи відповідають вони, на вашу думку, менталітетові українського народу?
23. Чому політичну теорію Бенджаміна Константа називають прагматичною? Назвіть переваги і недоліки політичного прагматизму.
24. Яких представників ліберальної політичної думки першої половини XIX ст. ви знаєте? Коротко охарактеризуйте їхні головні ідеї?
25. Складіть схему на тему: «Гене́за цінності особистої свободи в історії політичної думки: від античності до середини XIX ст.».
26. Чому головні ідеї класичного лібералізму XIX ст. вважаються основою сучасної демократії? Сформулюйте особисте ставлення до кожної з них.
27. Складіть схему на тему «Ідея егалітаризму в історії політичної думки».
28. Проаналізуйте специфіку практичної реалізації соціалістичних проєктів провідних представників цього напрямку першої половини XIX ст.
29. Які причини обумовили сплеск наукового інтересу до соціалістичних теорій та проєктів у першій половині XIX ст.? Чи можливе відродження актуальності таких ідей сьогодні? Аргументуйте відповідь.

5.5. Тести-тренінги та питання для самотестування

1. *Основна функція держави, за Іммануїлом Кантом, полягає в тому, що вона повинна:*
 - а) дбати про добробут громадян;
 - б) дбати про національну безпеку;
 - в) забезпечувати моральний порядок;
 - г) забезпечувати правовий порядок.
2. *У Декларації незалежності США Томаса Джефферсона проголошено ідеї:*
 - а) народного суверенітету;
 - б) захисту конституційної монархії;
 - в) права народу на повстання проти тирана;
 - г) права народу на встановлення прийнятної для нього форми державного правління.
3. *Фундатором школи позитивізму є:*
 - а) Огюст Конт;
 - б) Клод Анрі де Сен-Симон;
 - в) Ієремія Бентам;
 - г) Герберт Спенсер.
4. *Архітектором американської Конституції вважають:*
 - а) Александра Гамільтона;
 - б) Томаса Пейна;
 - в) Авраама Лінкольна;
 - г) Франкліна Рузвельта.
5. *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель був прихильником:*
 - а) республіканської форми правління;
 - б) абсолютної монархії;
 - в) конституційної монархії;
 - г) союзної держави.
6. *Одним із фундаторів теорії громадянського суспільства був:*
 - а) Іоганн Готліб Фіхте;
 - б) Шарль Фур'є;
 - в) Огюст Конт;
 - г) Георг Вільгельм Фрідріх Гегель.
7. *Стрижнем політико-ідеологічних конструкцій Бенжамена Констана є:*
 - а) проблема індивідуальної свободи;
 - б) теоретичні та практичні аспекти демократії;
 - в) гуманістичний індивідуалізм;
 - г) проблема утилітаризму.
8. *Один із провідних напрямів політичної думки кінця XVIII — першої половини XIX ст.:*
 - а) протестантизм;
 - б) гуманізм;
 - в) позитивізм;
 - г) радикалізм.
9. *Першим питанням про необхідність здобуття державної незалежності англійськими колоніями в Америці на широке громадське обговорення висунув:*
 - а) Томас Пейн;
 - б) Томас Джефферсон;
 - в) Александр Гамільтон;
 - г) Бенджамін Франклін.
10. *Александр Гамільтон спочатку виступав за:*
 - а) утвердження монархічної форми держави в США;
 - б) скасування рабства в незалежній державі;
 - в) створення суспільства загальної рівності;
 - г) заснування демократичної республіканської державності.
11. *Що, на переконання Томаса Джефферсона, є найкращими ліками від зла, яке викликає демократія:*
 - а) тиранічне правління;
 - б) забезпечення всезагальної соціальної рівності в суспільстві;
 - в) ще більша демократія;
 - г) бездержавний устрій суспільства.

12. Найрадикальнішим представником американської політичної думки часів здобуття державної незалежності був:

- а) Александр Гамільтон;
- б) Томас Пейн;
- в) Томас Джефферсон;
- г) Джордж Вашингтон.

13. Провідний напрям німецької політичної думки в першій половині XIX ст. — це:

- а) соціальний позитивізм;
- б) політичний прагматизм;
- в) утопічний соціалізм;
- г) класична філософія.

14. Автор «категоричного імперативу»:

- а) Іоганн Готліб Фіхте;
- б) Іммануїл Кант;
- в) Георг Вільгельм Фрідріх Гегель;
- г) Людвіг Фейєрбах.

15. Іммануїл Кант одним із перших розробив теорію:

- а) правової держави;
- б) соціальної держави;
- в) соціалістичної держави;
- г) ліберальної держави.

16. Політико-правове вчення Іммануїла Канта характеризується як:

- а) релігійно-теократичне;
- б) тоталітарне;
- в) ліберально-демократичне;
- г) морально-етичне.

17. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель є автором складної системи філософії, яка ґрунтується на використанні методології:

- а) аналізу й синтезу;
- б) діалектики;
- в) силогізму;
- г) порівняльних досліджень.

18. Ідея держави, за Гегелем, виявляється як:

- а) боротьба держави за свою незалежність;
- б) участь держави у війнах;
- в) створення міждержавних союзів;
- г) безпосередня дійсність у вигляді індивідуальної держави.

19. Політико-правова теорія Гегеля є виявом:

- а) етатизму;
- б) лібералізму;
- в) егалітаризму;
- г) соціалізму.

20. Найбільш авторитетним представником консервативно-реакційного напрямку політичної думки Англії кінця XVIII — першої половини XIX ст. був:

- а) Ієремія Бентам;
- б) Едмунд Бьорк;
- в) Роберт Оуен;
- г) Джон Стюарт Мілль.

21. Жозеф де Местр стверджував, що:

а) Велика французька революція має бути продовжена заради розширення політичної свободи громадян;

б) французи повинні повернутися до монархічних порядків і через монарха отримати справжню свободу;

в) Франція має бути перетворена на сукупність асоціацій дрібних товаровиробників, промисловців;

г) справжня свобода — це утилітаризм.

22. Провідний напрямку політичних вчень представників консервативно-реакційної думки кінця XVIII — першої половини XIX ст. — це:

- а) критика ідей та ідеалів Просвітництва;

- б) повернення до теологічних досліджень;
- в) захист положень Декларації прав людини та громадянина;
- г) відстоювання інтересів буржуазії.

23. *Традиціоналізм та історизм — базові політичні цінності в теорії:*

- а) Жозефа де Местра;
- б) Луї де Бональда;
- в) Клеменса Меттерніха;
- г) Едмунда Бьорка.

24. *Головні принципи класичного лібералізму, сформульовані в першій половині XIX ст., стали основою для розвитку:*

- а) сучасної демократії;
- б) тоталітарних режимів XX ст.;
- в) певних різновидів авторитаризму;
- г) режимів націократії.

25. *Автор твердження «Особиста користь є метою, а держава — засіб досягнення цієї мети» — це:*

- а) Бенжамен Констан;
- б) Джон Стюарт Мілль;
- в) Ієремія Бентам;
- г) Алексіс де Токвіль.

26. *Ієремія Бентам закликав до спрощення:*

- а) правової та судової процедур у державі;
- б) виборчих законів;
- в) соціальних відносин у суспільстві;
- г) монархічних порядків в Англії.

27. *Бенжамен Констан розумів свободу як:*

- а) необхідне зло;
- б) невідчужену якість людини;
- в) свободу дій держави;
- г) свободу правителя від законів.

28. *Оригінальну класифікацію наук для кращого розуміння позитивної філософії запропонував:*

- а) Клод де Сен-Симон;
- б) Герберт Спенсер;
- в) Огюст Конт;
- г) Іммануїл Кант.

29. *Які класи, на думку Огюста Конта, будуть складати нове позитивне суспільство:*

- а) аристократії, селян, духовенства та буржуазії;
- б) підприємців та робітників;
- в) робітників та селян;
- г) підприємців, робітників та науковців.

30. *В основі вчень утопічного соціалізму лежить ідея про:*

- а) необхідність слідування традиціям;
- б) розширення меж особистої свободи людини;
- в) справедливий устрій суспільства;
- г) прагнення створення національних держав.

31. *Ідеї якого представника утопічного соціалізму отримали успішну практичну реалізацію на локальному рівні:*

- а) Роберта Оуена;
- б) Шарля Фур'є;
- в) Клода Анрі де Сен-Симона;
- г) Гракха Бабофа.

32. *Клод Анрі де Сен-Симон для успішної реалізації своїх ідей:*

- а) сподівався на співпрацю з органами державної влади Франції;
- б) відкидав будь-які форми співпраці з органами державної влади Франції;
- в) наголошував на необхідності революційних дій;
- г) прагнув здійснити таємний державний переворот.

33. *В основу фаланстера у Шарля Фур'є покладено ідею про:*

- а) вільних товаровиробників та їхній взаємний обмін;
- б) ліквідацію всіх соціально паразитарних представників суспільства;

- в) створення виробничої та споживчої асоціації;
- г) класову боротьбу.

5.6. Література до теми

Основна література

1. *Графский В. Г.* История политических и правовых учений: Учебник. — М.: ТК Велби. Изд-во «Прспект», 2006. — 608 с.
2. Історія світової політичної думки: Навч. посіб. / Уклад. В. В. Морозов. — К.: КНЕУ, 2008. — 328 с.
3. История политических и правовых учений: Учебник / Под общей ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА, 2003. — 736 с.
4. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. — М.: Юрид. лит-ра, 1997. — 576 с.
5. *Кирилюк Ф. М.* Політологія Нової доби: Навч. посіб. — К.: Академія, 2003. — 304 с.
6. *Макарчук В. С.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Підручник. — К.: Атіка, 2006. — 680 с.
7. *Миرونенко О. М., Горбатенко В. П.* Історія вчень про державу і право: Навч. посіб. — К.: ВЦ «Академія», 2010. — 456 с.
8. *Себайн Д. Г., Торсон Т. Л.* Історія політичної думки: Підручник. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 838 с.

Додаткова література

1. Американская социологическая мысль. — М.: МГУ, 1994. — 496 с.
2. *Асмус В. Ф.* Иммануил Кант. — М.: Наука, 1973. — 535 с.
3. *Асмус В. Ф.* Огюст Конт // Асмус В. Ф. Историко-философские этюды. — М.: 1984. — С. 203—216.
4. *Волгин В. П.* Очерки истории социалистических идей. Первая половина XIX века. — М.: Наука, 1976. — 420 с.
5. *Карась А.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. — К., Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. — 520 с.
6. Класики політичної думки (від Платона до Макса Вебера). — К.: Тандем, 2002. — 584 с.
7. *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней. Пер. с ит. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1996. — Т. 3. Новое время (От Леонардо до Канта). — 736 с.
8. Согрин В.В. Политическая история США XVIII — XX вв. — М.: Весь мир, 2001. — 400 с.
9. Токвиль А. де Демократия в Америке: Пер. с франц. — М.: Прогресс, 1994. — 560 с.
10. *Труфанов С. Н.* «Наука логики» Гегеля в доступном изложении: Учебное пособие. — Самара: Парус, 1999. — 187 с.
11. *Фурсенко А. А.* Американская революция и образование США. — Л.: Наука, 1978.
12. *Чичерин Б. Н.* Политические мыслители древнего и нового мира. — М.: Гардарики, 2001. — 336 с.

Тексти (першоджерела)

1. Американские просветители. Избранные произведения в 2-х тт: Пер. с англ. — М.: Мысль, 1968. — Т. 1. — 519 с.; М., 1969. — Т. 2. — 445 с.
2. Американские федералисты: Гамильтон, Мэдисон, Джей. Избранные статьи: Пер. с англ. — М.: Мысль, 1990. — 381 с.
3. *Бентам И.* Введение в основания нравственности и законодательства: Пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 1998. — 415 с.
4. *Гегель Г. В. Ф.* Основы философии права, або природне право і державознавство: Пер. з нім. — К.: Юніверс, 2000. — 336 с.
5. Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2008. — 1108 с.
6. *Кант І.* Критика чистого розуму: Пер. з нім. — К.: Юніверс, 2000. — 504 с.
7. Консерватизм: Антологія. — К.: Смолоскип, 1998. — 598 с.
8. *Милль Д. С.* Огюст Конт и позитивизм — Auguste Comte and Positivism: Пер. с англ. — Изд. 4-е. — М.: ЛКИ, 2011. — 176 с.
9. *Оуэн Р.* Избранные сочинения в двух томах: Пер. с англ. — Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. — 768 с.
10. *Сен-Симон А.* Избранные сочинения: Пер. с фр. ТТ. 1-2. — М.-Л., 1948.

Тема 6. РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ НАПРИКІНЦІ ХІХ — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Кінцева мета — ніщо, рух — усе.
Едуард Бернштейн

Вивчення матеріалу теми дасть можливість

знати:

- ✓ об'єктивні чинники, що зумовили формування й особливості розвитку провідних напрямів політичної думки кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.;
- ✓ еволюцію соціалістичного руху та становлення політичних концепцій анархізму;
- ✓ специфіку оригінальних авторських політичних теорій та концепцій Макса Вебера, Фрідріха Ніцше, Роберта Міхельса, Вільфредо Парето, Гаetano Моски, Артура Бенітті та їхній вплив на політичне життя.

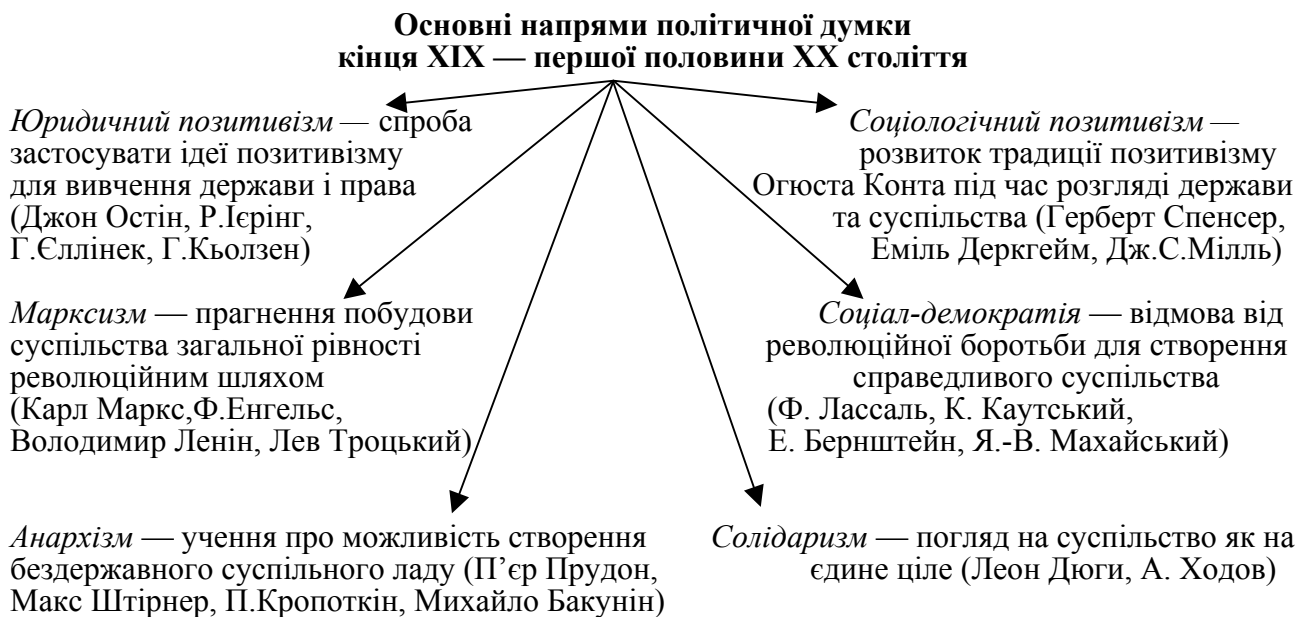
уміти:

- ✓ розрізняти основні напрями розвитку політичних учень кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. і дати їм коротку характеристику;
- ✓ виявити актуальні ідеї щодо розвитку суспільства й держави, спираючись на головні ідеї досліджуваних напрямів політичної думки;
- ✓ дати загальну оцінку еволюції західної політичної думки від найдавніших часів і до середини ХХ ст.

6.1. Схеми, таблиці, коментарі

ЗВЕРНИ УВАГУ! У другій половині ХІХ ст. у країнах Західної Європи відбувається бурхливий розвиток громадянського суспільства, який значною мірою сприяв звільненню цих країн від пережитків феодалізму в економіці, політиці, соціальній структурі. Одночасно спостерігається становлення представницької держави, в якій не просто декларуються права та свободи громадян, вони потребують гарантій з боку такої держави, а також розширення виборчого права. Саме в цей період зароджуються активні громадські рухи, організації, політичні партії — починається формування *політичної системи суспільства* в сучасному її розумінні. Усе це не могло не вплинути на розвиток політичної думки досліджуваного періоду.

Схема 6.1.1

ЗВЕРНИ УВАГУ! Безперечно, наведені напрями не обмежують ідеологічне розмаїття політичної думки кінця XIX — першої половини XX ст.. Так, значного розвитку набувають ідеї лібералізму та неолібералізму, консерватизму, фашизму, націоналізму. Окрім того, розвиваються оригінальні, авторські політичні теорії, наприклад, політико-соціологічна теорія Макса Вебера, теорія політичної волі Ф. Ніцше, елітарні концепції Г. Моски та В. Парето, теорія патології Р. Міхельса.

Таблиця 6.1.1

**ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНОГО ТА СОЦІОЛОГІЧНОГО ПОЗИТИВІЗМУ
(на прикладі теорій Р. Ієринга та Герберта Спенсера)**

Основні ідеї	Політико-правова теорія Ієринга	Політико-соціологічна теорія Спенсера
Базові засади політичної теорії	Прагнення дати праву та державі соціологічне обґрунтування. З цієї точки зору, право є «сукупність життєвих умов суспільства в найширшому сенсі, які забезпечуються зовнішнім примусом, тобто державною владою». Держава, у свою чергу, створюється заради охорони інтересів суспільства проти егоїстичних інтересів людини: «Держава є суспільство, яке примушує...». Держава з часом має поглинути суспільство	Ототожнення держави й суспільства з біологічним організмом, який виконує дві основні функції — диференціацію та спеціалізацію. Право є «нервовою системою» держави. Держава — це добровільна політична асоціація. У результаті подальшої еволюції, вдосконалення людей і суспільних відносин, буде досягнуто найвищого типу суспільства — «Союзу найвищих представників цивілізації», в якому особисті бажання людини будуть збігатися з інтересами всього соціуму
Політичні ідеали	Апологія відносин громадянського суспільства відносно держави	Основними ідеалами в розвинутій промисловій державі мають стати: братерство, рівність, свобода, кооперація, добровільна згода
Ставлення до приватної власності	Приватна власність обумовлюється природою людини	Право власності та право на свободу приватної підприємницької діяльності є особливо важливими, бо забезпечують суспільний прогрес. Виняток — власність на землю, вона повинна належити суспільству
Розуміння сутності суспільства	Соціальне життя — це царство цілей діяльності людини, «без цілей немає діяльності». Розуміння цілі як зиску, користі, а інтересу — як вияву абсолютного егоїзму людини	Суспільство як складний агрегат, своєрідний організм, який розвивається за загальним законом еволюції
Розуміння призначення права	Право є процесом боротьби індивідів за реалізацію своїх інтересів. В основі права лежать егоїстичні матеріальні інтереси. «Мета права — мир, але шлях до нього — боротьба».	Політичні права громадян лише як засіб забезпечення індивідуальних прав. Тому виборче право має бути розширено, а представницькі установи і далі розвиватися.
Розуміння призначення держави	Влада держави мусить бути сильною. «Слабка влада — це смертний гріх держави». Втім держава має бути само обмеженою правом	Основні обов'язки держави — це захист від зовнішніх ворогів та охорона суспільства від ворогів внутрішніх — обґрунтування войовничого типу соціальної організації.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Починаючи з середини XIX століття, політичні ідеали соціальної рівності та соціальної справедливості починають значною мірою домінувати як на рівні політичної думки, так і на рівні поточного політичного життя та політичної боротьби. Ідеологія соціалізму набуває остаточного теоретичного оформлення та політично-прикладного вияву. Наукове обґрунтування ідей соціалізму забезпечили німецькі вчені Карл Маркс та Фрідріх Енгельс.

«В процесі боротьби з істиною помилка сама себе викриває»

Карл Маркс (1818—1883) — німецький мислитель, економіст, громадсько-політичний діяч. Навчався в Боннському, Берлінському університетах, у 1841 р. захистив докторську дисертацію в Йенському університеті про відмінності між натурфілософією Демокріта та натурфілософією Епікура. У 1842—1843 рр. працював і редагував ліберальну *«Рейнську газету»*, під впливом *Мозеса Гесса* перейшов на комуністичні позиції. У 1844 р. Маркс переїхав до Парижа, потім — до

Брюсселя. У 1847 р. брав участь в організації *«Союзу справедливих»*, перейменованого на *«Союз комуністів» (1848—1851)*. Тоді ж він разом з *Енгельсом* пише кілька спільних творів: *«Святе сімейство, або критика «критичної критики»*, *«Німецька ідеологія»* та *«Маніфест Комуністичної партії»*. У 1848 р. Маркс переїжджає до Лондона. Незважаючи на отриману в 1864 р. спадщину (1150 фунтів стерлінгів), довгі роки жив за рахунок фінансової допомоги Енгельса. У Лондоні Маркс працював над *«Капіталом»*, написав одночасно низку творів, зокрема *«Класова боротьба у Франції з 1848 до 1850 рр.»*, *«Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта»*, брав активну участь у створенні *I Інтернаціоналу (1864)*, тоді ж було опубліковано перший том *«Капіталу»*. В 70-х роках мислитель пише твори *«Громадянська війна у Франції»* та *«Критика Готської програми»*, продовжує роботу над *«Капіталом»*, який ніколи не було закінчено.

Серед найголовніших політичних ідей висловлених Марксом були такі:

1. Запозичена в *Огюстена Тьєррі* та модернізована ідея про вирішальну роль класової боротьби в історичному процесі. Маркс виходив із домінування класової боротьби в буржуазному суспільстві, яке підпорядковує собі всі інші види соціальної боротьби. Звідси абсолютизація та спрощення історичного процесу: або диктатура пролетаріату, або диктатура буржуазії.

2. Маркс тісно пов'язав ідею класової боротьби з думкою про роль пролетаріату в цій боротьбі. Він вважав, що пролетаріат має виконати месіанське призначення — ліквідувати експлуатацію народу, здійснити соціальну революцію, остаточно ліквідувати класи (визначення яких він так і не дав).

3. Маркс спільно з *Енгельсом*, виходячи з ідеї класової боротьби, звів суть держави до фактичної диктатури того чи іншого класу. Ідея диктатури пролетаріату стала центральною ідеєю *марксизму* вона спиралася на досвід *Паризької Комуни*, що стала Державою, в якій об'єднано всі гілки влади.

4. Щоб реалізувати свою історичну місію, пролетаріат повинен здійснити революцію, зламати стару державну машину. Держава перехідного періоду — це держава диктатури пролетаріату, яка після виконання своїх функцій стає непотрібною (Маркс повторив ідею *Готліба Фіхте* про майбутнє відмирання держави).

5. Маркс писав, що пролетаріат, маючи завдання здійснити свою *«місію»*, повинен утворити *«особливу партію»*. Вона має усвідомити себе виключно класовою і перетворити своїми програмними документами пролетаріат на самостійну політичну силу.

6. Маркс вважав, що політична партія як провідна сила повинна буде вести постійну й безкомпромісну боротьбу з ідеологією противників пролетаріату та будь-якими відхиленнями всередині самої партії. Звідси важлива риса творчості Карла Маркса — його критичний характер, безкомпромісність і навіть безапеляційність: *«... пролетарям нічого втрачати, ... здобудуть же вони весь світ»*.

Варто зазначити, що Маркс не залишив якоїсь стрункої, глибоко опрацьованої теоретичної політичної концепції. Основні її положення розкидано у вказаних вище творах та великій кількості статей і виступів. Потрібно мати на увазі, що існує ще *невідомий Маркс* — десятки томів різноманітних праць ще не опубліковано. Тим не менше, Карл Маркс залишається видатною особистістю XIX ст., отже сформулював своєрідну *«релігію революції»*, в основних рисах подав її ідеологічне та економічне обґрунтування, а також своє бачення історичного процесу.

Фрідріх Енгельс (1820—1895) — німецький учений, філософ, один із засновників *марксизму*, ідеолог пролетарського руху. Разом з *Карлом Марксом* керував діяльністю *I Інтернаціоналу*. Філософська концепція, створена *Енгельсом* і *Марксом* — «*діалектичний матеріалізм*» — трансформувалася у XX ст. в основну ідею офіційних філософських шкіл низки тоталітарних держав комуністичного типу. Автор робіт «*Положення робітничого класу в Англії*» (1845); «*Німецька ідеологія*» (1845—1846, разом з *Марксом*), «*Маніфест Комуністичної партії*» (1848, разом з *Марксом*), «*Революція й контрреволюція в Німеччині*» (1851—1852), «*Революція в науці Дюрінга (або Анти-Дюрінг)*» (1878), «*Походження родини, приватної власності й держави*» (1884) та ін.

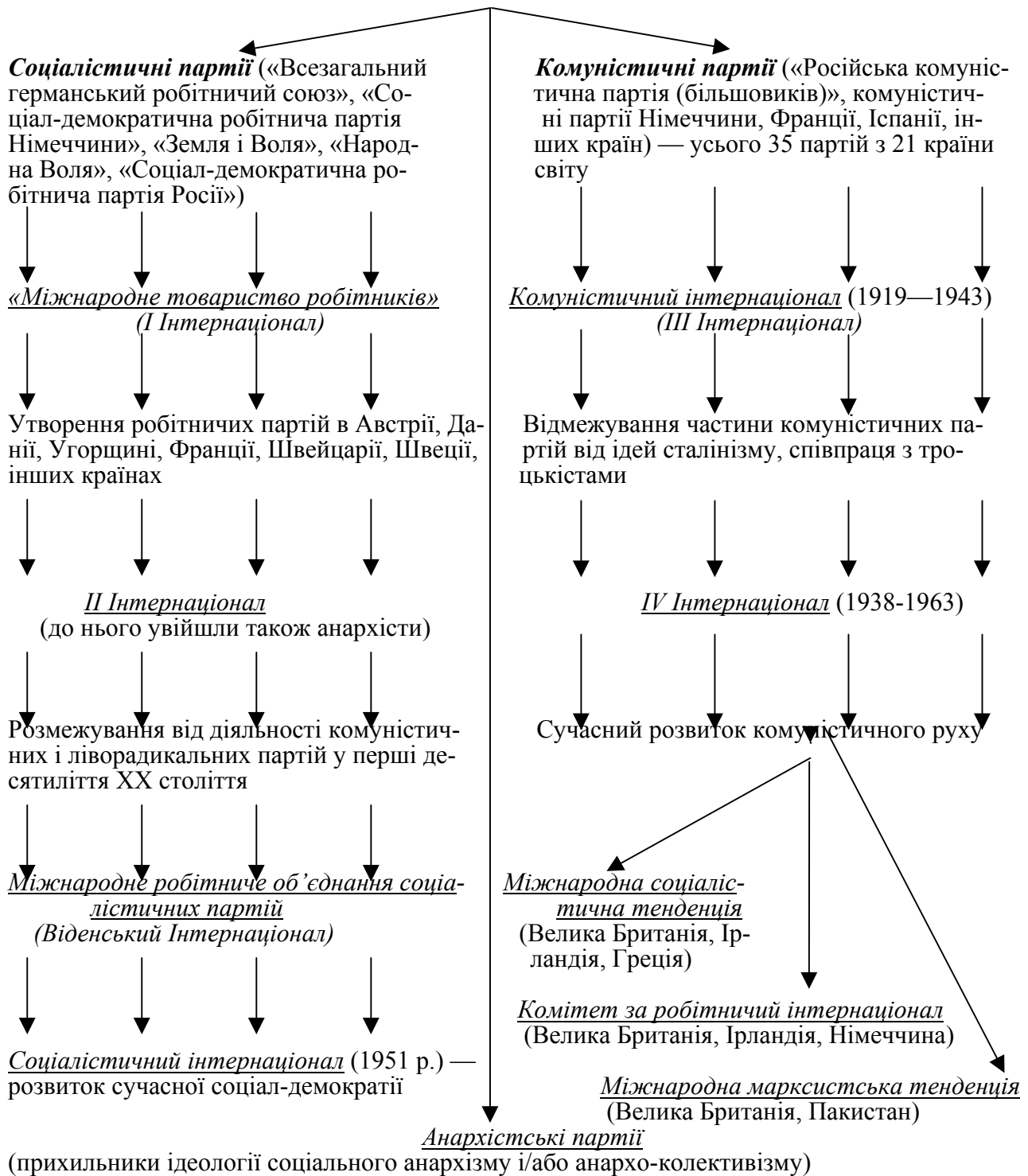
ЗВЕРНИ УВАГУ! У другій половині XIX ст. формується нова, оригінальна ідейно-політична система — *анархізм*. Анархісти, на відміну від прихильників ідей марксизму, були переконані в тому, що здійснення соціальної революції можливе та необхідне не за допомогою держави, а проти держави. Першим авторитетним теоретиком цього напрямку соціалістичної ідеології XIX ст. став французький учений *П'єр Жозеф Прудон*.

П'єр Жозеф Прудон (1809—1865) — творець *анархізму* як окремого напрямку політичної думки XIX ст. і основоположник такого напрямку в анархізмі, як *індивідуалістичний анархізм*, або *анархоіндивідуалізм*. На відміну від більшості представників соціалістичного напрямку, Прудон не займався практичною революційною діяльністю, він був тільки теоретиком. Спершу вплив на його творчість, формування концепції мала теорія *Фур'є*, проте невдовзі він створює власну, абсолютно самостійну теорію.

До найголовніших його праць належать «*Що таке власність?*» (1840), «*Система економічних суперечностей, або філософія злиденності*» (1846), «*Про війну і мир*» (1861), «*Про засади федералізму*» (1863).

Розвиток соціалістичних партій та рухів наприкінці XIX — у XX столітті

ЗВЕРНИ УВАГУ! Наприкінці XIX ст. поряд із марксистською теорією починається становлення та розвиток політико-правового вчення *соціальної демократії*. У центрі цієї ідейно-політичної системи — ідея про державу, яка утворюється на основі принципів соціальної справедливості, політичного рівноправ'я та допомоги найменшим робітникам у реалізації своєї соціальної та економічної активності. Прихильники ідей соціальної демократії заперечували необхідність насильницької зміни влади та примусової побудови соціалізму. Найбільш яскравим теоретиком соціальної демократії другої половини XIX ст. був німецький публіцист і адвокат *Фердинанд Лассаль* — фундатор першої соціалістичної робітничої партії «*Всезагальний германський робітничий союз*».

Схема 6.1.3

Політико-правова теорія Лассалля

ЗВЕРНИ УВАГУ! Зміст більшості політичних теорій XX ст. характеризувався яскраво вираженим соціально-класовим спрямуванням. Тенденція до соціалізації всіх сфер життя суспільства стає провідною. Одночасно спостерігається підвищення ролі держави в регулюванні соціальних та економічних відносин, у врегулюванні конфліктів у суспільстві. Саме цим пояснюється розмаїття *комуністичних, соціалістичних та ліворадикальних* теорій і концепцій (у тому числі *анархістських*).

Таблиця 6.1.2

РОЗВИТОК СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ ТЕОРІЙ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

Представники	Основні ідеї та погляди
<p>Едуард Бернштейн (1850—1939) <i>«Передумови соціалізму та завдання соціал-демократії»</i>, <i>«Класи та класова боротьба»</i></p>	<p>Родоначальник правого крила <i>ревізіонізму</i>. Видав книгу <i>«Передумови соціалізму й завдання соціал-демократії»</i>, її зміст відображав нове розуміння суті робітничого руху, відмінності його нової програми, стратегії і тактики від марксизму. Бернштейн доводить практичну непридатність обґрунтованої <i>Карлом Марксом</i> теорії вартості, а відтак і теорій ціни, заробітної плати, додаткової вартості. Він заперечує постулат Маркса щодо абсолютного й відносного зубожіння пролетаріату за капіталізму, вказуючи на нові тенденції в економічному розвитку суспільства. Доводить, що з розвитком капіталізму зазнає глибокої трансформації, створюються умови для поліпшення якості життя, зростає сукупна частка доходів робітничого класу у валовому національному продукті. Він зосереджується на аналізі нових можливостей, які відкриває капіталізм, а саме: подальше поглиблення процесу усупільнення виробництва, спеціалізації та кооперації; поділ праці, що створює умови для корпоратизації; формування корпоративних капіталів через продаж акцій підприємств, інвестування заощаджень; зростання можливості участі трудящих в управлінні виробництвом. Бернштейн переглядає основну ідею марксистського вчення — про необхідність революційного перевороту як основної передумови побудови соціалістичного суспільства. Він обґрунтовує <i>теорію «демократизації капіталу»</i>, яка, на його думку, повністю спростовує марксистську ідею революційного трансформування власності. Бернштейн вважає, що завдання усупільнення власності можна вирішити еволюційним шляхом, без встановлення диктатури пролетаріату</p>

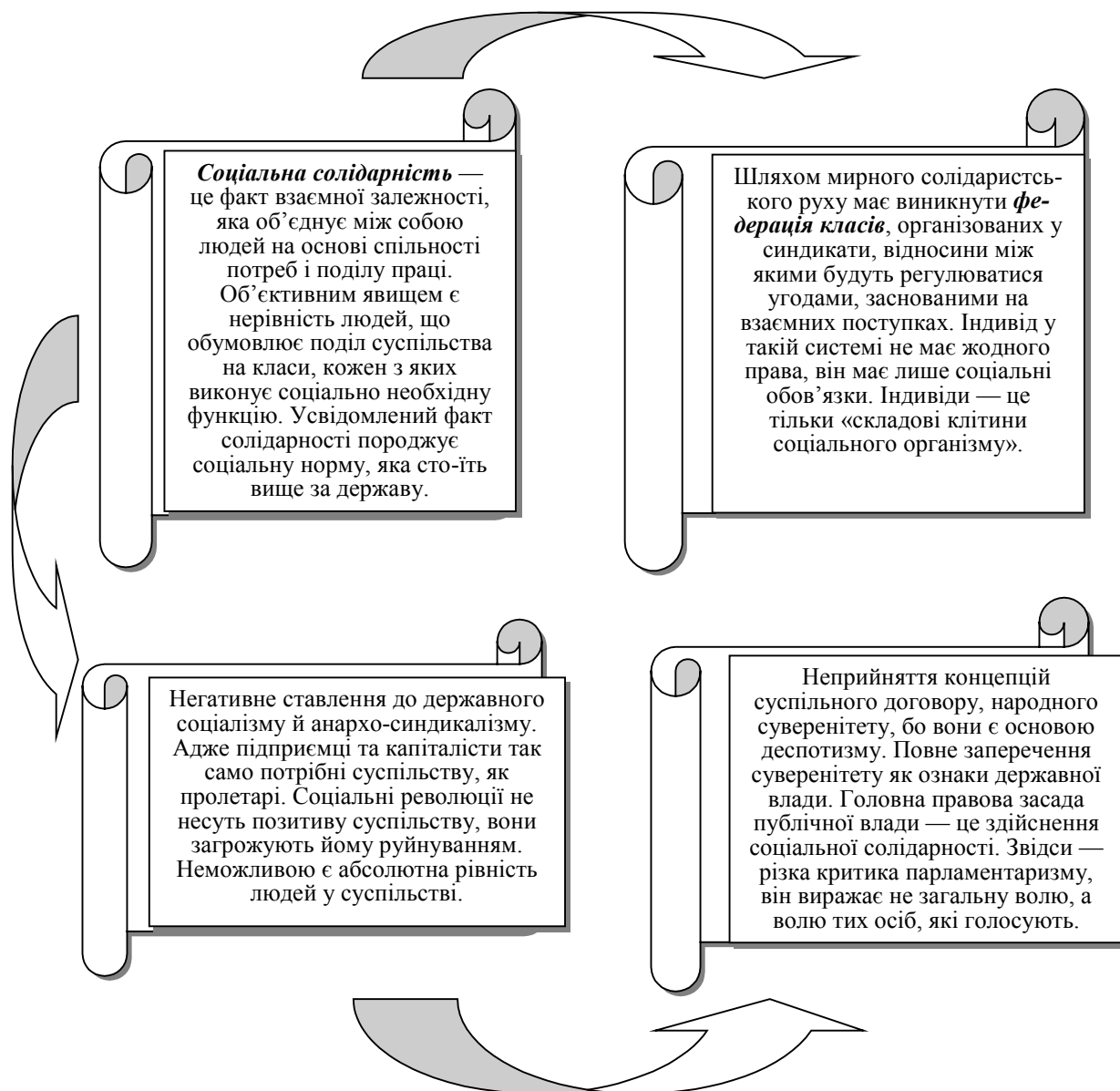
Представники	Основні ідеї та погляди
<p>Карл Каутський (1854—1938) <i>«Соціальна революція»,</i> <i>«Шлях до влади»</i></p>	<p>У своїх працях він обґрунтовує невідворотність <i>epoxy соціальної революції</i> як об'єктивно зумовленого явища, підготовленого всім попереднім розвитком людства. Монополізація виробництва як закономірний етап розвитку капіталізму, на його думку, усунує економіку та додає до неї планове начало, а тому немає необхідності у практичних революційних діях та завоюванні влади збройним шляхом, достатньо парламентських методів боротьби за контроль над економічною владою. Аналізуючи сучасні йому процеси — монополізацію виробництва, імперіалізм як економічний переділ світу між союзами капіталістів, колоніальну політику розвинених держав — Каутський стверджував, що ці явища є об'єктивними та свідчать про поступальний розвиток світової економіки, яка в перспективі стане картелізованою, позбудеться міждержавних суперечностей. На цій <i>«ультраімперіалістичній»</i> стадії розвитку капіталізму, коли великі галузеві монополії зіллються в єдиний всесвітній картель, виникнуть умови для планомірного регулювання господарства у світовому масштабі, що, власне, і означатиме соціальний переворот. Каутський засуджував війну, виступав за мирне вирішення всіх проблем. Його <i>теорія «ультраімперіалізму»</i> закликала до реформізму як засобу суспільної перебудови</p>
<p>Рудольф Гільфердінг (1877—1941) <i>«Фінансовий капітал»</i></p>	<p>Лідер і теоретик <i>II Інтернаціоналу</i>. У своїх працях, написаних у цілому з марксистських позицій, зокрема у <i>«Фінансовому капіталі»</i> аналізує головні зрушення, що відбулися в економіці та політиці капіталізму наприкінці XIX — початку XX ст.: виникнення й розвиток системи капіталістичного кредиту, поширення акціонерних товариств як особливої форми монополізації капіталів, існування таких економічних явищ, як статутний та фіктивний капітал. І хоча в цій книжці проблема непримиренності класових інтересів ставиться все ще дуже гостро, глибокий та всебічний аналіз фінансового капіталу дав авторові змогу зробити цілий ряд уточнень, що мали свідчити про об'єктивну неминучість зміни економічної ролі держави. Гільфердінг вважав необхідним і об'єктивно обґрунтованим втручання держави у фінансову сферу з метою макроекономічного її впливу на циклічність розвитку економіки, запобігання кризовим явищам. Такий вплив, на його думку, створює передумови для суспільного контролювання виробництва, яке повністю залежить від грошово-фінансової сфери, а отже, дає можливість управляти розвитком соціальної. З початком першої світової війни Гільфердінг, як і <i>Каутський</i>, закликає до еволюційного, реформістського вирішення соціально-економічних проблем, посиляючись на те, що монополістичний капіталізм сам формує умови для економічних трансформацій, для становлення ери <i>«організованого капіталізму»</i>. Пізніше <i>ревізіоністські</i> доктрини трансформувались у <i>реформістські</i> та стали основою багатьох соціал-демократичних програм</p>

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ТЕОРІЙ АНАРХІЗМУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Основні напрями анархізму та їхні представники
<p align="center">Анархо-індивідуалізм</p> <p><i>Макс Штірнер, Олексій Боровий, Андрій Андрєєв, Іван Бунін, Валерій Брюсов, Лев Чорний та інші.</i></p> <p>Був органічно пов'язаний із питанням про свободу приватної власності та капіталізмом вільної конкуренції. Суспільство повинно було створюватися шляхом добровільної кооперації індивідів, якими рухають особисті інтереси.</p>
<p align="center">Анархо-комунізм</p> <p><i>Петро Кропоткін, Елізе Реклю, Жан Грав, Ерріко Малатесста, Буенавентура Дурруті, Всеволод Волін, Мюррей Букчін, Вадим Дамьє, Михайло Магід, Анатолій Дубовик та інші.</i></p> <p>Головною метою є боротьба з приватним капіталом, як головним джерелом експлуатації, прагнення нейтралізувати приватний капітал шляхом прямого осуспільнення.</p>
<p align="center">Анархо-синдикалізм</p> <p><i>Жорж Сорель, Дієго Сантільян, П'єр Бенар, Александр Беркман, Анхель Пестанья, Ісаак Пуенте, Рудольф Рокер, Всеволод Волін, Григорій Максимов та інші.</i></p> <p>Теорія анархо-синдикалізму стверджувала, що після соціальної революції на зміну державній владі прийде нова форма суспільства, якою буде керувати федерація синдикатів (профспілок). Синдикати будуть виконувати функцію організатора виробництва й розподілу.</p>
<p align="center">Анархо-примітивізм</p> <p><i>Кент Фленнері, Карл Поланьї, Маршалл Салінс, Вольф Ландстрайхер, Теодор Качинський, Джон Мур та інші.</i></p> <p>Примітивісти вважають, що сільське господарство призвело до того, що людство стало навіки прив'язане до технологічних процесів і необхідності підкорятися владним структурам, які виникли на основі поділу праці та ієрархізму.</p>
<p align="center">Анархо-фемінізм</p> <p><i>Емма Гольдман, Вольтарі де Клейр, Люсі Парсон, Марі Волстоункрафт та інші.</i></p> <p>Патріархат розглядається як один із проявів ієрархії, і тому — головним недоліком суспільства. Анархо-феміністи вірять, що боротьба проти патріархату — найважливіша частина класової боротьби та боротьби анархістів проти держави й капіталізму.</p>

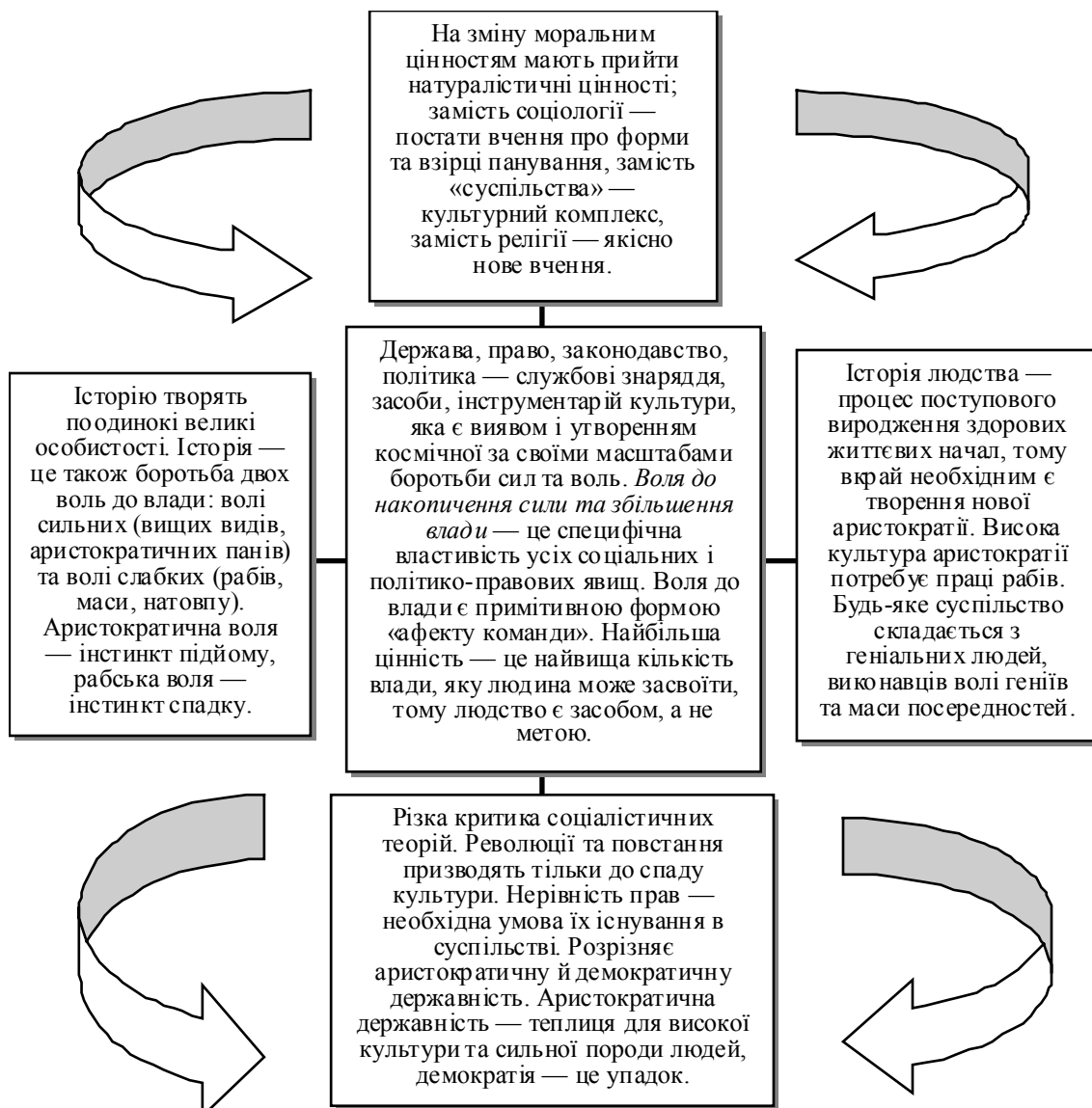
ЗВЕРНИ УВАГУ! На початку ХХ ст. значного поширення набувають ідеї *солідаризму*, теоретичною основою яких стала соціологічна доктрина *Огюста Конта*, відповідно до неї суспільство розглядається як єдине ціле. Одним з авторитетних представників солідаризму став професор юридичного факультету у Бордо (Франція) *Леон Дюгі* — автор праці «*Держава, об'єктивне право та позитивний закон*».

Політико-правова теорія Л. Дюгі

ЗВЕРНИ УВАГУ! Оригінальними політичними теоріями першої половини XX ст. є політико-соціологічна теорія видатного німецького вченого *Макса Вебера* та теорія політичної волі одного з найцікавіших мислителів за всю історію людства *Фрідріха Вільгельма Ніцше*.

Теорія політичної волі Ніцше

ЗВЕРНИ УВАГУ! Різке зростання централізації та бюрократизації політичного життя більшості країн світу наприкінці XIX — у першій половині XX ст. стало поштовхом для розвитку теорій еліт, бюрократії, технократії. Так, італійський економіст і соціолог *Вільфредо Парето* розробляє теорію еліт, а італійський юрист і соціолог *Гаєтано Моска* — концепцію політичного класу, класик американської політології *Артур Бентлі* доповнює ці теорії вивченням зацікавлених груп. Якісно новий погляд на проблему бюрократії сформулював німецький класик *Макс Вебер*, оригінальну теорію патології створив видатний німецький соціолог *Роберт Міхельс*.

«Єдиний факт може зіпсувати добру аргументацію»

Макс Вебер (1864—1920) — німецький соціолог, історик, економіст, юрист, політолог і соціальний філософ. Засновник «розуміючої» соціології, автор теорії соціальної дії, вчення про ідеальні типи, один із засновників сучасної політичної науки (концепція легітимності влади, теорія бюрократії, дослідження демократії). Починаючи з ранніх праць з історії торгового права Вебер став однією з провідних постатей нового покоління політичних економістів Німеччини 1890-х років. У 1898 р. особисті негаразди змусили його полишити академічну викладацьку діяльність, що майже не відбилося на його наукових працях, кількість

яких була величезною. Їх спільним спрямуванням було зацікавлення відносинами між правовими, політичними й культурними утвореннями, з одного боку, та економічною діяльністю — з іншого. Його інтерес до цих проблем був переважно теоретичним, включаючи і систематизацію основних категорій соціального та політичного життя — водночас й універсальних, і таких, що визначають специфічний характер сучасної західної цивілізації. Вебер також активно включався в політичні дискусії, що точилися в Німеччині за часів кайзера Вільгельма, причому, з точки зору прогресивних націонал-лібералів, часто виступав у них як опонент, що надавало особливого сенсу його зацікавленню різницею між наукою про суспільство та політичною практикою, а також значенням правильних суджень у науці про суспільство. Уже майже на схилі свого життя він почав розглядати свій науковий доробок як «соціологію», тож нині Вебер відомий саме як один із «батьків-засновників» соціології. Проте його доробок є надто різнобічним і не допускає якоїсь однозначної класифікації — чи то віднесення його до певної дисципліни, чи то до окремої наукової школи. Наукова діяльність Макса Вебера істотно вплинула на розвиток сучасної політології, соціології, філософії та історіографії. Основні роботи: «Протестантська етика й дух капіталізму» (1904—1905), «Про деякі категорії розуміючої соціології» (1913), «Політика як покликання та професія» (1919), «Політичні роботи» (1921), «Зібрання творів із соціології та соціальної політики» (1924), «Зібрання творів із соціальної та економічної політики» (1924) та ін.

Роберт Міхельс (1876—1936) — італійський історик, економіст, соціолог і політолог німецького походження, один із засновників партіології, класик теорії політичної еліти. У 1922 р. Міхельс схвально зустрічає прихід фашистів до влади, вступає до італійської фашистської національної партії, стає одним із її ідеологів. У своїй головній роботі — «Соціологія політичної партії в умовах сучасної демократії. Дослідження олігархічних тенденцій групового життя» (1911) — формулює «залізний закон олігархії», згідно з яким управління суспільством так само, як і будь-якою організацією (партією, профспілкою), не може здійснюватися всіма членами, що призводить до виникнення ієрархії

влади — виділення керівного апарату. Розподіл суспільства на керуючу меншість і керовану більшість, за Міхельсом, неминуче спричиняє олігархізацію суспільства та формування правлячої еліти.

ОСОБЛИВОСТІ ЕЛІТАРНИХ ТЕОРІЙ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Вільфредо Парето	Гаetano Моска	Артур Бентлі
1. У сфері управління кожного суспільства наявні дві значно відокремлені одна від одної групи — правлячих та керованих.		1. Діяльність людей, у тому числі політична, завжди обумовлюється інтересами та спрямована на забезпечення цих інтересів.
<p>2. Меншість, яка править у суспільстві — <i>«правляча еліта»</i>. Будь-яке суспільство можна поділити на дві частини — вищу та нижчу страти. У вищій страті — еліті — наявні як правлячі, так і не-правлячі кола. Еліта — найкращі або найбільш гідні представники суспільства.</p> <p>3. Еліта управляє суспільством, спираючись або на силу (леви), або на хитрощі (лиси). Еліта левів ґрунтує свою діяльність на збільшенні бюрократизації. Еліта лисець є плутократичною.</p> <p>4. Історія суспільства — це історія спадковості еліт (аристократій).</p> <p>5. Умова нормального функціонування суспільства — циркуляція еліт (зміна еліт, які застаріли, на оновлені еліти).</p> <p>6. Революція відбувається тоді, коли немає циркуляції еліт. У такому випадку «суспільна піраміда» перевертається: ті, хто належав до еліти, опиняються на дні суспільства, а представники соціальних низів стають новою елітою.</p>	<p>2. Меншість, яка править у суспільстві — <i>«політичний клас»</i>. Політичний клас — це особливим чином організована меншість, яка здійснює політичне, адміністративне, військове, релігійне та моральне керівництво. Таку меншість можна називати пануючим класом, керуючим класом, правлячим класом.</p> <p>3. Правлячий клас, здійснюючи політичні функції, монополізує владу, користуючись усіма її перевагами.</p> <p>4. Небезпека для правлячого класу — прагнення перетворитися на закрити, спадкову, відокремлену групу. Це призводить до його виродження.</p> <p>5. Головний конкурент правлячого класу — «контреліта» — особи, які за своїм управлінським потенціалом не поступаються правлячому класу.</p> <p>6. Оптимальна політична система — та, яка, з одного боку, повністю закрита для мобільності в еліту, а з іншого, забезпечує спадковість еліти — головну гарантію політичної стабільності. Ідеальним є формування еліти на основі здібностей, освіти й заслуг.</p>	<p>2. Люди на основі спільних інтересів об'єднуються в певні групи. Індивідуальні переконання, окремі ідеї, ідеологія в цілому, а також особисті характеристики людей мають значення в контексті діяльності групи лише тією мірою, коли вони відповідають візріям (моделям) групової поведінки.</p> <p>3. Діяльність зацікавлених груп, їхні взаємовідносини, їхній вплив на державне управління — це динамічний процес, під час якого здійснюється тиск інтересів на урядову владу з метою примусити її підпорядкувати свою волю впливу такої групи.</p> <p>4. Сильні зацікавлені групи підпорядковують своєму впливу більш слабкі. Усі зацікавлені групи конкурують одна з одною.</p> <p>5. Державна влада й управління мають адаптувати і врегульовувати конфлікти зацікавлених груп заради досягнення певної рівноваги між ними.</p> <p>6. Феномени державного управління — це результати впливу зацікавлених груп. Тому різницю в політичних режимах можна розглядати як різницю в типах групової діяльності або в техніках тиску.</p>

6.2. План семінарського заняття

Розвиток суспільно-політичної думки наприкінці XIX — у першій половині XX століття

1. Політичні ідеї юридичного позитивізму Рудольфа Ієринга та соціологічного позитивізму Герберта Спенсера. Їхнє значення для розвитку політичної науки.
2. Становлення наукової доктрини соціалізму.
3. Політико-ідеологічна система Карла Маркса та Фрідріха Енгельса.
4. Розвиток політичної системи анархізму: від П'єра Жозефа Прудона та Макса Штірнера до сучасних анархістських теорій.
5. Еволюція теорій соціал-демократії та їхній вплив на розвиток людства у XX ст.
6. Політичні концепції Макса Вебера. Розуміння політики як професії.
7. Теорія політичної волі Фрідріха Ніцше.
8. Розвиток елітистських теорій Вільфредо Парето, Гаєтано Моски, Артура Бентлі.
9. Партологічна концепція Роберта Міхельса.

6.3. Теми рефератів та доповідей

1. Марксизм як політична ідеологія та політична теорія.
2. Концепція «надлюдини» Фрідріха Ніцше та її зв'язок із нацистською ідеологією.
3. Світоглядні цінності соціалізму.
4. Внесок Макса Вебера в розвиток політичної думки.
5. Елітистські теорії Вільфредо Парето та Гаєтано Моски: історія та сучасність.
6. Актуальність «залізного закону олігархії» Роберта Міхельса: світовий та вітчизняний досвід.
7. Політологічне значення соціологічного позитивізму Герберта Спенсера.
8. Порівняльна характеристика провідних політичних ідей соціологічного позитивізму Огюста Конта, Еміля Дюркгейма та Герберта Спенсера.
9. Особливості юридичного позитивізму Рудольфа Ієринга.
10. Історія Соціалістичних Інтернаціоналів: політичне значення.
11. Політична теорія солідаризму Леона Дюгі.
12. Порівняльна характеристика теорії солідаризму та соціал-демократичної доктрини.
13. Еволюція соціалістичної доктрини від середини XIX ст.
14. Провідні політичні теорії анархізму.
15. Органістична традиція в історії політичної думки: від Томаса Гоббса до Герберта Спенсера.
16. Політика як покликання та як професія за Максом Вебером.
17. Концепція раціональної бюрократії Макса Вебера: історія та сучасність.
18. Карл Маркс — один із найвидатніших соціальних мислителів людства.
19. Елітистська традиція в історії політичної думки: від Нікколо Макіавеллі до Вільфредо Парето.
20. Порівняльна характеристика елітистських теорій Вільфредо Парето та Гаєтано Моски.
21. Партологічна теорія Роберта Міхельса як можливість пізнання законів політики.
22. Фрідріх Ніцше як один з найбільш оригінальних політичних мислителів XIX ст.
23. Політико-правова теорія Фердинанда Лассалья та її вплив на становлення соціал-демократичної ідеології та соціал-демократичного руху.
24. Порівняльна характеристика політичних концепцій Карла Каутського та Едуарда Бернштейна.
25. Внесок ідеологів соціал-демократизму в розвиток політичної думки.
26. Порівняльна характеристика політико-правових та соціально-економічних ідей марксизму й соціал-демократизму.
27. Політологічне значення теорії егоїзму М. Штірнера.
28. Анархістська теорія П'єра Жозефа Прудона та її вплив на розвиток політичної думки у XX ст.
29. Теорія зацікавлених груп Артура Бентлі та політична практика лобізму.
30. Політичні ідеї анархізму у XX ст.: теорія та практика.
31. Провідні політичні теорії першої половини XX ст. та їх актуальність на початку XXI ст.
32. Характеристика політичної теорії одного з найвидатніших мислителів XX ст.

6.4. Логічні завдання, проблемні запитання та вправи

1. Складіть схему еволюції політичної думки впродовж кінця XIX — першої половини XX ст.
2. Визначте умови, які спричинили становлення та популяризацію соціалістичних ідей наприкінці XIX — у першій половині XX ст. Поміркуйте, чи можливе відродження впливу цих ідей у наш час. Якщо так, то в яких країнах і чому?
3. Виокремте найважливіші, на вашу думку, ідеї, положення, цінності політичної теорії Карла Маркса та Фрідріха Енгельса. Які з них не втратили актуальності і сьогодні?
4. Які ідеї політичної теорії Маркса та Енгельса значним чином вплинули на політичний розвиток людства в минулому столітті? Чи позначилися вони на розвитку України?
5. Складіть таблицю, в якій охарактеризуйте сильні та слабкі сторони марксистської політичної теорії.
6. Визначте риси тоталітаризму в політичній теорії Карла Маркса. Чи можна порівнювати його політичні погляди із системою ідеальної держави Платона. Сформулюйте власне ставлення до окресленої проблеми.
7. Хто з представників німецької класичної філософії суттєво вплинув на формування політико-філософської концепції Маркса? На основі отриманих відповідей складіть схему.
8. Назвіть основні положення «Маніфесту Комуністичної партії» Карла Маркса та Фрідріха Енгельса.
9. Сформулюйте основні положення юридичного позитивізму Р. Ієринга. Порівняйте їх із позитивістською теорією Огюста Конта.
10. Порівняйте постулати юридичного позитивізму Р. Ієринга та Герберта Спенсера. Виокремте ті їхні ідеї, яким ви надаєте перевагу. Поясніть, чому.
11. Чи можна застосовувати органістичну теорію Герберта Спенсера для характеристики сучасної держави? Назвіть її переваги та недоліки.
12. Складіть порівняльну таблицю на тему «Традиція позитивізму в історії політичної думки XIX — початку XX ст.».
13. Проаналізуйте базові положення праці Макса Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму». Чи можна використати висновки німецького науковця для пояснення специфіки економічного розвитку України?
14. Які політичні ідеї були сформульовані Вебером? Які з них залишаються актуальними сьогодні? Чому?
15. Визначте сутність теорії легітимного правління (легітимної влади) Макса Вебера. Сформулюйте власне ставлення до неї.
16. Чи можна вважати ідеї раціональної бюрократії, запропоновані Вебером, моделлю ефективного державного управління? Як ви вважаєте, чи підходять базові постулати цієї концепції для реалізації в сучасній Україні? Поясніть, чому.
17. Як ви розумієте поділ Вебером ставлення до політики як до покликання та як до професії? Проаналізуйте державницький досвід України останніх десятиріч та наведіть приклади зазначених варіантів.
18. Чому Макса Вебера вважають видатним політичним соціологом XX ст.?
19. Дайте характеристику суспільно-політичним поглядам Фердинанда Лассалля.
20. Чому Лассалля називають одним із фундаторів соціал-демократичної ідеології? Ваше ставлення до його теорії.
21. Складіть порівняльну таблицю основних положень політичних теорій Карла Маркса, Фердинанда Лассалля, К.Каутського та Е.Бернштейна.
22. Складіть схему еволюції соціал-демократичної ідеології у XX ст.
23. Чому, на вашу думку, Бернштейн піддавав гострій критиці основні положення марксистської теорії? Сформулюйте власне ставлення до неї.
24. Які основні соціально-політичні ідеї було сформульовано в концепції Е.Бернштейна? Які з них залишаються актуальними сьогодні? Аргументуйте відповідь.
25. Дайте характеристику суспільно-політичним поглядам К.Каутського.
26. У чому полягала сутність теорії «ультраімперіалізму» К.Каутського? Чи можна вважати її радикальною?
27. Охарактеризуйте основні етапи становлення та розвитку соціалістичного руху. Яким чином цей рух вплинув на політичну історію XX ст.? Ваше ставлення до нього?
28. Сформулюйте базові положення теорії солідаризму Леона Дюгі. Визначте її значення для розвитку політичної думки.

29. Чи можна порівнювати теорію солідаризму Дюгі з постулатами соціал-демократичних концепцій? Складіть порівняльну таблицю.
30. Що таке соціальна солідарність, за теорією Леона Дюгі? Чи можливе її досягнення у сучасному суспільстві? Чому?
31. На яких натуралістичних цінностях наголошував Фрідріх Ніцше? Чому у своїх поглядах він відстоював ідею «вічного повернення»?
32. Яку загальну характеристику давав Ніцше соціально-політичній історії людства?
33. У чому полягає сутність «аристократичної концепції» суспільного розвитку Ніцше? Яке місце у ній займає ідея «надлюдини»? Сформулюйте власне ставлення до неї.
34. Чому група дослідників відносить політико-правову теорію Фрідріха Ніцше до ідейних засад нацизму? Як ви вважаєте, чи можна характеризувати ніцшеанство як людиноненависництво?
35. Охарактеризуйте основні положення політичної теорії Роберта Міхельса.
36. Яким чином виявляється дія «залізного закону олігархії», за Міхельсом? Чи можна віднайти ознаки дії такого закону в діяльності вітчизняних політичних партій?
37. Сформулюйте значення політичної теорії Р. Міхельса для розвитку політичної думки та для зміцнення засад демократії в сучасному світі.
38. Назвіть фундаторів ідей анархізму. Охарактеризуйте їхні політичні погляди.
39. Сформулюйте власне ставлення до політичної теорії М. Штірнера. Охарактеризуйте її переваги та недоліки.
40. Охарактеризуйте основні положення політичної теорії П. Ж. Прудона. Як вони вплинули на розвиток людства у ХХ ст.?
41. Зробіть порівняльну характеристику соціалістичних та анархістських теорій за такими критеріями: період виникнення, мета, основні ідеї, спроби практичної реалізації цих ідей.
42. Складіть схему еволюції теорій анархізму у ХІХ—ХХ ст.
43. Охарактеризуйте базові положення політичної теорії Вільфредо Парето. Які її ідеї можна вважати «запозиченими» у Нікколо Макіавеллі? Чому?
44. У чому полягала оригінальність політичної теорії Гаetano Моски? Які його ідеї є актуальними сьогодні?
45. Складіть порівняльну таблицю елітистських теорій Парето та Моски.
46. Яким чином сьогодні можна застосовувати елітистські теорії Парето та Моски для аналізу політичної еліти?
47. У чому полягає сутність теорії зацікавлених груп Артура Бентлі? Яке її значення для розвитку сучасних теорій демократії?
48. Визначте «сильні» та «слабкі» сторони теорії зацікавлених груп Бентлі. Чи можна її застосовувати для аналізу політичної ситуації в сучасній Україні? Ваше ставлення до неї?

6.5. Тести-тренінги та питання для самотестування

1. *Соціальна однорідність, за Карлом Марксом, передбачає зникнення:*
- держави;
 - класів;
 - нації;
 - усіх зазначених елементів.
2. *Хто із соціологів вперше висловив думку про те, що політика має ґрунтуватися на наукових засадах:*
- Карл Маркс;
 - Макс Вебер;
 - Герберт Спенсер;
 - Вільфредо Парето.
3. *Яка форма легітимності, за Максом Вебером, відповідає сучасному суспільству:*
- участі;
 - традиційна;
 - харизматична;
 - раціонально-правова.
4. *Макс Вебер є автором теорії:*
- елітизму;
 - раціональної бюрократії;
 - органічного суспільства;
 - партократії.

5. *Ідеї якої культурної епохи, відповідно до теорії Макса Вебера, стали «духом капіталізму»:*

- а) Відродження;
- б) Просвітництва;
- в) Реформації;
- г) античності.

6. *Ідеї бездержавного суспільного устрою як ідеального для досягнення свободи особистості проголошували:*

- а) анархісти;
- б) марксистки;
- в) позитивісти;
- г) солідаристи.

7. *Хто із соціологів сформулював «залізний закон олігархії»:*

- а) Вільфредо Парето;
- б) Еміль Дюркгейм;
- в) Роберт Міхельс;
- г) Чарльз Мілс.

8. *Характерною ознакою моністичної концепції еліт є:*

- а) конкуренція між елітними групами;
- б) можливість переходу з маси в еліту;
- в) однорідність еліти;
- г) усі відповіді правильні.

9. *Вертикальна циркуляція еліт, за Вільфредо Парето, передбачає зміну:*

- а) еліти типу «лисиці» на еліту типу «леви»;
- б) еліти типу «леви» на еліту типу «лисиці»;
- в) еліти внаслідок революції;
- г) усіх наведених варіантів.

10. *Хто є автором ідеї заміни держави народним самоврядуванням:*

- а) Макс Вебер;
- б) Вільфредо Парето;
- в) Гаetano Моска;
- г) Карл Маркс.

11. *Які типи держави виокремлював Герберт Спенсер:*

- а) рабовласницький, феодальний, капіталістичний та комуністичний;
- б) простий та складний;
- в) войовничий та мирний;
- г) промисловий та землевласницький.

12. *Герберт Спенсер проводив аналогію політично організованого суспільства з:*

- а) живим організмом;
- б) сім'єю;
- в) божеством;
- г) апаратом.

13. *Рудольф Ієринг критикував політико-правові ідеї:*

- а) історичної школи права;
- б) прихильників теорії суспільного договору;
- в) представників німецької класичної філософії;
- г) російської філософії права кінця ХІХ — початку ХХ століття.

14. *Джон Остін був одним із фундаторів:*

- а) соціологічної юриспруденції;
- б) юридичного позитивізму;
- в) історичної школи права;
- г) утилітаризму.

15. *Фрідріх Ніцше найкращою формою державного правління вважав:*

- а) конституційну монархію;
- б) тиранію;
- в) демократію;
- г) був переконаний у тому, що найкращої форми державного правління не існує.

16. *Ніцше за своїми політичними переконаннями був:*

- а) елітистом;

- б) етатистом;
 - в) антисоціалістом;
 - г) анархістом.
17. *Хто був автором фундаментальної праці «Капітал»:*
- а) Карл Маркс;
 - б) Фрідріх Ніцше;
 - в) Макс Вебер;
 - г) Герберт Спенсер.
18. *Хто одним із перших сформулював обґрунтування базових ідей соціальної демократії:*
- а) Карл Каутський;
 - б) Карл Маркс;
 - в) Фердинанд Лассаль;
 - г) Едуард Бернштейн.
19. *Теорія «ультраімперіалізму» Карла Каутського закликала до:*
- а) реформізму як засобу суспільної перебудови;
 - б) «системи природної свободи» в економіці, розширення простору приватної ініціативи;
 - в) активного втручання держави в економіку;
 - г) революційної боротьби за розширення соціальних прав пролетаріату.
20. *Едуард Бернштейн виступав за:*
- а) реформізм;
 - б) створення всесвітньої федерації народів;
 - в) повернення до ідей Імамнуїла Канта про те, що «шлях має значення, кінцева мета — ні»;
 - г) модель економічного розвитку, де дбають про екологічне майбутнє планети.
21. *Соціалістичний Інтернаціонал — це:*
- а) сукупність усіх ідей та законів соціал-демократичної концепції;
 - б) одна з політичних партій соціал-демократичного спрямування;
 - в) об'єднання політичних організацій і партій, мета діяльності яких — демократичний соціалізм;
 - г) новітній екологічний рух, який постав наприкінці минулого століття.
22. *Ідея марксизму базувалася на:*
- а) встановленні диктатури пролетаріату шляхом революції;
 - б) вільній конкуренції;
 - в) поступовому реформуванні суспільства через парламентську боротьбу;
 - г) поліпшенні умов трудящих шляхом переговорів із роботодавцями.
23. *Карл Маркс та Фрідріх Енгельс уявляли історичний процес як:*
- а) збройну боротьбу між націями;
 - б) суспільно-політичну діяльність народних мас;
 - в) розвиток науки й техніки;
 - г) еволюцію суспільних відносин.
24. *На думку Карла Маркса, комунізм — це:*
- а) суспільство, що базується на дотриманні традицій;
 - б) суспільство без апарату примусу;
 - в) суспільство із пануванням інтересів держави над інтересами особи;
 - г) найвищий стан розвитку людства.
25. *Анархізм — це напрям політичної думки, який:*
- а) звеличує сильну державу;
 - б) пропагує соціальну державу;
 - в) заперечує державу та владу в цілому;
 - г) захищає інтереси національної держави.
26. *П'єр Жозеф Прудон виступав за:*
- а) абсолютний хаос;
 - б) боротьбу з капіталізмом;
 - в) створення незалежних синдикатів;
 - г) утворення суспільства взаємної вигоди.
27. *Одним з ідеологів солідаризму був:*
- а) Огюст Конт;
 - б) Карл Каутський;
 - в) Леон Дюгі;
 - г) Фрідріх Ніцше.

28. Прихильники ідей солідаризму:

- а) підтримували революцію як шлях зміни суспільства;
- б) виступали за створення дрібних виробничих асоціацій;
- в) прагнули створення федерації класів, організованих у синдикати;
- г) заперечували національні держави.

29. Автором теорії зацікавлених груп є:

- а) Артур Бентлі;
- б) Гаetano Моска;
- в) Леон Дюгі;
- г) Роберт Міхельс.

30. Політична теорія Роберта Міхельса зосереджувала увагу на дослідженні:

- а) політичних партій;
- б) політичних еліт;
- в) політичного лідерства;
- г) політичної влади.

31. Егоїзм є основою людського життя, тому всі відносини в суспільстві мають враховувати цю особливість, вважав:

- а) П'єр Жозеф Прудон;
- б) Леон Дюгі;
- в) Макс Штірнер;
- г) Михайло Бакунін.

32. Макс Вебер називав політику:

- а) мистецтвом можливого;
- б) пануванням одних класів над іншими за допомогою влади і грошей;
- в) досягненням суспільного блага;
- г) покликанням і професією.

33. Політична думка першої половини ХХ ст. характеризується як:

- а) панування ідей солідаризму;
- б) прагнення повернутися до теологізму в науці;
- в) плюралізмом ідей, концепцій, теорій;
- г) посиленням анархістських тенденцій.

34. Хто був переконаний у тому, що в основі права лежать егоїстичні матеріальні інтереси:

- а) Макс Штірнер;
- б) Рудольф Ієринг;
- в) Джон Остін;
- г) Карл Маркс.

6.6. Література до теми

Основна література

1. Западная философия XX века: Учебное пособие. — М.: Проспект, 1998. — 432 с.
2. Зотов А. Ф., Мельвиль Ю. К. Буржуазная философия середины XIX — начала XX века: Учебное пособие. — М.: Высшая школа, 1988. — 520 с.
3. Історія світової політичної думки: Навч. посіб. / Уклад. В. В. Морозов. — К.: КНЕУ, 2008. — 328 с.
4. История политических и правовых учений: Учебник / Под общей ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА, 2003. — 736 с.
5. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. — М.: Юрид. лит.-ра, 1997. — 576 с.
6. История политических и правовых учений. Политические теории XIX—XX в.в. — М.: Финансы и статистика, 1988.
7. Кириллюк Ф. М. Політологія Нової доби: Навч. посіб. — К.: Академія, 2003. — 304 с.
8. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право: Навч. посіб. — К.: ВЦ «Академія», 2010. — 456 с.
9. Себайн Д. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки: Підручник. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 838 с.

Додаткова література

1. Антология мировой политической мысли: Учеб. пособие в 5 т. — Т. 1. / Акад. полит. науки; Рук. проекта Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 1997. — 831 с.
2. *Артемюк Б. Т.* Доктрины марксизма: Пророчество и реальность. — К.: Ютис, 2004. — 140 с.
3. *Ашин Г. К.* Современные теории элиты: Критический очерк. — М.: Международные отношения, 1985. — 256 с.
4. *Бугера В. Е.* Социальная сущность и роль философии Ницше. — М.: КомКнига, 2010.
5. *Бухаров А. С.* Концепции деятельности в социологии К. Маркса и М. Вебера. — М.: Канон+, 2002. — 119 с.
6. *Вин Ф.* Карл Маркс. Капитал: Пер. с англ. — Изд-во АСТ, 2009. — 182 с.
7. *Давыдов Ю. Н.* Макс Вебер и современная теоретическая социология. — М.: Мартис, 1998. — 510 с.
8. *Заславский Д.* Лассаль. — Л.: Прибій, 1925. — 205 с.
9. Європейська соціал-демократія. — К.: Основні цінності, 2001. — 508 с.
10. Класики політичної думки (від Платона до Макса Вебера). — К.: Тандем, 2002. — 569 с.
11. *Карбонье Ж.* Юридическая социология: Пер. с франц. — М.: Прогресс, 1986. — 352 с.
12. *Кон И. С.* Социологическая концепция Герберта Спенсера // История буржуазной социологии XIX — начала XX века / Под ред. И. С. Кона. — М.: Наука, 1979. — С. 40—52.
13. *Курчинский М. А.* Апостол эгоизма: Макс Штирнер и его философия анархии: Критический очерк. — М., 2007. — 264 с.
14. *Марков Б. В.* Человек, государство и Бог в философии Ницше. — СПб.: Владимир Даль: Русский остров, 2005. — 786 с.
15. *Неттлау М.* Очерки по истории анархических идей: Пер. с англ. — М., Детройт, 1991.
16. *Осипова Е. В.* Социологическая система Вильфредо Парето // История буржуазной социологии XIX — начала XX века / Под ред. И. С. Кона. — М.: Наука, 1979. — С. 309—331.
17. *Рябика В. Л.* Генезис и эволюция социал-демократии: историко-политологическое исследование: Монография. — Одесса: Астропринт, 2004. — 400 с.
18. *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей: Пер. з франц. — К.: Основи, 1998. — 669 с.
19. *Семенов В. С.* Забытый Маркс: о революции, социализме, человеке // Вопросы философии. — 2009. — № 5. — С. 33—46.

Тексти (першоджерела)

1. *Бернштейн Э.* Воспоминания: социал-демократические годы учения. В годы моего изгнания. Пер. с нем. — К.: Основні цінності, 2005. — 328 с.
2. *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика: Пер. з нім. — К.: Основи, 1998. — 534 с.
3. *Вебер М.* Избранное. Образ общества: Пер. с нем. — М.: Юристъ, 1994. — 702 с.
4. *Вебер М.* Протестанська етика та дух капіталізму: Пер. з нім. — К.: Основи, 1994. — 261 с.
5. *Каутский К.* К критике теории и практики марксизма: Пер. с нем. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — 297 с.
6. Компендиум по общей социологии. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007.
7. *Лассаль Ф.* Дневник: Пер. с нем. — СПб.: Изд-во Б.Н.Звонарева, 1901. — 264 с.
8. *Либкнехт К.* О политической позиции социал-демократии: Пер. нем. — М.: Госполитиздат, 1958. — 207 с.
9. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения: Пер. с нем. — М.: Госполитиздат, 1968. — 559 с.
10. *Маркс К., Энгельс Ф.* Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений. // Пер. с нем. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. — Т. 4. — С. 419-459.
11. *Моска Г.* Правящий класс: Пер. с ит. // Социс. — 1994. — № 10. — С. 187-198.
12. *Ницше Ф.* Полное собрание сочинений: В 13 томах. / Пер. с нем. — М.: Культурная революция, 2005.
13. *Прудон П.* Французская демократия (О политической способности рабочих классов). Пер. с франц. — Изд. 2, доп. — М., 2011. — 408 с.

Тема 7. РОЗВИТОК РОСІЙСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

Вчитися, вчитися і ще раз вчитися.
Володимир Ленін

Вивчення матеріалу теми дасть можливість

знати:

- ✓ особливості розвитку суспільно-політичної думки Росії наприкінці XVIII — у першій половині XX ст.;
- ✓ провідні напрями російських політико-правових учень та політичних рухів кінця XVIII—XIX ст.;
- ✓ специфіку політичних теорій та концепцій Олександра Радищева, Михайла Сперанського, Лева Петражицького, Бориса Чичеріна;
- ✓ еволюцію комуністичної ідеї та ліво-радикального руху на прикладі ленінізму, сталінізму, троцькізму.

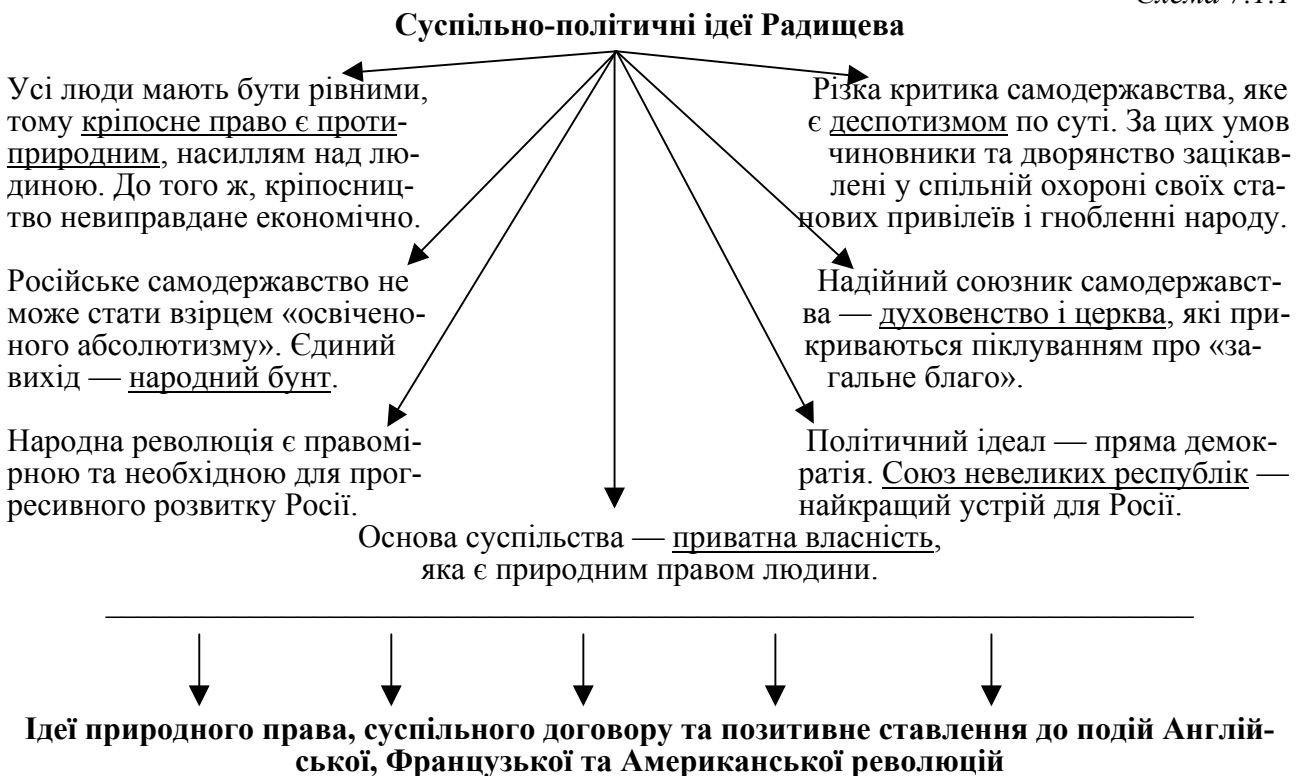
уміти:

- ✓ сформулювати значення та виявити вплив таких політичних рухів, як декабристи, анархісти, представники народництва та більшовизму, на суспільно-політичний розвиток Росії;
- ✓ дати оцінку специфіці «російського соціалізму» та розбіжності політичних ідей його ідеологів і представників європейського соціалістичного руху;
- ✓ відстежити еволюцію російської політичної думки впродовж кінця XVIII — першої половини XX ст.

7.1. Схеми, таблиці, коментарі

ЗВЕРНИ УВАГУ! Кінець XVIII ст. — це початок якісно нового етапу в розвитку російської політичної думки, що позначив виникнення та становлення оригінальних суспільно-політичних теорій і концепцій. Специфікою цих теорій і концепцій стало їх спрямування на вдосконалення політичної системи Російської імперії, спроби створити реформаторські проекти з урахуванням національних особливостей та традицій. Значна частина політичних теорій і концепцій відзначалася критичним ставленням до чинної політичної системи Російської імперії. Одну з перших спроб системного аналізу суспільно-політичних відносин у Російській імперії здійснив *Олександр Миколайович Радищев* (1749—1802) — автор книжки «*Подорож з Петербургу до Москви*» (1790 р.).

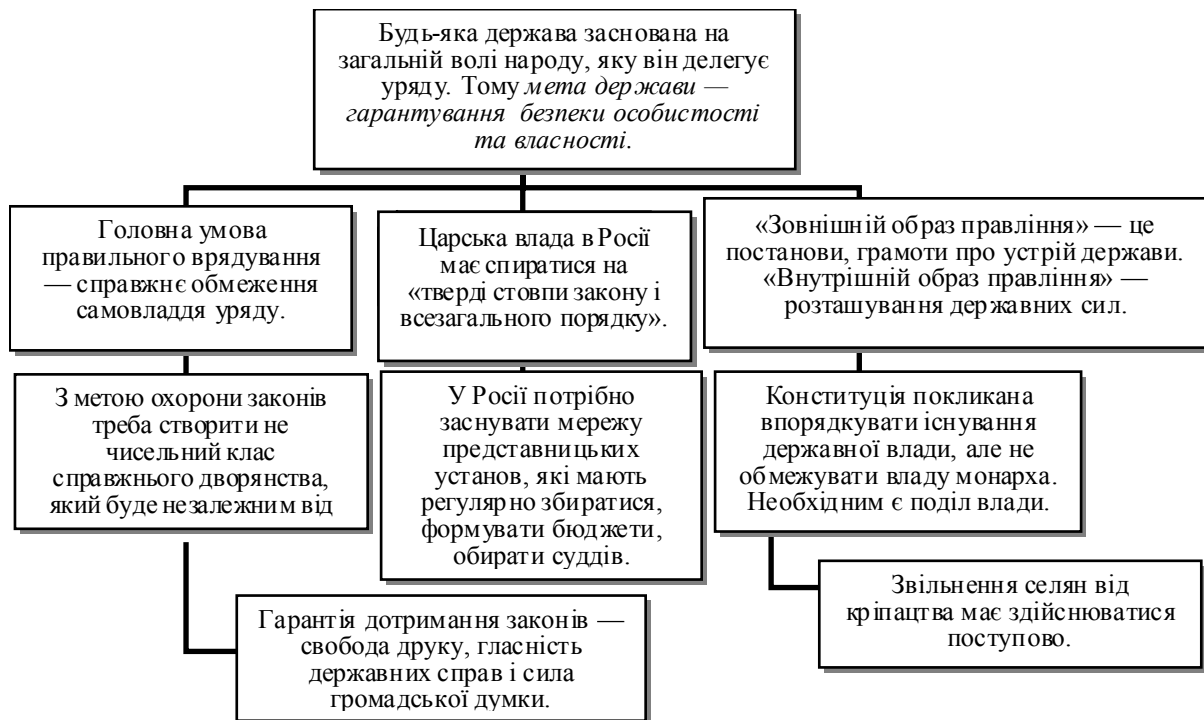
Схема 7.1.1

ЗВЕРНИ УВАГУ! У XIX ст. у Росії розвивається ліберальний напрям політичної думки. Це пов'язано з тим, що цар Олександр I у перші роки свого правління планував здійснити реформи державного управління. З цією метою розробляються проекти реформ. Одним із найталановитіших царських вельмож, на кого було покладене таке завдання, став політичний мислитель та державний діяч *Михайло Михайлович Сперанський* (1772—1839) — автор низки проектів з удосконалення державного ладу Російської імперії, таких як: «Вступ до зведення уложень державних законів», «Проект зведення уложень державних законів Російської імперії».

Схема 7.1.2

Політико-правові ідеї М. Сперанського

ЗВЕРНИ УВАГУ! Важливим для подальшого розвитку Російської імперії та становлення політичної думки став *рух декабристів* — учасників дворянських опозиційних організацій — таємних товариств другої половини 1810-х — першої половини 1820-х рр. Декабристи стали організаторами антиурядового повстання у грудні 1825 р.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРОЕКТИ ДЕКАБРИСТІВ

«Союз порятунку» (1816—1818)	«Союз благоденства» (1818—1821)	Південне товариство (1821—1825)	Північне товариство (1822—1825)
Олександр та Микита Муравйови, Іван Якушкін, Матвій та Сергій Муравйови-Апостоли, Сергій Трубецької, Павло Пестель та інші	Олександр та Микита Муравйови, Павло Пестель, Олександр Чернишов, Матвій та Сергій Муравйови-Апостоли та інші.	Павло Пестель, Олексій Юшневський, Михайло Бестужев-Рюмін, Сергій Муравйов-Апостол, Василь Давидов, Сергій Волконський та ін.	Микита Муравйов, Сергій Трубецької, Кіндратій Рилєєв, Олександр Бестужев (Марлінський), Петро Каховський та інші
Підтримка всіх добрих справ уряду, перешкоджання злу, викорінення соціальних вад, боротьба з несправедливим судом, зловживаннями чиновників, лихоїством, недотриманням прав особистості	Моральне (християнське) виховання й освіта народу, допомога уряду в добрих справах, пом'якшення долі кріпаків. Політичний ідеал — республіканське правління	Більш радикальні вимоги: ліквідація самодержавства через здійснення воєнного перевороту та царевбивство. Майбутня держава — суворо централізована, виняток — Польща, яка має отримати незалежність.	Більш помірковані погляди: заснування конституційної монархії; ліквідація кріпосництва, але залишення земель у поміщиків. Політичні права надаються відповідно до високого майнового цензу
Головні політичні цілі: 1) скасування кріпосного права; 2) ліквідація самодержавства в Росії та створення представницьких установ; 3) скасування станового ладу та запровадження загальної рівності перед законом, ліквідація дворянства; 4) розроблення плану «військової революції» як засобу досягнення поставлених цілей	Програмний документ — «Руська правда» Павла Пестеля. Основні ідеї: ліквідація кріпосництва; поділ усіх земель на приватну та суспільну власність; забезпечення всієї повноти громадянських і політичних прав; заснування республіканського правління; Народне Віче — орган верховної законодавчої влади, який обирається раз на 5 років; верховна виконавча влада — у Державної Думи, яка також обирається; вища наглядова влада — у Верховного Собору (члени призначаються пожиттєво). Для здійснення конституційних замислів передбачалося встановлення 10-річного Тимчасового Верховного правління 5-ти директорів	Програмний документ — «Конституція» Микити Муравйова. Основні ідеї: монархія базується на поділі влади; законодавчу владу здійснює Народне Віче, яке складається з Верховної Думи та Палати представників; верховна виконавча влада належить імператору, його діяльність контролює Народне Віче; вищий орган судової влади — «Верховне судилище», передбачалися суди присяжних. Майбутня Росія — федерація з кількох держав і областей; у кожній державі має бути своя законодавча та виконавча влада	

ЗВЕРНИ УВАГУ! Ідеї та конституційні проекти декабристів значним чином вплинули на розвиток народницького руху в Росії, одним з провідних представників якого були *Олександр Іванович Герцен* (1812—1870) та *Микола Гаврилович Чернишевський* (182—1889).

Таблиця 7.1.2

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ «РОСІЙСЬКОГО СОЦІАЛІЗМУ» (НАРОДНИЦТВА)

О. Герцен	М. Чернишевський
Негативне ставлення до формальної рівності, парламентаризму, конституційних прав і свобод, політичної боротьби	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Мета діяльності — пошук форм та методів поєднання абстрактних ідей соціалізму з реальними суспільними відносинами, практичного втілення теоретичних принципів соціалізму. 2. У російському селянському світі є три начала, які дозволять здійснити економічний переворот і перейти до соціалізму: 1) право кожного на землю; 2) общинне володіння нею; 3) мирське управління. 3. Ліквідація кріпосного права за умов збереження общини надасть можливість уникнути гіркого досвіду капіталістичного розвитку Заходу та прямо перейти до соціалізму. Втім, головний недолік общини — це поглинання нею особистості. 4. Насильницьке знищення капіталізму шляхом здійснення соціальної революції є неминучим. 5. Ідея необхідності обрання/скликання всенародного безстанового «Великого Собору» — Установчих зборів для відміни кріпацтва, узаконення пропаганди соціалістичних ідей, боротьби проти самодержавства. 6. Соціалістичний Інтернаціонал має стати вільним парламентом четвертого стану. 7. Держава є чимось другорядним відносно економіки й культури суспільства. 8. Майбутнє суспільство — союз об'єднань общин, які самоуправляються. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Мета діяльності — систематизований виклад і популяризація соціалістичних ідей, зокрема ідеї переходу до соціалізму через селянську общину, що дозволить уникнути «болячки пролетаріатства». 2. Сформулював план організації виробничих товариств за допомогою позики від уряду, який призначає на один рік новому товариству досвідченого директора. 3. Ідея переростання общинного землеробства в суспільне виробництво, а потім — у споживання. 4. Російське самодержавство — це «азіатство», «дурне правління», яке робить неможливим здійснення будь-яких реформ. 5. Опосередковано підтримував республіканський лад або конституційну монархію. Головне — відповідальність влади перед народом. 6. Остаточна мета суспільного розвитку — соціалізм та комунізм. Перехідний період до них — 25—30 років, поки суспільство утворить федерацію землевласницьких общин, що самоуправляються, та промислових об'єднань робітників, яким належать заводи й фабрики. 7. Потреба в державі існує доти, доки в суспільстві наявні конфлікти, якщо їх ліквідувати, то й держава відіме.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Поряд з ідеями «російського соціалізму» (народництва) у другій половині XIX ст. значного поширення набувають анархістські погляди. Якщо теорії *Михайла Олександровича Бакуніна* (1814—1876) та *Петра Олексійовича Кропоткіна* (1842—1921) є класикою анархізму, то концепції *Петра Лавровича Лаврова* (1823—1900) та *Петра Никитича Ткачова* (1844—1846) можна охарактеризувати як такі, що поєднують ідеї народництва й анархізму.

ПОЛІТИЧНІ ТЕОРІЇ РОСІЙСЬКОГО АНАРХІЗМУ ТА НАРОДНИЦТВА

М. Бакунін	Вважав, що держава в будь-якій формі є знаряддям гноблення мас, а тому виступав за її повне знищення революційним шляхом. Заперечуючи державність як таку, він висловлювався як проти участі робітників у парламентських виборах і в діяльності будь-яких представницьких органів влади, так і проти марксистського вчення про диктатуру пролетаріату
П. Кропоткін	Теорію Кропоткіна розроблено на основі широких узагальнень у галузі природничих і суспільних наук. В основу свого вчення Кропоткін поклав сформульований ним <i>«біологічний закон взаємної допомоги»</i> , який визначає нібито природне прагнення людей до співпраці, а не до боротьби одних з одними. На основі добровільно укладеної між об'єднаннями людей угоди буде створено федерацію, як суспільство <i>«вільного комунізму»</i> . Перехід до федерації вільних комун, які ґрунтуються на комуністичних засадах виробництва й розподілу, згідно з Кропоткіним, можливий лише через революційне руйнування всього того, що роз'єднує людей, насамперед приватної власності й держави
П. Лавров	Пропагував теорію <i>«російського соціалізму»</i> , прагнучи обґрунтувати її новітніми досягненнями політекономії, соціології та природничих наук. Сформулював <i>«формулу прогресу»</i> : <i>«Розвиток особистості у фізичному, розумовому й моральному відношенні; втілення в суспільних формах істини й справедливості»</i> . Соціалізму в Росії буде досягнутий в результаті суцільної народної революції, яка утворить <i>«народну федерацію російських революційних общин та артилей»</i> . Держава — зло, яке неможливо знищити відразу, але можна довести до <i>«мінімального мінімуму»</i> в процесі морального виховання суспільства, утвердження в ньому принципів солідарності. Держава є лише засобом для досягнення соціальних цілей. Чим менше солідарності в суспільстві, тим могутнішою є держава. <i>«Бойовий крик»</i> робітничого соціалізму: припинення експлуатації людини людиною; припинення управління людини людиною
П. Ткачов	Не можна витратити час на пропаганду й підготовку революції, водночас, немає сенсу закликаати народ до бунту в ім'я комунізму, який є чужим для російського селянства. Анархія — ідеал далекого майбутнього, вона неможлива без попереднього встановлення абсолютної рівності людей та їх виховання в душі загального братерства. На сучасному етапі розвитку людства анархія — це безглузда і шкідлива утопія. Завдання революціонерів — прискорити процес суспільного розвитку для того, аби партія прогресивної меншості шляхом насильницького перевороту прийшла до влади. Справжня революція — революція, яка здійснюється революційною державою під керівництвом партії меншості. Ткачов був переконаний у тому, що влада не псує революціонерів, бо комуністичні переконання є надійною гарантією служіння благу народу. Революційна держава має поступово перевиховувати консервативну більшість у комуністичному дусі, здійснювати реформи в царині економічних, політичних і юридичних відносин (ідея <i>«революції згори»</i>). Головні реформи: поступове перетворення общин на комуну; усупільнення знарядь виробництва; ліквідація посередництва при обміні; знищення нерівності; ліквідація сім'ї, яка також заснована на нерівності; розвиток общинного самоуправління; послаблення й скасування центральних функцій державної влади

ЗВЕРНИ УВАГУ! Теорія *«російського соціалізму»*, народництво та анархізм отримали загальноєвропейську популярність. Частина представників цих політичних течій брали участь у роботі I Інтернаціоналу, підтримуючи боротьбу Карла Маркса проти Михайла Бакуніна. У I Інтернаціоналі розгорнулася боротьба між ними за домінування. До того ж, неприяними були відносини між Марксом та Олександром Герценом.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Поряд із ліворадикальними теоріями розвиток російської політичної думки другої половини XIX — початку XX ст. був позначений розробленням оригінальних, авторських суспільно-політичних теорій. Однією з найцікавіших та найвпливовіших стала психологічна теорія права *Лева Йосиповича Петражицького* — автора праці «*Теорія права та держави у зв'язку з теорією моральності*».

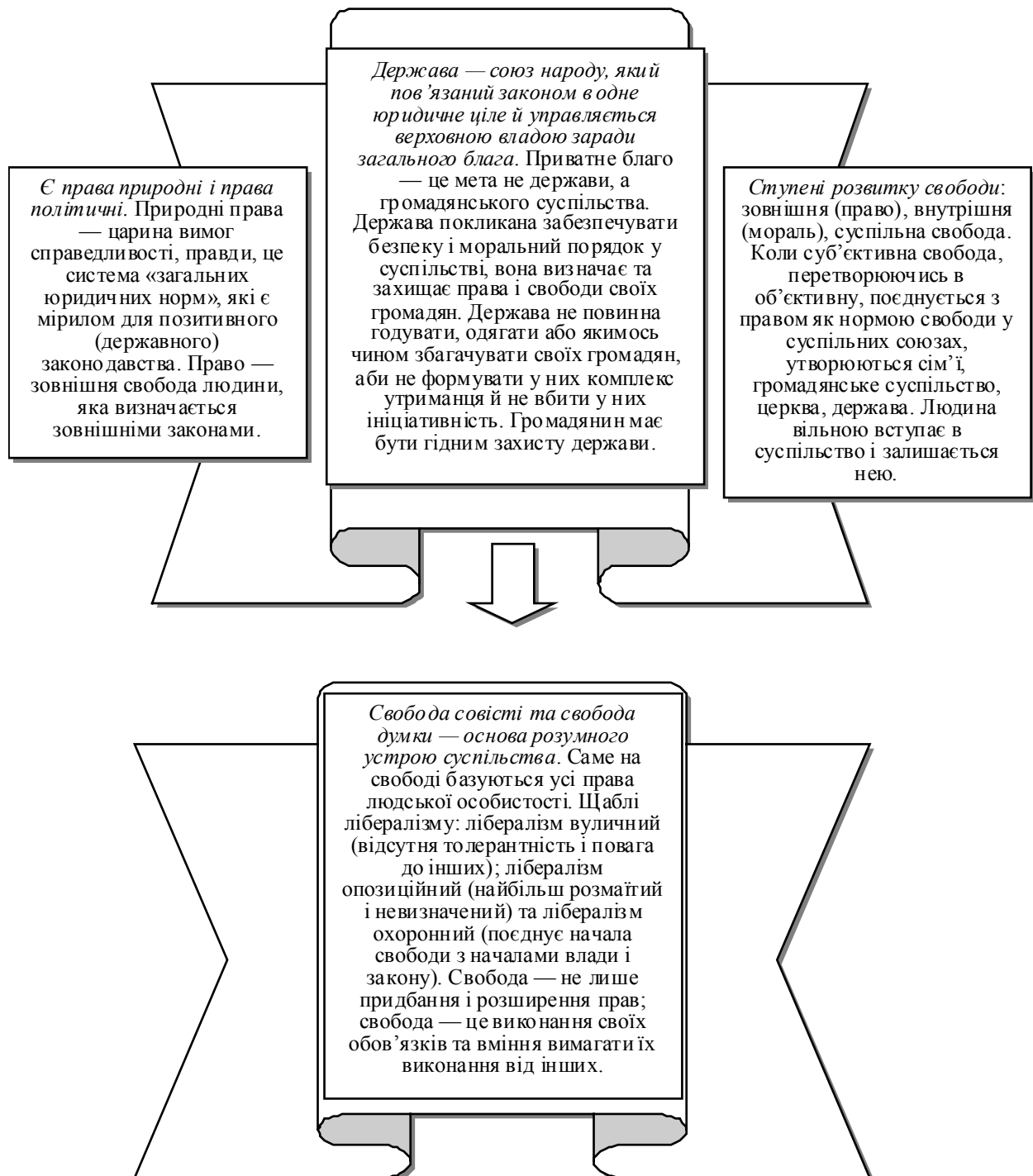
Лев Йосипович Петражицький (1867—1931) — російський правознавець, доктор права, член Польської АН з 1912 р. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Згодом навчався в Берліні, де й розпочав свою наукову діяльність. У 1897 р. захистив докторську дисертацію. В 1898—1918 рр. завідував кафедрами енциклопедії та філософії права Петербурзького (Петроградського) університету. Емігрувавши до Польщі, працював зав. кафедри соціології Варшавського університету (1918—31). Досліджував римське право та проблеми російського цивільного права, займався питаннями теорії права й моралі з позицій психології. Автор фундаментальних наукових праць: «*Передмова і вступ до науки політики права*» (1896) «*Звичаєве право на народний дух*» (1899) «*Нариси філософії права*» (1900) «*Вступ до вивчення права і моральності*», «*Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності*» (1907), «*До питання про соціальний ідеал та відродження природного права*» (1913) та ін.

Розроблена Петражицьким психологічна теорія права зводилася до такого. Реальність складається з двох сторін: з одного боку, це фізичні об'єкти та живі організми, а з іншого — психологічні феномени. Право є особливою формою (різновидом) психічних переживань. Воно покликане виконувати дві функції: *дистрибутивну* (розподіл предметів, що наділені певною економічною цінністю) та *організаційну* (наділення одних осіб правом наказувати іншим). З огляду на це Петражицький ділив право на *інтуїтивне* та *позитивне*. *Інтуїтивне право* є виключно особистісним психологічним явищем, що полягає в переживанні імперативно-атрибутивного обов'язку, який кореспондується «*праву*» (*вимозі, проханню*) іншої особи. При цьому *імперативна* природа вбачалась автором в усвідомленні свого обов'язку, *атрибутивна* — в усвідомленні свого права. Саме в наявності атрибутивності П. вбачав відмінність права від моралі. Адже мораль, як категорія психологічна, оперує поняттям «*добровільність виконання зобов'язання*», що надає йому загального характеру, тоді як право завжди конкретне. У зв'язку з цим П. ставив право вище моралі. Саме інтуїтивним правом, вважав він, регулюються певні відносини між людьми. Натомість позитивне право обмежене дією прав, норм і тому є універсальним. Перевагу П. надавав інтуїтивному праву, проголошуючи пріоритет усвідомлення прав, явищ, у їх психологічному розумінні, над формальним вивченням правових норм. Учений вважав, що основною метою права має бути виявлення тих чинників (емоцій), які шляхом впливу на психіку особи мотивували б її до вчинення чи не вчинення дій. Так само, крізь призму пізнання психології людини, П. розглядав і сутність *держави*. Він доходив висновку, що держава існує внаслідок психологічного розвитку людини, становлення в неї певних «*правових емоцій*». Теорія Петражицького набула поширення на поч. XX ст. у Росії, потім у США та інших країнах.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Не менш впливовим у розвитку російської політичної думки другої половини XIX — початку XX ст. став *ліберальний напрям*. Однією з найбільш величних фігур у російській ліберальній суспільній думці другої половини XIX ст. був *Борис Миколайович Чичерін* (1828—1904) — автор п'ятитомної праці «*Історія політичних вчень*» та низки інших фундаментальних досліджень у царині державознавства та філософії права.

Схема 7.1.3

Політико-правова теорія Б. Чичеріна

ЗВЕРНИ УВАГУ! Величезний вплив не лише на розвиток суспільно-політичної думки, але й на політичну історію ХХ ст. справили політико-правові теорії та концепції фундаторів та провідних діячів Російської комуністичної партії (більшовиків) Володимира Ілліча Леніна (Ульянова) та Лева Давидовича Троцького (Бронштейна), а також політична доктрина сталінізму, пов'язана з іменем Йосипа Віссаріоновича Сталіна (Джугашвілі).

«Жити в суспільстві й бути вільним від суспільства не можна»

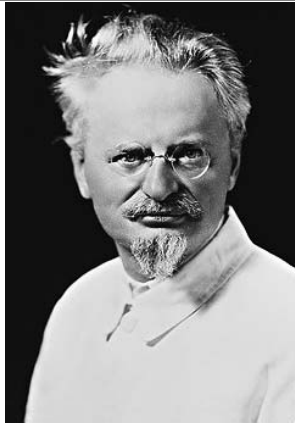
Володимир Ілліч Ленін (Ульянов) (1870—1924) — теоретик і керівник міжнародного комуністичного руху, радикальний послідовник Карла Маркса. Екстерном закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Брав участь в організації та діяльності «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», відтак репресований і висланий у Сибір (1897—1900). Організатор та ідеолог нелегальної газети «Іскра». Один з організаторів РСДРП, з 1907 р. до квітня 1917 р. — в еміграції, один з головних ідеологів Жовтневої революції 1917 р. Голова Ради Народних Комісарів (1917—1922), голова Ради Робітничої і Селянської оборони, один з організаторів III Комуністичного

Інтернаціоналу.

Спираючись на західноєвропейську соціалістичну думку та враховуючи специфіку Росії, Ленін сформулював марксистську (більшовицьку) політичну доктрину ХХ ст. Центральне місце в ній посідає питання про класову боротьбу, що є «одним з найголовніших питань марксизму». Тісно пов'язавши марксизм з ідеологією, Ленін ідеологізував саму доктрину, яка у вигляді ідеології більшовицької партії була пов'язана радянському суспільству. Складовою частиною доктрини стала ленінська концепція соціалістичної революції, яка містила в собі ідею про можливість перемоги революції в одній країні; положення про об'єктивні передумови революції та суб'єктивний фактор; учення про авангардистський тип політичної партії; ідею революційної ситуації; принципи тактики партії під час національної кризи та збройного повстання; ідею союзу робітничого класу з селянством; поєднання соціальної боротьби з національно-визвольною та про переростання буржуазної революції в соціалістичну. Далі Ленін розвинув концепцію держави диктатури пролетаріату, методів її діяльності, структури, часу існування, тактики, політики, зокрема акценту на примус та насильство. Він подав своє бачення пролетарської демократії як явища перехідного типу, не обмеженого правом: «що вигідно світовій революції, справі пролетаріату — це добре, що ні — ні...». Вважаючи диктатуру пролетаріату єдиним засобом побудови соціалізму й комунізму, проводив політику «червоного терору», «військового комунізму», ініціатор ліквідації опозиційних партій, висилки з країни видних представників інтелігенції, масових репресій дворянства, духівництва та ін. Ленін висунув думку про соціально-класову структуру суспільства і дав визначення поняття «клас». Виділив основні аспекти національно-державного будівництва в перехідний період та спробував обґрунтувати принцип пролетарського інтернаціоналізму, залишаючись прибічником ідеї світової соціалістичної революції.

Головною характерною рисою, Леніна як людини була абсолютна політизація мислення. Незадовго до смерті він сам сказав про це: «... політика — річ, що захоплює сильніше від усього, відволікти від неї могла б лише більш захоплююча справа, але такої немає».

Основні роботи: «Хто такі «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894); «Що робити?» (1902), «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916), «Держава і революція» (1917) та ін.

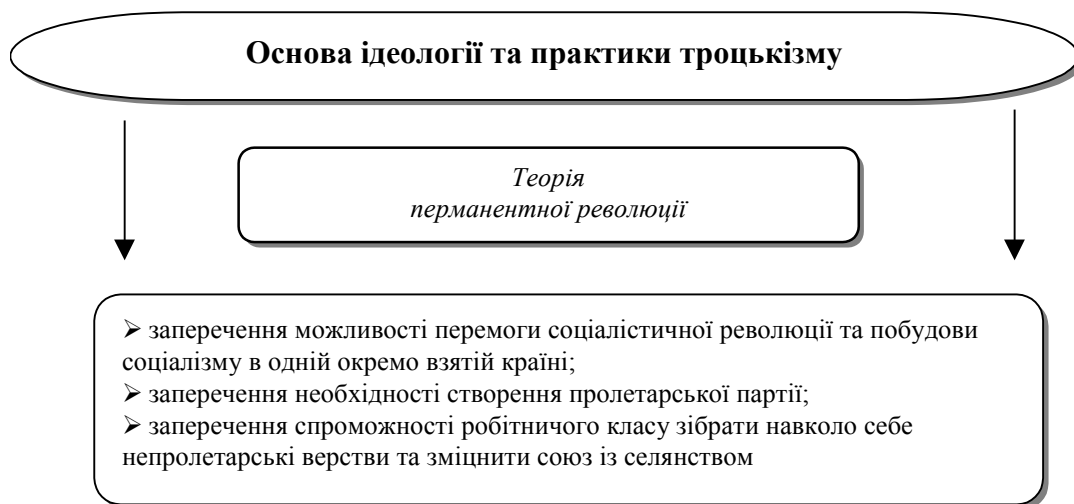
«Гризить молодыми зубами гранит науки!»

Лев Давидович Троцький (Бронштейн) (1879—1940) — радянський політичний діяч. Голова Петербурзької Ради (1905), член ЦК РСДРП(б) (1917), голова Петроградської Ради, один із керівників Військового Революційного комітету, нарком закордонних справ, нарком у військових і морських справах, Голова Революційної Військової Ради Республіки (1918—1925), член Виконкому Комінтерну (1919—1927). У 1929 р. висланий з СРСР. Організатор IV Інтернаціоналу (1938). Троцький — автор багатьох книг, брошур, безлічі статей, які увійшли до зібрання творів (понад 20 томів).

Троцький сформулював концепцію *перманентної революції*, яку було викладено у творі *«Підсумки і перспективи»* (1906). Суть концепції у безперервності революційного процесу, бо революція не повинна обмежувати себе і повинна прагнути до максимуму, оскільки завершення соціалістичної революції в національних рамках просто неможливе. Головне у перманентній революції — тотальність революційного процесу (за часом, масштабами, метою і засобами). Концепція передбачала перевагу суб'єктивного над об'єктивним, революцію в ім'я революції, відмову від еволюції. Перебуваючи в еміграції та вивчаючи історичний досвід *Жовтневої революції*, Троцький сформулював *закон комбінованого розвитку*, який стверджував поєднання різних етапів розвитку, архаїчних напівазіатських форм владних відносин, що панували в Росії із сучасними європейськими демократичними формами.

Троцький, безперечно, був однією з найвидатніших фігур революції. Як писав М.Бердяєв: *«Троцький дуже типовий революціонер, революціонер великого стилю, але не типовий комуніст. Троцький надає ще значення індивідуальності... він вірить у роль героїчних, революційних особистостей»*. Він був людиною, до якої ніхто не став байдуже: його або любили, або ненавиділи.

Схема 7.1.4

ХАРАКТЕРИСТИКА ТРОЦЬКІЗМУ

Історія	Троцькізм виник на початку ХХ ст. в російському робітничому русі як критика ленінської концепції революції та пролетарської держави
Ідеологія	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ідеологія та політична практика — це теорія <i>перманентної (неперервної) революції</i>; ➤ сутність цієї революції — це не завоювання влади робітничим класом і перехід до будівництва соціалізму в окремій країні, а постійне поглиблення революційних змін аж до здійснення соціалістичної революції у світовому масштабі; ➤ початок революції в окремій країні має бути початком її перенесення в інші країни. Експорт революції призведе до початку світової революції; ➤ перемога революції в окремій країні неможлива, бо революція спричинить інтервенцію капіталістичних країн; ➤ теорія перманентної революції Троцького суперечила теорії революції <i>Леніна</i>, який обгрунтував можливість перемоги її спочатку в одній окремо взятій країні. Це викликало гостру ідейну й політичну боротьбу між ними; ➤ відрізнялися погляди троцькістів і ленінців і щодо ролі політичної партії в побудові соціалізму, принципи його організації. Партійне керівництво Троцький розумів як диктатуру побудованого за зразком військового керівництва партійного апарату, який підкоряє собі все суспільство на казармових принципах. Економіка є повністю одержавленою, управляється державою на командних засадах. Робітничий клас, інші класи і верстви трудящих виступають суб'єктами виробництва, а не володіння й господарювання.

СТАЛІНІЗМ ЯК ПРОЯВ ЕКСТРЕМІЗМУ

Характеристика сталінізму
Форма державного правління та сукупність державної політичної системи й ідеології, що отримали назву на честь Сталіна.
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Панування авторитарно-бюрократичних методів управління державою і суспільством; ➤ практичне ототожнення партійних і державних органів; ➤ відсутність контролю над політичним керівництвом; ➤ суворий ідеологічний контроль над громадською думкою та всіма сторонами життєдіяльності суспільства; ➤ порушення прав і свобод громадян; ➤ зловживання органів переслідування та примусу, ➤ догматизація марксизму.

7.2. План семінарського заняття

Розвиток російської суспільно-політичної думки наприкінці ХVІІІ — у першій половині ХХ століття

1. Розвиток суспільно-політичної думки в Росії наприкінці ХVІІІ — у перші десятиріччя ХІХ ст.: політичні погляди Олександра Радищева та законодавчі проекти Михайла Сперанського.

2. Політичний рух декабристів: суспільно-політичні погляди, конституційні проекти та політичні дії. Вплив руху декабристів на розвиток російської політичної думки ХІХ — початку ХХ ст.

3. Ідеологія «російського соціалізму»: провідні суспільно-політичні теорії та концепції.

4. Порівняльна характеристика анархізму й народництва у розвитку політичної думки Росії другої половини ХІХ ст.

5. Психологічна теорія права Лева Петражицького.

6. Становлення та розвиток російського лібералізму. Політико-правова теорія Бориса Чичеріна.

7. Теоретико-ідеологічні засади та політична практика ленінізму й сталінізму.
8. Троцькізм як альтернативний ліворадикальний напрям політичної думки.

7.3. Теми рефератів та доповідей

1. Політичні ідеї «Подорожі з Петербургу до Москви» та «Оди вольності» Олександра Радищева.
2. Олександр Радищев — один з перших критиків системи самодержавства та кріпацтва в Росії.
3. Політологічний аналіз законодавчих проектів Сперанського.
4. Правовий аналіз законодавчих проектів Сперанського.
5. Актуальність політико-правової теорії Сперанського для сучасної Росії.
6. Декабристський рух: політологічна характеристика.
7. Політико-правові проекти «Північного товариства».
8. Політико-правові проекти «Південного товариства».
9. Порівняльна характеристика конституційних проектів Павла Пестеля та Матвія Муравйова.
10. Причини поразки декабристів та їхній вплив на розвиток політичної думки Росії у XIX ст.
11. Політична ідеологія «російського соціалізму» (народництва).
12. Політичні погляди Олександра Герцена.
13. Народницька доктрина Миколи Чернишевського.
14. Общинне селянське землеробство як суспільно-політичний ідеал для Росії в політичних доктринах ідеологів «російського соціалізму».
15. Історичні форми російського анархізму, їх характеристика та представники.
16. Передумови формування російського анархізму.
17. Петро Кропоткін — один із фундаторів ідеології анархізму.
18. Біосоціологічна концепція у анархічній доктрині Кропоткіна.
19. Внесок у розвиток ідеології анархізму Михайла Бакуніна.
20. Антидержавність у політичній теорії Бакуніна.
21. Політологічне значення «формули прогресу» Петра Лаврова.
22. Ідея «народної революції» у політичній теорії Лаврова.
23. Ідея «революції згори» Петра Ткачова.
24. Порівняльна характеристика теорій «російського соціалізму» Лаврова та Ткачова.
25. Психологічна теорія права Лева Петражицького: політологічне значення.
26. Роль та місце держави у політико-правовій теорії Лева Петражицького.
27. Соціальні функції права в політико-правовій теорії Лева Петражицького.
28. Ліберальна політична теорія Бориса Чичеріна.
29. Свобода як основа розумного устрою суспільства у політичній теорії Чичеріна.
30. Порівняльний аналіз російського та європейського лібералізму другої половини XIX ст.
31. Сталінізм як прояв політичного екстремізму.
32. Ленінізм як політична доктрина.
33. Троцькізм як альтернативний напрямок лівого радикалізму.
34. Політологічна спадщина Володимира Леніна.
35. Політична доктрина Лева Троцького.
36. Робота Йосипа Сталіна «Марксизм і національне питання»: політологічне значення.
37. Ідея «перманентної революції»: теорія та практика.
38. Вплив політичних теорій Володимира Леніна та Лева Троцького на розвиток світу у XX ст.
39. Особливості еволюції російської суспільно-політичної думки впродовж кінця XVIII — першої половини XX ст.

7.4. Логічні завдання, проблемні запитання та вправи

1. Яке значення для російської суспільно-політичної думки кінця XVIII — початку XIX ст. мала праця Олександра Радищева «Подорож з Петербургу до Москви»? Чи можна вважати суспільно-політичні ідеї, викладені у ній, радикальними? Чому?
2. Спробуйте у формі схеми окреслити програми соціально-політичних перетворень, які пропонував здійснити Радищев у своїх творах.

3. Якими методами у своєму проєкті перебудови суспільно-політичного ладу Російської імперії Радищев вважав за потрібне здійснити відміну кріпосного права? Чому за свої політичні переконання він переслідувався російською владою?
4. Сформулюйте можливі напрями суспільних перетворень, які могли б бути здійснені, відповідно до ідей Радищева? Чи залишаються актуальними для сучасної Росії ті соціальні проблеми, які окреслив мислитель наприкінці XVIII ст.?
5. Що було головним джерелом революційної ідеології декабристів? Як вона вплинула на подальший розвиток Росії?
6. Які існували політичні передумови виникнення руху декабристів? На які верстви російського суспільства вони спиралися і чому?
7. Визначте власне ставлення до конституційних проєктів декабристів. Які їхні ідеї ви вважаєте прогресивними, а які надто радикальними? Аргументуйте відповідь.
8. Чому переважна більшість учасників декабристського руху були прихильниками республіканізму? Чому частина з них виступали за створення федерації слов'янських народів?
9. Порівняйте політичні нововведення, які обстоювалися в різних конституційних проєктах декабристів. Спробуйте прорахувати можливі наслідки їх запровадження в життя.
10. Складіть схему еволюції політичної організації та суспільно-політичних ідей декабристів.
11. Чи можна вважати декабристів російськими утопістами? Аргументуйте відповідь.
12. Охарактеризуйте причини виникнення та популяризації ідей народництва в російському інтелектуальному середовищі у другій половині XIX ст.
13. Дайте характеристику суспільно-політичним поглядам Олександра Герцена.
14. Чому Герцен був змушений працювати в еміграції. Яким чином це вплинуло на його політичну теорію?
15. Складіть таблицю на тему «Сильні» та «слабкі» сторони політичної теорії Олександра Герцена».
16. Дайте загальну оцінку політико-правовим поглядам Михайла Сперанського. Наскільки, на вашу думку, його ідеї були прогресивними для XIX ст.? Чому?
17. Поміркуйте, чи можна стверджувати, що політико-правова теорія Сперанського містить елементи теорії правової держави? Аргументуйте відповідь.
18. Визначте найбільш радикальні кроки суспільних перетворень у Росії, які пропонував у своїх законодавчих проєктах Михайло Сперанський. Спробуйте прорахувати їх можливі наслідки.
19. Який шлях розвитку для Росії був запропонований Миколою Чернишевським? Чи поділяєте ви його політичні переконання? Чому?
20. Проаналізуйте відмінності політичної теорії Чернишевського від політичної теорії Герцена. Чий поглядам ви надаєте перевагу? Чому?
21. Яким чином Микола Чернишевський надав доктрині народництва революційної завершеності?
22. Кого з представників російської політичної думки другої половини XIX ст. відносять до прихильників ідей «російського соціалізму»? У чому полягала специфіка їхніх політичних поглядів? На основі отриманих висновків складіть таблицю.
23. Охарактеризуйте умови формування ліберальних політичних теорій у російській політичній думці другої половини XIX ст.
24. Чому Борис Чичерін вважав центральну державну владу головним конструюючим елементом політичної культури? Чи актуальна ця ідея сьогодні? Аргументуйте відповідь.
25. Чому Чичеріна вважають найвидатнішим представником російської ліберальної думки другої половини XIX ст.? У чому вчений вбачав мету соціально-політичного розвитку російської держави?
26. Складіть порівняльну таблицю політичних теорій Михайла Бакуніна та Петра Кропоткіна.
27. Чому, на вашу думку, Кропоткіна вважають одним із фундаторів російського і міжнародного анархізму? Наскільки його ідеї є актуальними у XXI ст.?
28. Яку характеристику дав державі Петро Кропоткін? На основі отриманої відповіді складіть відповідну схему.
29. Як біосоціологічні погляди Кропоткіна вплинули на його політичну теорію? Наскільки науковим, на вашу думку, є такий підхід? Чому?
30. Визначте особливості політичної теорії анархізму Михайла Бакуніна.
31. Чому Бакунін заперечував державність? Яке «раціональне зерно» в такому запереченні ви можете виокремити?

32. Як ставився Бакунін до ідей Карла Маркса? Порівняйте погляди обох мислителів та складіть на основі такого порівняння таблицю.
33. Чому Володимира Леніна вважають фундатором самостійної марксистської теорії? Вкажіть на її відмінності від класичної теорії Карла Маркса.
34. Проаналізувавши програмні праці, спробуйте знайти відповідь на питання «Яку державу намагався побудувати Ленін?»
35. Складіть схему побудови комуністичного суспільства, відповідно до теорії Леніна.
36. Порівняйте бачення майбутнього Росії Володимира Леніна та Йосипа Сталіна.
37. Складіть порівняльну таблицю політичних поглядів Леніна, Сталіна та Троцького. У висновках сформулюйте власне ставлення до них.
38. Чому ленінізм та сталінізм вважаються виявами лівого екстремізму? Визначте особисте ставлення до цих політичних течій.
39. Проаналізуйте теорію «перманентної революції» Лева Троцького. Чому її ідеї не було втілено в життя?
40. Поміркуйте, в чому полягали переваги та недоліки, порівняно з теорією Леніна, політичної позиції Троцького.
41. Складіть схему еволюції у ХХ ст. політичної теорії Троцького зокрема та троцькізму в цілому.
42. Визначте внесок психологічної теорії права Лева Петражицького в розвиток світової політичної думки.
43. Складіть схему, в якій викладена сутність психологічної теорії виникнення держави Петражицького.
44. Поміркуйте, які політичні ідеї психологічної теорії права Петражицького є актуальними в наш час. Чому?
45. У чому Петро Лавров вбачав основні складові «формули прогресу» як базису для побудови соціалізму?
46. Визначте оригінальність політичних поглядів Лаврова. Який внесок зробив цей мислитель у розвиток теорії «російського соціалізму»?
47. Охарактеризуйте провідні ідеї політичної теорії Петра Ткачова.
48. Визначте специфіку розуміння революції Ткачовим. У чому його погляди відрізнялися від бачення «народної революції» Лаврова?

7.5. Тести-тренінги та питання для самотестування

1. Одним із перших в історії російської політичної думки заклик до необхідності ліквідації самодержавства та кріпосного права у своїх творах сформулював:
- Василь Татищев;
 - Михайло Ломоносов;
 - Олександр Радищев;
 - Борис Чичерін.
2. У політичній програмі Олександра Радищева:
- заперечується теорія «освіченого абсолютизму»;
 - доводиться, що кріпосне право суперечить суспільному договору та природному праву;
 - обґрунтовується право народу на повстання;
 - стверджується необхідність переходу до конституційної монархії.
3. Основою суспільства, відповідно до політичних поглядів Олександра Радищева, є:
- природна нерівність людей;
 - дотримання традицій;
 - підкорення слабких сильним;
 - приватна власність.
4. Одним із найавторитетніших авторів законодавчих проектів реформування Російської імперії в першій половині ХІХ ст. був:
- Олександр Радищев;
 - Михайло Сперанський;
 - Кондратій Рилєєв;
 - Олександр І.
5. Провідна ідея політико-правової теорії Михайла Сперанського:
- мета держави — охорона безпеки її громадян;
 - негайне завдання держави — звільнення селян від кріпацтва;

- в) необхідність перетворення Російської імперії на федерацію слов'янських народів;
- г) можливість народного бунту у разі тиранічного правління.

6. *Декабристський рух стирася на:*

- а) селянство;
- б) купецтво;
- в) духовенство;
- г) дворянство.

7. *Політичний проект Павла Пестеля «Руська правда» передбачав:*

- а) встановлення республіканської форми правління;
- б) захист кріпосного права;

в) ліквідацію майнового цензу під час запровадження виборної системи формування представницьких органів влади;

- г) федеративний державний устрій.

8. *Однією з центральних ідей «Конституції» Микити Муравйова була:*

- а) ідея унітарного державного устрою Росії;
- б) ідея заснування суду присяжних;
- в) ідея обмеженої монархії;
- г) ідея встановлення тимчасового диктаторського правління.

9. *Найбільш радикальні вимоги щодо майбутньої державної перебудови Російської імперії висували члени:*

- а) Північного товариства;
- б) Південного товариства;
- в) «Союзу порятунку»;
- г) слов'янофіли.

10. *Які ідеї були теоретичною основою розгортання народницького руху у другій половині XIX ст.*

- а) соціалізму;
- б) природних прав та суспільного договору;
- в) парламентаризму;
- г) традиціоналізму?

11. *До ідеологів російської революційної демократії належить:*

- а) Михайло Сперанський;
- б) Микола Чернишевський;
- в) Микола Карамзін;
- г) Лев Петражицький.

12. *Олександр Герцен однією із засад формування соціалістичного суспільства в Росії вважав:*

- а) общинне землеволодіння;
- б) розвиток промислового виробництва;
- в) запровадження Народного Віча;
- г) створення виробничих артілей.

13. *Микола Чернишевський характеризував російське самодержавство як:*

- а) «освічений абсолютизм»;
- б) «азіатство»;
- в) «імперію зла»;
- г) «загниваюче царство».

14. *Між ким точилася боротьба всередині I Інтернаціоналу:*

- а) Карлом Марксом та Володимиром Леніним;
- б) Карлом Марксом та Михайлом Бакуніним;
- в) Михайлом Бакуніним та Петром Кропоткіним;
- г) Петром Лавровим та Миколою Чернишевським?

15. *Провідними ідеологами російського анархізму були:*

- а) Михайло Бакунін та Петро Лавров;
- б) Петро Лавров та Петро Ткачов;
- в) Петро Кропоткін та Петро Ткачов;
- г) Михайло Бакунін та Петро Кропоткін.

16. *Михайло Бакунін стверджував, що:*

- а) російський мужик — соціаліст за інстинктом та бунтар за природою;
- б) державу має бути знищено наступного дня після революції;

- в) народ має утворювати комуни;
- г) рада комуни повинна обирати зі свого середовища виконавчі комітети.

17. *Михайло Бакунін у краї негативно ставився до:*

- а) ідей народництва про необхідність общинного землеробства;
- б) ідей марксизму про необхідність диктатури пролетаріату;
- в) ідей лібералізму про необхідність забезпечення свободи особистості;
- г) ідей консерватизму про необхідність дотримання традицій.

18. *Петро Кропоткін, спираючись на узагальнення в галузі природничих і суспільних наук, сформулював:*

- а) органістичну теорію держави;
- б) психологічну теорію виникнення держави;
- в) «біологічний закон взаємної допомоги»;
- г) «залізний закон олігархії».

19. *Відповідно до анархістських ідей Петра Кропоткіна, душею революції є:*

- а) особистість;
- б) община;
- в) активна меншість;
- г) пролетаріат.

20. *Петро Лавров є представником:*

- а) російського анархізму;
- б) російського лібералізму;
- в) російського консерватизму;
- г) російського соціалізму.

21. *Одна з базових соціальних спільнот, яку має бути задіяно в революції, для Лаврова — це:*

- а) нація;
- б) артіль;
- в) інтелігенція;
- г) народ.

22. *Основою наукового світогляду Лаврова був:*

- а) критицизм;
- б) прагматизм;
- в) позитивізм;
- г) марксизм.

23. *Петро Ткачов був переконаний у тому, що комунізм є:*

- а) чужим для російського селянства;
- б) відповідає природі російської общини;
- в) вигадкою Карла Маркса та його прихильників;
- г) властивим для російської інтелігенції.

24. *Петро Ткачов вважав, що для оновлення Росії необхідно:*

- а) домовлятися з владою та поступово провадити реформи;
- б) знищити всіх людей, старших за 25 років;
- в) ліквідувати поміщиків як клас;
- г) встановити абсолютну соціальну рівність у суспільстві.

25. *Автором психологічної теорії права є:*

- а) Лев Троцький;
- б) Лев Петражицький;
- в) Людвіг Гумплович;
- г) Зігмунд Фрейд.

26. *Лев Петражицький пояснював виникнення держави і права:*

- а) еволюційним розвитком суспільства;
- б) взаємною згодою людей;
- в) божественною волею;
- г) проявами властивостей людської психіки.

27. *Яке поняття запроваджує у своїй теорії Лев Петражицький:*

- а) інтуїтивного права;
- б) психологічного права;
- в) афективного права;
- г) емоційного права.

28. *Провідним ідеологом російського лібералізму був:*
- Володимир Соловйов;
 - Борис Чичерін;
 - Георгій Чичерін;
 - Олександр Герцен.
29. *Основою розумного державного устрою, на переконання Бориса Чичеріна, є:*
- свобода пересування;
 - свобода слова та свобода зібрань;
 - свобода совісті та свобода вибору;
 - свобода совісті та свобода думки.
30. *Борис Чичерін був прихильником філософських поглядів на державу:*
- Іммануїла Канта;
 - Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля;
 - Йоганна Готліба Фіхте;
 - Людвіга Фейєрбаха.
31. *Хто є найвідомішим представником марксистського вчення в Росії:*
- Георгій Плеханов;
 - Лев Троцький;
 - Володимир Ленін;
 - Михайло Бакунін.
32. *Ідею негайної соціалістичної революції послідовно обстоював:*
- Йосип Сталін;
 - Володимир Ленін;
 - Георгій Плеханов;
 - Юлій Мартов.
33. *Володимир Ленін заснував і очолив партію:*
- есерів;
 - більшовиків;
 - меншовиків;
 - кадетів.
34. *Ленінізм став державною ідеологією:*
- Китайської Народної Республіки;
 - Республіки Куба;
 - Союзу Радянських Соціалістичних Республік;
 - Монголії.
35. *Лев Троцький став автором теорії:*
- всесвітньої революції;
 - «перманентної революції»;
 - народної революції;
 - робітничої революції.
36. *В якому столітті виник троцькізм:*
- друга половина XIX ст.;
 - кінець XIX ст.;
 - початок XX ст.;
 - середина XX ст.
37. *Лев Троцький був найголовнішим опонентом:*
- Володимира Леніна;
 - Йосипа Сталіна;
 - Лева Каменєва;
 - Миколи Бухаріна.
38. *Лев Троцький вважав, що радянська бюрократія є:*
- новим класом;
 - специфічною кастою;
 - провідником революційних змін;
 - буржуазним пережитком.
39. *Хто був засновником сталінізму:*
- Ульянов;
 - Джугашвілі;
 - Бернштейн;

- г) Бронштейн.
- 40. *Йосип Сталін є автором роботи:*
 - а) «Короткий курс історії ВКП(б)»;
 - б) «Квітневі тези»;
 - в) «Історія російської революції»;
 - г) «Капітал».
- 41. *Сталінізм у політиці — це прояв:*
 - а) лівого екстремізму;
 - б) лівого радикалізму;
 - в) марксизму;
 - г) соціалізму.

7.6. Література до теми

Основна література

1. Історія світової політичної думки: Навч. посіб. / Уклад. В. В. Морозов. — К.: КНЕУ, 2008. — 328 с.
2. История политических и правовых учений: Учебник / Под общей ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА, 2003. — 736 с.
3. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. — М.: Юрид. лит-ра, 1997. — 576 с.
4. *Исаев И. А., Золотухина Н. М.* История политических и правовых учений России XI—XX вв.: Учебник. — М.: Юрист, 1995. — 378 с.
5. *Макарчук В. С.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Підручник. — К.: Атіка, 2006. — 680 с.
6. *Мироненко О. М., Горбатенко В. П.* Історія вчень про державу і право: Навч. посіб. — К.: ВЦ «Академія», 2010. — 456 с.
7. *Себайн Д. Г., Торсон Т. Л.* Історія політичної думки: Підручник. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 838 с.
8. *Тонких В. А.* История политической и правовой мысли России: Учебное пособие. — М.: Владос, 1999. — 384 с.

Додаткова література

1. *Азаркин Н. М.* История юридической мысли России: Курс лекций. — М.: Юридическая литература, 1999.
2. *Будрайткис И., Васильев М.* Антология позднего Троцкого. — М.: Алгоритм-ЭКМО, 2007. — 608 с.
3. *Боровой А.* Анархизм. — М.: КомКнига, 2007. — 160 с.
4. *Буровский А. М.* Россия. Курс неизвестной истории. — М.: Издательские дела, 2004. — 462 с.
5. Восстание декабристов: Материалы. — М.: Наука, 1926—1984. — Т. I — XVIII.
6. Власть и право: Из истории русской правовой мысли: Сборник / Сост. А. В. Поляков, И. Ю. Козлихин. — Л.: Лениздат, 1990. — 319 с.
7. Герцен — мислитель, писатель, борец. — М.: Мысль, 1985. — 154 с.
8. *Гордиенко А. Н.* Иосиф Сталин. — Минск, 1998.
9. *Жуков Ю. Н.* Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933—1937 гг. — М.: Вагриус, 2003. — 510 с.
10. *Зорькин В. Д.* Чичерин. — М.: Юридическая лит-ра, 1984. — 112 с.
11. *Книжник-Ветров И. С. П. Л.* Лавров. — М., 1930.
12. *Логинов В. Т.* Неизвестный Ленин. — Москва: Эксмо:Алгоритм, 2010. — 576 с.
13. *Луковская Д. И., Гречишкин С. С., Морозов В. И.* «Научная библиотека: Михаил Михайлович Сперанский (материалы к биографии)». — Москва: электронный экземпляр, 2001. — 118 с.
14. *Николаев И. В.* Теоретические ошибки Маркса-Энгельса-Ленина. — СПб: Возрожденная Россия, 2002. — 239 с.
15. Н. Г. Чернышевский и современность. — М.: Наука, 1980. — 416 с.

16. Поляков А. В. Философия права Льва Петражицкого // Кодекс. Правовой научно-практический журнал. — 2000. — №1.
17. Поляков А. В. Либеральный консерватизм Б.Н.Чичерина // Правоведение. — 1993. — № 5.
18. Российская философия конца XIX — начала XX столетия. — СПб: Изд-во Петербургского университета, 1993. — 592 с.
19. Рудницкая Е. Л. Русский бланкизм. Пётр Ткачёв. — М., 1992.
20. Троцкий Н. А. Россия в XIX веке: Курс лекций. — М.: Высшая школа, 1997. — 431 с.
21. Томсинов В. А. «Светило российской бюрократии»: исторический портрет М. М. Сперанского. — Москва: Молодая гвардия, 1991. — 334 с.
22. Юсупов К., Савкин И. Русская философия собственности (XVIII—XX вв.). — СПб: СП «Ганза», 1993. — 512 с.

Тексты (першоджерела)

1. Бакунин М. А. Избранные философские сочинения и письма. Для научных библиотек. — М.: Мысль, 1987. — 574 с.
2. Волконский С. Г. Записки. — СПб.: Синодальная типография, 1901. — 546 с.
3. Горбачевский И. И. Записки. Мемуары декабристов. — М.: Правда, 1988.
4. Герцен А. И. Собрание сочинений: В 30-ти т. — М.: АН СССР.
5. Кропоткин П. А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия. — М.: Правда, 1990. — 640 с.
6. Кропоткин П. А. Анархия, её философия, её идеал. — М.: Книжный дом. — 864 с.
7. Лавров П. Л. Сборник статей. — Прага.: «Колос», 1922.
8. Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891—1922 гг. — Москва: РОССПЭ, 2000. — 607 с.
9. Ленин В. И. Полное собрание сочинений в 55 т. — М.: Издательство политической литературы, 1967 — 1981.
10. Ленин В. И. Государство и революция // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — Т. 33. — С. 1—120.
11. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Том 1. С.-Петербург, 1909. — Allpravo.Ru — 2005.
12. Радищев А. Н. Избранное. — М.: Молодая гвардия, 1949. — 392 с.
13. Радищев А. Н. Путешествие из Петербурга в Москву. — Л.: Художественная лит-ра, 1984. — 263 с.
14. Сталин И. Вопросы ленинизма. — Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1930.
15. Сталин И. В. Полное собрание сочинений в 18-ти т. — М., 1946 — 2006.
16. Троцкий Л. История русской революции: В 2-х т. — М.: Терра; Республика, 1997.
17. Троцкий Л. Перманентная революция: Сборник. — М.: Аст, 2005. — 307 с.
18. Ткачёв П. Н. Сочинения: в 2 т. — М.: Мысль, 1975 — 76 с.
19. Чичерин Б. Н. Политические мыслители древнего и нового мира. — М.: Гардарики, 2001. — 336 с.

Тема 8. ЗАРОДЖЕННЯ Й СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ВПРОДОВЖ Х—XVIII СТОЛІТЬ

Втрачений той час, який ти не витратив на навчання.
Г. Сковорода

Вивчення матеріалу теми дасть можливість

знати:

- ✓ особливості зародження й становлення вітчизняної суспільно-політичної думки в період до кінця XVIII ст.;
- ✓ основні ідеї суспільно-політичного характеру, сформульовані мислителями Київської Русі;
- ✓ специфіку політичних поглядів мислителів литовсько-польської доби;
- ✓ умови становлення та генезу Української козацької держави;
- ✓ провідні напрями розвитку суспільно-політичної думки України у XVIII ст.

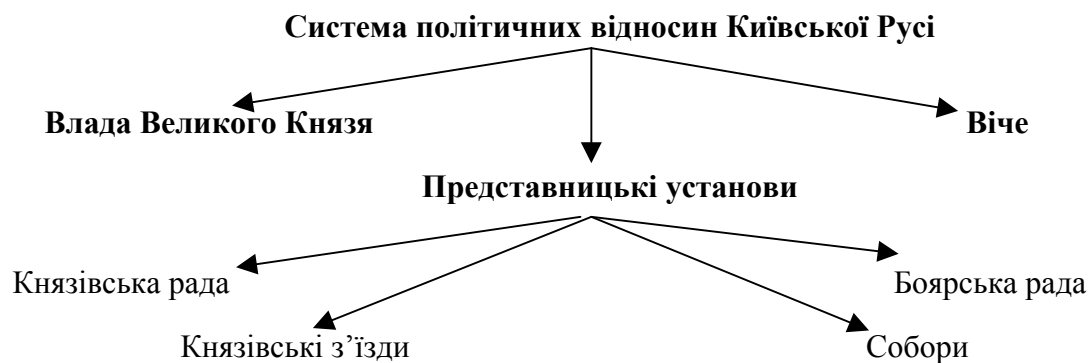
уміти:

- ✓ сформулювати значення письмових пам'яток Київської Русі для розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки;
- ✓ розрізняти особливості бачення майбутнього української державності представниками уніатського та антиуніатського напрямків у полемічній літературі, діячами козаччини;
- ✓ відстежити оригінальність розвитку української політичної думки в досліджуваній історичний період, а також вплив на неї європейських тенденцій бачення еволюції держави та суспільства.

8.1. Схеми, таблиці, коментарі

ЗВЕРНИ УВАГУ! Дослідження вітчизняної суспільно-політичної думки варто здійснювати, починаючи з часів зародження на теренах України державності в сучасному розумінні — становлення та розвитку *Київської Русі (Давньоруської держави)* — середньовічної держави, яка виникла в IX ст. в результаті об'єднання східнослов'янських племен під владою князів династії Рюриковичів. Київська Русь започаткувала *державотворчу традицію* українського народу. Саме в цей період з'являються перші протополітологічні документи, які засвідчують про взаємовідносини влади й населення, держави та суспільства.

Схема 8.1.1

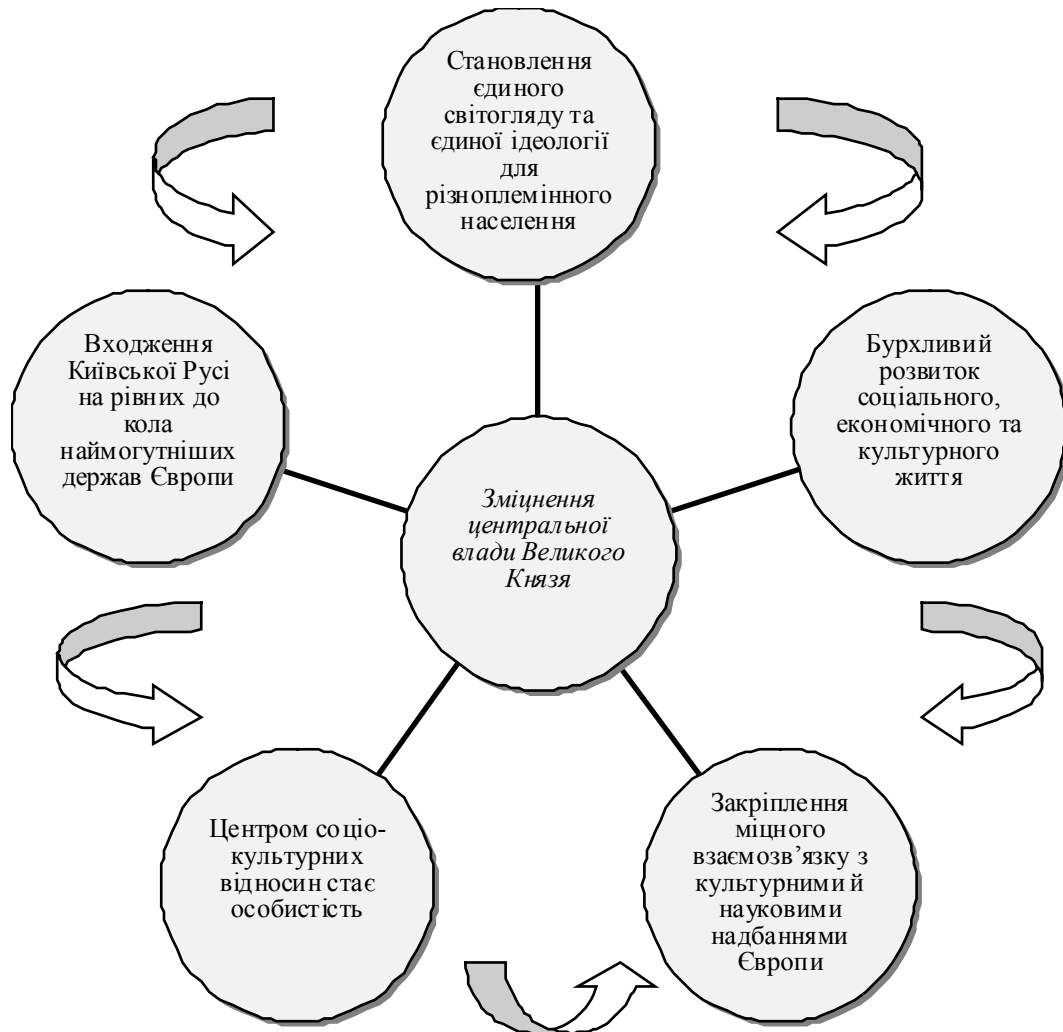

Тип держави — формування *ранньофеодальної монархії* на основі воєнної демократії дружинного періоду та військово-торговельної держави

ЗВЕРНИ УВАГУ! Важливим етапом як у розвитку державності Русі, так і в становленні суспільно-політичної думки стало прийняття *християнства* в 988 р. — монотеїстичної релігії, що сприяло централізації давньоруської держави, розширенню її міжнародних зв'язків, утвердженню політичної могутності владних структур.

Схема 8.1.2

Політичне значення прийняття християнства

ЗВЕРНИ УВАГУ! Політичну думку Київської Русі репрезентовано писаними пам'ятками, що припадають на X—XIII ст., такими як: «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» Нестора, «Слово о полку Ігоревім», Галицько-Волинський літопис та інші. У цих документах порушено проблеми походження держави, виникнення правлячої династії, єдності та суверенності політичної влади, організації найдоцільніших форм правління тощо.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЗМІСТ ОСНОВНИХ ПИСАНИХ ПАМ'ЯТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Пам'ятка	Суспільно-політичний зміст
<p>«Слово про закон і благодать» Іларіона (1051—?)</p>	<p>Автор намагався довести необґрунтованість претензій Візантії на керівництво руською церквою, рішуче наполягав на тому, що князь Володимир хрестив Русь не за вказівкою Візантії, а за власною ініціативою. Іларіон прагнув піднести авторитет і незалежність руської церкви.</p> <p>Центральна проблема твору — питання про співвідношення закону й істини (благодаті). Закон — це Старий Заповіт — певна зовнішня настанова, що регулюється примусовими методами діяльності людей на часовий відрізок до осягнення ними істини. Істина — це Новий Заповіт — внутрішній контролер людської поведінки згідно з волею Божою. З часом місце закону посяде благодать, а рабство замінить свобода. Але й дотримання закону є шляхом до осягнення істини й свободи.</p> <p>Краща форма державного правління — монархія, в якій мудрий правитель пам'ятає про свою відповідальність за своїх підданих перед Богом; здійснює владу на основі закону і справедливості, а не власної сваволі й беззаконня; є милосердним до своїх підданих</p>
<p>«Руська правда» Ярослава Мудрого (1019—1054)</p>	<p>Перший написаний слов'янською мовою кодекс законів. Поява цього документа свідчить про посилення залежності простого люду від феодалів, зміцнення княжої влади. Складався з трьох частин: «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів» (1073—1076), широкої редакції «Руської правди» (початок XII ст.). Головне призначення — регулювання відносин суспільного та майнового характеру, стосунків між батьками й дітьми; покарання за суспільно небезпечні дії (злочини).</p> <p>Основні ідеї: цінність людського життя, честі; необхідність із боку держави гарантувати особисту безпеку своїх підданих; невід'ємність приватної власності; засудження злодіїв та вбивць.</p> <p>Питання розподілу владних відносин: державне керівництво має здійснюватися за принципом дуалізму (схема князь — віче), коли віче укладає з князем певний договір на право управління окремо взятою територією</p>
<p>«Повчання дітям» Володимира Мономаха (1053—1125)</p>	<p>Автор виступає противником княжих непорозумінь і воєн. Твір написано у формі заповіту-звернення Володимира Мономаха до своїх синів. У ньому узагальнено досвід князя як правителя держави.</p> <p>Пропонується ідеальний образ князя-правителя, який має керуватися у своїй діяльності християнськими чеснотами. Окрім моральних настанов, у творі вміщено і практичні вказівки щодо управління державою, підданими, правил поведінки з ними у деяких типових ситуаціях.</p> <p>Відповідно до політичних традицій Київської Русі, князь має бути не тільки правителем і воєначальником, але й верховним суддею в державі. Тому він має дотримуватися принципів справедливості та милосердя</p>
<p>Літописи 1113—1116 рр.</p>	<p>Ідеї єдності Руської землі. Документи ідеалізують державний устрій, встановлений Ярославом Мудрим, коли всі князі називаються братами і всім їм ставиться за обов'язок підкорятися великому князю в Києві.</p>
<p>«Повість минулих літ» Нестора (перша редакція 1113 р.)</p>	<p>Відомості про діяльність руських князів, їхню боротьбу із зовнішніми ворогами, про народні повстання у Київській Русі.</p> <p>Одна з найважливіших ідей суспільно-політичного спрямування — проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами. Також обґрунтовано законність і необхідність існування князівської влади.</p> <p>Визначаються суспільно-моральні чинники слов'янських народів: природна краса; правовий кодекс; народна педагогіка; батьківські заповіді</p>
<p>«Слово о полку Ігоревім» (1187 р.)</p>	<p>Його автор — прихильник сильної княжої влади. Він засуджує галицьких і володимиро-суздальських князів за те, що вони свою політичну діяльність не погоджують з київським князем. Закликаючи всіх руських князів до єднання, автор «Слова» вимагає від них виконання своїх політичних зобов'язань перед київським князем. Розуміючи, що повне підпорядкування окремих князів владі Києва стало неможливим, він намагається пробудити в них почуття гордості за Русь, закликає їх організувати спільну відсіч кочівникам</p>

ЗВЕРНИ УВАГУ! Між княжою та козацько-гетьманською добою Україна перебувала під владою Литви та Польщі. Розвиток політичної думки України в цей період (XVI — початок XVII ст.) пов'язано з іменами видатних українських мислителів, філософів *Юрія Котермак-Дрогобича* (1450—1492) та *Станіслава Оріховського-Роксолана* (1513—1566). Так, цікаві суспільно-політичні ідеї висловлено у праці Ю. Котермак-Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії та медицини Болонського університету» — першій відомій друкованій книзі українського автора.

Схема 8.1.3

Суспільно-політичні погляди Котермак-Дрогобича

Станіслав Оріховський (псевдонім — *Рокослан*; 1513—1566) — визначний українсько-польський гуманіст, оратор, публіцист, філософ, історик, полеміст. Початкову освіту здобув у Перемишлі. Далі навчався в Краківському (від 1526), Віденському (з 1527), Вітенберзькому (1529), Падуанському (1532), Болонському (1540) університетах, а також удосконалював свої знання у Венеції, Римі, Лейпцигу. У 1543 р., повернувся на батьківщину, де займався суспільно-політичною діяльністю. Скрізь наголошував на своєму українському походженні. Писав переважно латинською мовою. Найвизначніші його твори: «*Про турецьку загрозу*» (1543—1544); «*Про celibat*» (Краків, 1547); «*Напучення польському королеві Сигізмунду Августу*» — у двох редакціях (1543 і 1548); «*Літопис*», який охоплює п'ять років історії Польщі; «*Промова*

на похоронах Сигізмунда I» (Венеція, 1548) — була включена до антології під назвою «*Промови найвизначніших мужів*», видрукованої у Венеції 1559 р. відомим видавцем Павлом Мануцієм. Антологія перевидавалася 1566 р. у Парижі, 1568 р. — у Венеції, в 1569 та 1586 рр. — у Кельні. Деякі з його праць до нас не дійшли, наприклад: «*Про природне право*», «*Відступництво Риму*» тощо. Цікаві й дрібніші його твори — листи, діалоги, памфлети та промови на різні теми. У перелічених творах серед суто філософських питань, які розглядає автор, найбільшої уваги заслуговують його погляди на історіософську та політико-правову проблематику. У царині філософії Оріховський найбільше цікавився проблемами, пов'язаними з етикою та політикою. Окремо слід відзначити наявну в його творах ідею суспільно-договірного походження держави, його розмірковування про демократію, природне право, свободу, незалежність світської влади від церкви тощо. Поділяючи загалом позиції прихильників станової монархії, Оріховський був одним із перших у Європі ідеологів освіченої монархії, хотів бачити в особі короля «*філософа на троні*». Значне місце в теоретичних міркуваннях ученого посідає проблема війни та миру, така актуальна тоді в Європі у зв'язку з експансією Туреччини. Станіслав Оріховський розробляв і пропагував ідею природного права, яке, на його думку, вище від людських законів, котрі за потреби можна змінювати, а також сповідував основний принцип гуманістичної етики — принцип спільного блага (блага народу), основні ідеї якого — патріотизм, служіння

державі, суспільна активність — ґрунтувалися на підпорядкуванні приватних інтересів спільному добру тощо. У творах Оріховського знаходимо нові гуманістичні погляди на історію, на місце і роль людини в історичному процесі. Останній він розглядає не як реалізацію наперед визначеного Божественного припису, а як людську драму в дії. «Історик, — говорить Оріховський, — нічого не повинен вигадувати, а писати лише правду: не керуватися ні дружбою, ні ненавистю». Мислитель брав участь у вирішенні конкретних актуальних політичних завдань сучасного суспільного життя, тому історію він уважав чинником пробудження самосвідомості народу, історичної пам'яті, виховання патріотичних почуттів, любові до вітчизни. При цьому називав себе українцем із польської держави (*gente Ruthenus, natione Polonus*). Оріховський був найвизначнішою постаттю в українській і польській культурі доби *Відродження*. У Західній Європі його називали «українським Демостеном» і «сучасним Цицероном». Його вчителями були визначні діячі того часу: відомий німецький гуманіст *Філіпп Меланхтон* та реформатор *Мартін Лютер* (Оріховський якийсь час жив у його домі). Друзями мислителя були відомі німецькі художники *Альбрехт Дюрер*, *Лукас Кранах-старший*, гуманіст *Ульріх фон Гутен*. У Римі, Падуї та інших італійських містах Оріховський приятелював із найвідомішими філософами, науковцями, державними й церковними діячами того часу, пізніше листувався з ними.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Українська суспільно-політична думка в період від Люблінської унії до козацько-гетьманської держави була, насамперед, представлена *полемічною літературою* (М. Смотрицький, Х. Філалет, І. Вишенський, З. Копистенський та інші). Її появі сприяли ідеї *Реформації*, що прокотилися Польщею, і викликали появу тенденцій до церковної унії. Крім полемічної, розвивалася *культурно-освітня, наукова література* (С. та Л. Зизанії, Ю. Рогатинець, К.-Т. Ставровецький), яка була критичною та раціоналістичною за змістом. Саме в цей період створюються братські школи, що сприяє поширенню освіти серед усіх верств українства.

Схема 8.1.4

Українська полемічна література

Орієнтація на унію православної та католицької церкви (*Петро Скарга*)

Захист реформи православної церкви та антиуніатських ідей (*Христофор Філалет*)

Таблиця 8.1.2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПОЛЕМІСТІВ

Уніатська традиція		Антиуніатська традиція	
Петро Скарга	Христофор Філалет	Іван Вишенський	
Критика православної церкви через пихатість константинопольських патріархів, тиранію візантійських імператорів, шлюб духовенства, за втручання світської влади в церковні справи тощо. Все це впливає на рівень християнської науки, розкитує моральні основи східного духовенства. <i>Вступ до унії передбачає:</i> 1) визнання влади папи православною церквою; 2) єдність віри; 3) послух перед папою.	Ідея необхідності демократизації церкви. Захист права світських людей на участь у духовних справах. Вимога виборності духовних владик. Суспільство потребує релігійної терпимості. Незаконним є втручання Папи Римського у світські справи. Провідна думка — <i>захист свободи віросповідання, свободи совісті</i> . Адже, оскільки всі піддані Речі Посполитої присягають королю й беруть на себе рівні зобов'язання перед ним і державою, то всі вони мають бути рівними і у своїх правах незалежно від конфесійної приналежності.	Критика тогочасного суспільного ладу та шляхти. Концепція <i>колективної соборності правління християнською церквою</i> , заснованою на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Заперечення як абсолютизму духовної влади (Папи Римського), так і абсолютизму світської влади (королів, царів). Негативна реакція на Брестську унію, заклик за повернення до чистоти віри й норм суспільного життя первинного християнства — <i>братерства, свободи й справедливості</i> . Влада володаря має бути обмеженою, а за припущені помилки він має нести відповідальність. Державна влада є незаперечною лише тоді, коли володар забезпечує найбільше благо для своїх підданих відповідно до Божих заповідей.	

ЗВЕРНИ УВАГУ! XV ст. — це час формування перших козацьких громад. На початку XVII ст. остаточно оформлюється як особливий соціополітичний феномен. Так, *Запорізька Січ* мала ознаки організації за прикладом європейських військово-чернечих орденів, а самі козаки — певні риси рицарства (звідси їх самонайменування «лицарство»). *Козацтво стало осередком формування політичної культури, державницьких прагнень українства.*

Таблиця 8.1.3

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ

<p><i>Петро Конашевич-Сагайдачний</i> (бл. 1570—1622)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Розумів значення духовних чинників у боротьбі за порятунок нації: висвятив на Київську метрополію <i>Йова Борецького</i> та 5-х єпископів, відновивши вищу церковну ієрархію української православної церкви. 2. Вбачав у козацтві рушійну силу українського суспільства в цілому. Намагання об'єднати військову й економічну силу козацтва як новоутвореного класу з політично слабкою церковною верхівкою України. Козаки почали посідати провідне місце в суспільно-політичній ієрархії тогочасного суспільства; вони виступають протекторами православної церкви. 3. Повернув Києву значення культурного й релігійного осередку України
<p><i>Богдан Зиновій Хмельницький</i> (1595/159?—1657)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Фундатор Української козацької держави</i> (на основі <i>Зборівського договору 1649 р.</i>). Під впливом козацьких перемог київське духовенство виробило <i>суспільно-політичну концепцію «Києва — другого Єрусалиму»</i> (сам гетьман проголошувався «<i>другим Мойсеєм</i>», котрий прийшов визволити православний народ). 2. Ідея захисту православної віри та проголошення мети — визволити народ руський із польської неволі по Віслу. 3. Основа державного ладу — республіканський устрій. Територія — Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. Військо — до 40 тисяч осіб (16 полків). Виборність усіх ланок уряду. Власні фінансова система та дипломатична служба. Особлива військова організація (поділ на полки й сотні, що узгоджувалося з відповідним адміністративно-територіальним поділом). 4. В останні роки схилився до необхідності заснування спадкової монархії шляхом створення місцевої династії, порідненої з європейськими монаршими домами. 5. <i>Переяславська угода 1654 р.</i> («<i>Березневі статті</i>») — прийняття України під протекторат Московського царства. Утворення військово-політичного союзу між ними
<p><i>Іван Виговський</i> (?—1664)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Намагання добитися юридичного визнання незалежності Української держави міжнародною спільнотою. Досягнення в цьому: визнання Швецією незалежності України та її кордонів на Віслі; Литва передала до козацької держави Берестейське й Новгородське воєводства; поновлено військово-політичний союз із Кримом та Туреччиною; Польща обіцяла автономію з великими правами. 2. Спроби утвердити козацьку старшину як національну правлячу верству. Це призвело до початку <i>Руїни</i>. 3. <i>Гадяцький трактат 1658 р.</i> (один з авторів — дипломат і політик <i>Юрій Немирич</i>) із Польщею, який денонсував Переяславську угоду. Польща перетворювалася з двоєдиної держави — Речі Посполитої та Великого князівства Литовського — у триєдину — шляхом приєднання Великого князівства Руського як рівноправного суб'єкту конфедерації, але в обмежених кордонах (без Волині, Поділля та інших земель). 4. Прагнення збудувати Українську державу на зразок європейських князівств, які визнавали протекторат сильніших держав, але намагалися зберегти майже всі атрибути суверенної держави
<p><i>Іван Мазепа</i> (1639—1709)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Розбудова соціальних і політичних інститутів Української гетьманської держави в рамках автономного існування Гетьманщини у складі Московського царства (Російської імперії). Ідеал суспільно-політичного устрою — Річ Посполита, зокрема її станова ієрархія. Як результат, формування привілейованої верхівки з представників заможної козацької старшини — бунчукові, значкові, знатні товариші. <i>Зародження українського дворянства</i> як національної аристократії зі спадковою владою, титулами, землями й залежними селянами. 2. Фактична ліквідація демократичних козацьких традицій. 3. Перетворення козацької республіки з її схильністю до анархії в <i>аристократичну республіку</i>. 4. Певний час прагнув проводити політику збройного нейтралітету, яка мала на меті: уникнути воєнного лихоліття; отримати право на участь у післявоєнній перебудові Східної Європи (у разі поразки Росії); за майбутнього загального примирення всіх воюючих сторін включити Україну до загальноєвропейської цивілізації

ЗВЕРНИ УВАГУ! Вершиною вітчизняної суспільно-політичної думки періоду Х—XVIII ст., безумовно, є договір між гетьманом України *Пилипом Орликом* та Військом Запорозьким «*Конституція прав і свобод Запорозького Війська*» (1710). Це перша офіційна угода, укладена новообраним гетьманом зі своїми виборцями, у якій викладено умови, на яких він перебрав владу.

«Якщо знайдете у чомусь неправду, викрийте мене!»

Пилип Степанович Орлик (1672—1742) — гетьман України (у вигнанні) в 171—1742 рр. Походив з чеського шляхетського роду Орлик де Лазіска. Народився в с. Косуті Ошмянського повіту Віленського воєводства (нині Білорусь). Навчався в єзуїтському колегіумі у Вільні (Вільнюсі), пізніше — в Києво-Могилянській колегії, яку закінчив 1694 р. У 169—1700 рр. служив консисторським писарем у канцелярії київського митрополита в Києві, потім у Полтавському полку; пізніше став старшим військовим канцеляристом і регентом справами Генеральної військової канцелярії війська Запорізького. З 1702 р. (за іншими джерелами з 1706 р.) — генеральний писар, і найближчий помічник *Івана Мазепи*. Створив поему-панегірик «*Алкідес Російський*» (польською мовою), присвячену Мазепі. У 1708 р. разом із Мазепою перейшов на бік *Карла XII*. 27 червня 1709 р. (після *Полтавської битви*) емігрував до Молдавії. За Мазепою до Бендер пішли близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців. Ці «*мазепинці*», як їх часом називають історики, були першою українською політичною еміграцією. Вони обрали 5 квітня 1710 р. (через півроку по смерті Мазепи) на *Бендерській раді* Пилипа Орлика *гетьманом України* (у вигнанні). Обрання відбулося за участі козацтва, в присутності турецького султана та шведського короля. Намагаючись завоювати собі підтримку, в 1710 р. Орлик склав (за деяким джерелами — схвалив) «*Пакти й Конституцію прав і вольностей Війська Запорозького*» (*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*) — документ, який пізніше дістав назву «*Конституція Пилипа Орлика*» або «*Бендерська конституція*»; цей документ, вперше опублікований на початку ХХ ст. *Ільком Борцаком*, вважають *першою українською конституцією*. Нею Орлик зобов'язувався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне й церковне відокремлення України від Росії у випадку, якщо він здобуде владу в Україні. Навесні 1711 р. Пилип Орлик здійснив військовий похід на Правобережжя України. Посланці Орлика налагоджували зв'язки з Запорожжям, Буджацькою та Кубанською ордами, донськими козаками, башкирами, казанськими й астраханськими татарами. Ці дії спонукали російську владу розгорнути справжнє полювання на нього та його соратників: 1719 р. у Вроцлаві Орлика ледь не було захоплено місією *Павла Ягужинського*, у Гамбурзі полонили *Андрія Войнаровського*, у Варшаві — *Григорія Герцика*, 1721 р. у Бреславі було зроблено невдалу спробу захопити сім'ю Орлика. Деякий час опальний гетьман проживав у Швеції, Німеччині, Франції, Греції, Молдові. Помер у 1742 р. у м. Яссах.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Розвиток української суспільно-політичної думки XVII—XVIII ст. в її церковній традиції нерозривно пов'язаний з іменами двох видатних державних діячів та мислителів — *Петра Могили* (1596—1647) й *Феофана Прокоповича* (1681-1736). Петро Могила — політичний, церковний і освітній діяч Речі Посполитої, архімандрит Києво-Печерського монастиря з 1627 року, Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі з 1633 року, екзарх Константинопольського патріарха, фундатор Києво-Могилянської колегії (академії). Феофан Прокопович — український богослов, письменник, поет, математик, філософ, ректор Київської академії (1710—1716 рр.), архієпископ Великоновгородський і Великолуцький, головний ідеолог реформ Петра I, автор теорії «освіченого абсолютизму».

Схема 8.1.4

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ ПЕТРА МОГИЛИ ТА ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

Петро Могила	Феофан Прокопович
<ol style="list-style-type: none"> 1. Розвинув ідею верховенства православної церкви, яка протиставлялася польському королеві. 2. Виступав за підвищення ролі церкви в державі та суспільстві, її контроль над освітянським життям країни. 3. Був противником втручання держави в церковні справи. 4. У цілому відводив церкві роль радника, а не верховника. 5. У творах виразно простежується тенденція до поєднання середньовічної схоластики й ідей Ренесансу й Реформації, античних та християнських авторів. Синтез західної та східної вченості й культури є їх найприкметнішою ознакою. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вважав, що державна влада потрібна для того, щоб стримувати злі пристрасті людей, охороняти суспільство. 2. Передавши владу володареві, народ не може забрати її назад навіть тоді, коли монарх порушує договір і не турбується про загальну користь. Цей договір між монархом і народом обов'язковий лише для народу. 3. Першим в умовах російської держави створив теорію «освіченого абсолютизму», спираючись на теорію природного права та суспільного договору. Носієм державної влади, за теорією «освіченого абсолютизму», може бути лише освічений володар, «філософ на троні». 4. Пріоритетною повинна бути світська влада, церква має підпорядкуватися державі. 5. Абсолютний монарх, як верховний носій державної влади, ставився над усіма громадянськими законами, і всі його дії, спрямовані на загальну користь, виправдовувалися.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Найавторитетнішим виразником *гуманістичної традиції* в розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки XVII—XVIII ст. став видатний філософ, педагог та поет *Григорій Сковорода*.

«Світ ловив мене, та не впіймав»

Григорій Савич Сковорода народився 3 грудня 1722 р. в с. Чорнухах Лубенського полку на Полтавщині, в сім'ї малоземельного козака. У 1734—1753 рр. з перервою навчався в Києво-Могилянській академії. Протягом кількох років (1741—1744) був співаком придворної капели в Петербурзі. Потім знову навчався в Академії, а в 1745 р. виїхав до Угорщини (1745—1750). На початку 1751 р. викладав поетику в Переяславській семінарії, де розробив курс лекцій, згодом заборонений місцевим єпископом. Після звільнення із семінарії Сковорода знову вчився, а потім був домашнім учителем. З 1759 р. він працював на посаді викладача в Харківському колеґіумі, але через вільнодумство знову був змушений залишити улюблену педагогічну роботу. 1768 р.

Сковороду востаннє запросили викладати в додаткових класах при Харківському колеґіумі, де він прочитав власний курс лекцій з етики. Та, оскільки просвітительська концепція моралі у Сковороди розходилася з офіційно-церковною, його звільнили з посади, позбавивши можливості педагогічної роботи.

Сковорода обрав шлях мандрівного філософа і протягом останніх 25 років життя побував у багатьох містах і селах України, проповідуючи свої ідеї та світогляд. Усе його життя було пов'язане з народом, з його ідеалами та прагненнями. *«Мой жребий с голяками»*, —

стверджував він і рішуче відхилив численні пропозиції з боку духовенства та світських правителів зайняти ту чи іншу високу посаду. Так, на запрошення монахів Києво-Печерської лаври прийняти духовний сан і стати «*столбом церкви и украшением обители*» Сковорода відповів, що «*я столботворения умножатъ собою не хочу, довольно и вас, столбов во храме божием*». Подібна іронічна відповідь прозвучала і на пропозицію з боку Катерини II стати придворним філософом: «*Мне моя свирель и овца дороже царского венца*». Свій високий моральний ідеал Сковорода втілював у власному житті. Для багатьох він був мандрівною академією. Творчий доробок Григорія Сковороди, який включає 17 філософських творів, 7 перекладів, збірник «*Сад Божественных пісень*», «*Байки Харківські*», — це єдина система поглядів, єдина філософія. Його світогляд відбивав найвищий рівень розвитку суспільної думки в Україні, а життя й послідовність у дотриманні переконань служили прикладом для багатьох сучасників і нащадків.

Помер Сковорода 9 листопада 1794 р. в с. Пан-Іванівці на Харківщині (нині с. Сковорodinівка Золочівського району).

8.2. План семінарського заняття

Зародження й становлення вітчизняної суспільно-політичної думки впродовж X—XVIII століть

1. Проблеми розбудови державності в історико-політичних та політико-правових творах давньоруських дослідників.
2. Особливості розвитку української політичної думки в литовсько-польську добу.
3. Провідні суспільно-політичні ідеї полемістів.
4. Суспільно-політична діяльність українських гетьманів у козацьку добу (XVII — перша половина XVIII ст.).
5. Політологічний зміст Конституції Пилипа Орлика.
6. Суспільно-політичні погляди Петра Могилы та Феофана Прокоповича.
7. Гуманістичні ідеї у філософській спадщині Григорія Сковороди.

8.3. Теми рефератів та доповідей

1. Витоки вітчизняного політичного мислення.
2. «Слово про закон і благодать» — гімн духовній свободі особистості.
3. «Руська правда» як політико-правове свідчення цілісності та зрілості середньовічного суспільства й держави на Русі.
4. Синтез основних політичних проблем Київської Русі у творі «Повчання дітям» Володимира Мономаха.
5. Порівняльна характеристика суспільно-політичних ідей літописів XII ст.
6. Система політичних відносин у середньовічній Європі та Київській Русі: порівняльний аналіз.
7. Політичне значення прийняття християнства на Русі та його наслідки.
8. Особливості українського гуманізму епохи Відродження.
9. Політичний трактат Станіслава Оріховського-Роксолана «Настанови польському королеві Сигізмунду Августу».
10. Юрій Котермак (Дрогобич) — український мислитель епохи Відродження.
11. Розвиток гострополемічної думки в Україні.
12. Порівняльна характеристика антиуніатських поглядів Івана Вишенського, Христофора Фіلالета, Георгія та Мелетія Смотрицьких.
13. Петро Скарга — ідеолог унії.
14. Розвиток культурно-освітньої традиції в литовсько-польську добу.
15. Українське козацтво як важливий чинник у боротьбі за національну державність.
16. Суспільно-політичне значення діяльності гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.
17. Богдан Хмельницький — фундатор Української козацької держави.
18. Еволюція поглядів Богдана Хмельницького на державницьке майбутнє України.
19. Переяславська угода («Березневі статті») 1654 р.: політологічний аналіз.
20. Політичне значення Гадяцького трактату 1658 р.

21. Політичні наслідки Руїни.
22. Іван Мазепа — одна з найбільш контраверсійних постатей в історії України: політологічний аналіз.
23. Києво-Могилянська академія та основні ідеї її чільних представників.
24. Церковні братства та їхній вплив на зростання національної свідомості українського народу.
25. «Конституція прав і свобод Запорізького Війська» як свідчення рівня розвитку української політичної думки XVIII ст.
26. Політологічний аналіз діяльності Пилипа Орлика.
27. Контури політичного устрою української держави крізь призму бачення Орлика.
28. Політико-правові гарантії й обмеження для еліти в Конституції Орлика.
29. Суспільно-політичне значення просвітницької діяльності Петра Могили.
30. Феофан Прокопович — один із видатних представників суспільно-політичної думки України й Росії XVIII ст.
31. Теорія «освіченого абсолютизму» Прокоповича та її значення для розвитку Російської імперії.
32. Гуманістичне спрямування суспільно-політичних поглядів Григорія Сковороди.
33. Особливості еволюції вітчизняної суспільно-політичної думки впродовж X—XVIII ст.
34. Основні фактори формування української політичної думки в період X—XVIII ст.

8.4. Логічні завдання, проблемні запитання та вправи

1. Який вплив на розвиток суспільно-політичної думки Київської Русі мало прийняття християнства? Поміркуйте про позитивні та негативні його наслідки.
2. Дайте загальну характеристику суспільно-політичної думки Київської Русі.
3. Складіть схему еволюції суспільно-політичної думки Київської Русі.
4. Визначте, які ключові політичні події та яким чином вплинули на формування тих чи інших концепцій і теорій суспільно-політичного спрямування в часи Київської Русі. На основі отриманих результатів складіть таблицю.
5. Охарактеризуйте суспільно-політичне значення «Руської правди» Ярослава Мудрого. Як ви вважаєте, чи можна знайти в цьому політико-правовому документі актуальні ідеї?
6. Про що писав київський митрополит Іларіон у праці «Слово про закон і благодать»? Яким чином провідні ідеї цього твору вплинули на розвиток Київської Русі?
7. Які суспільно-політичні проблеми своєї епохи порушує автор «Повісті минулих літ»? Сформулюйте власне ставлення до цього твору.
8. У чому полягала сутність політичної платформи Володимира Мономаха, сформульована у «Повчанні дітям»?
9. Поміркуйте, чи можна порівнювати бачення ідеального правителя Володимиром Мономахом та Конфуцієм? Аргументуйте відповідь.
10. Складіть порівняльну таблицю суспільно-політичних ідей, представлених у літописах XII ст.
11. Проаналізуйте політологічний зміст «Слова о полку Ігоревім». Чи можна віднайти у цьому творі суспільно-політичні проблеми, які залишають злободенними і в наш час?
12. Яке значення в історії європейської цивілізації Середньовіччя мала, на вашу думку, суспільно-політична спадщина часів Київської Русі?
13. Поміркуйте, в чому полягала відмінність суспільно-політичного світорозуміння київських книжників від мислителів середньовічної Європи? Які чинники її зумовили?
14. Чи можна стверджувати, що суспільно-політичні погляди Юрія Котермак-Дрогобича характеризувалися загальногуманістичним спрямуванням? Аргументуйте відповідь.
15. Поміркуйте, чи можна порівнювати погляди на співвідношення держави й церкви в управлінні суспільством Котермак-Дрогобича та Марсилія Падуанського? Чому?
16. Які суспільно-політичні проблеми порушує Станіслав Оріховський-Роксолан у промові «Про турецьку загрозу»?
17. Які головні передумови процвітання держави виокремлював Оріховський-Роксолан? Які з них він вважав першочерговими? Чому?
18. Складіть схему провідних ідей політичного характеру, сформульованих Оріховським-Роксоланом.
19. Поміркуйте, в чому полягали особливості суспільно-політичних відносин на українських землях за часів Великого князівства Литовського? Як вони вплинули на розвиток вітчизняної політичної думки?

20. Якими були суспільно-політичні особливості перебування українських земель під владою Речі Посполитої? Визначте їхній вплив на розвиток вітчизняної політичної думки.
21. Які суспільно-політичні наслідки мали Люблінська та Брестська унії для українських земель? Складіть схему їхніх «позитивних» і «негативних» балансів.
22. Охарактеризуйте суспільно-політичні причини і наслідки релігійно-конфесійного розколу України. Чи можна його порівнювати з епохою Реформації в Європі? Чому?
23. Чому Петра Скаргу вважають ідеологом унії? Сформулюйте власне ставлення до суспільно-політичних поглядів цього релігійного мислителя.
24. Поміркуйте, чи можна вважати суспільно-політичні ідеї Івана Вишенського радикальними й егалітарними за своїм змістом?
25. У чому полягав суспільно-політичний протест Вишенського? Які наслідки для українського суспільства він мав?
26. Дайте загальну характеристику суспільно-політичного змісту творів Вишенського.
27. Охарактеризуйте політичну спадщину Христофора Філалета. Порівняйте його суспільно-політичні погляди з відповідними поглядами Вишенського.
28. Яке значення для подальшої долі українства мала полеміка між представниками православної та католицької церков?
29. Яку суспільно-політичну роль відігравали братства в житті України?
30. Охарактеризуйте суспільно-політичне значення діяльності гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.
31. Складіть схему еволюції поглядів Богдана Хмельницького на державницьке майбутнє України.
32. Чи можна вважати Хмельницького фундатором Української козацької держави? Наведіть аргументи за і проти у формі порівняльної таблиці.
33. Дайте характеристику концепції «Києва — другого Єрусалиму». Як ви вважаєте, чи має вона сьогодні можливості розвитку? Чому?
34. Яке значення для української суспільно-політичної думки наступних століть мала визвольна війна 1648—1654 рр. під проводом Хмельницького?
35. Охарактеризуйте основні положення Зборівського договору 1649 р. У чому полягало його політично-державницьке значення?
36. Складіть схему територіального устрою, політичної та військової організації і соціального складу Української козацької держави.
37. Які наслідки для української суспільно-політичної думки мала Переяславська угода («Березневі статті») 1654 р.?
38. Складіть порівняльну таблицю позитивних та негативних наслідків для України Переяславської угоди («Березневих статей») 1654 р.
39. Чому, на ваш погляд, Іванові Виговському не вдалося запровадити в Україні європейську модель державного правління?
40. Проаналізуйте політологічний зміст Гадяцького трактату 1658 р.
41. Яку роль, на вашу думку, відіграв Іван Мазепа в процесі розбудови української державності?
42. Укладання Мазепою політичного союзу з Карлом XII — це продуманий політичний крок чи політична авантюра? Поміркуйте, якими були мотиви цього вчинку гетьмана — суто прагматичні заради власного зиску чи альтруїстично-романтичні з метою державного поступу України?
43. Дайте характеристику основних суспільно-політичних положень Конституції 1710 р. Пилипа Орлика
44. Чому, на вашу думку, Конституцію Орлика 1710 р. не було втілено в життя?
45. Поміркуйте, чи можна порівнювати положення Конституції Орлика та Конституції США 1787 р. Спробуйте скласти порівняльну таблицю.
46. Охарактеризуйте суспільно-політичне значення діяльності Петра Могили для України.
47. Які суспільно-політичні проблеми порушував у своїх працях Феофан Прокопович?
48. Поміркуйте, чому саме Прокоповичу вдалося стати провідним ідеологом реформ Петра I? Які суспільно-політичні ідеї в цій ролі він сформулював?
49. Чому, на ваш погляд, державотворчі елементи в українському суспільстві наприкінці XVII — у XVIII ст. не отримали суспільного визнання?
50. Охарактеризуйте суспільно-політичне значення філософської системи Григорія Сковороди.
51. Поміркуйте, який політологічний зміст несе концепція «сродної праці» Сковороди.

8.5. Тести-тренінги та питання для самотестування

1. *Яка ідея була пріоритетною для політичної думки Київської Русі:*

- а) ідея досконалого державного устрою;
- б) ідея справедливого династичного правителя (князя);
- в) ідея приватної власності;
- г) ідея справедливого правового порядку;

2. *Легітимність влади в політичній думці Київської Русі здебільшого ґрунтувалася на:*

- а) обранні князя вічем;
- б) династичності й богообраності князя;
- в) етнонаціональному походженні князя;
- г) довірі до всіх інститутів державної влади.

3. *Основу концепції митрополита Іларіона становила ідея:*

- а) верховенства церковної влади;
- б) верховенства князівської влади;
- в) верховенства права;
- г) усі відповіді правильні.

4. *Київська Русь пізнього періоду відставала від Європи:*

- а) в освіті;
- б) наявності вільних територій;
- в) досконалості державного апарату;
- г) усі відповіді правильні.

5. *Відповідно до положень «Руської правди» Ярослава Мудрого функція верховного суду належала:*

- а) церковним судам;
- б) боярській думі;
- в) Великому князеві;
- г) усі відповіді правильні.

6. *За «Руською правдою» Ярослава Мудрого право на спадок мали:*

- а) тільки чоловіки;
- б) тільки жінки;
- в) чоловіки та жінки виключно знатного походження;
- г) усі відповіді правильні.

7. *Хто з Великих князів є автором твору «Повчання дітям»:*

- а) Володимир Великий;
- б) Володимир Мономах;
- в) Ярослав Мудрий;
- г) Юрій Долгорукий.

8. *Ідеї «Повчання дітям» у своєму патерналістському спрямуванні певним чином схожі з політико-етичною концепцією:*

- а) Конфуція;
- б) Платона;
- в) Аристотеля;
- г) Сенеки.

9. *Провідна ідея літописів XII ст.:*

- а) зміцнення влади духовенства;
- б) поділ влади між Великим князем і віче;
- в) єдність Руських земель;
- г) самостійність удільних князівств.

10. *Кого засуджує автор «Слово о полку Ігоревім»:*

- а) церковників;
- б) київського князя;
- в) галицьких і володимиро-суздальських князів;
- г) усі відповіді правильні.

11. *Руська мова була державною в часи:*

- а) Великого князівства Литовського;
- б) Польського королівства;
- в) Речі Посполитої;
- г) усі відповіді правильні.

12. *Юрій Котермак (Дрогобич) був ректором:*
- Оксфордського університету;
 - Сорбонни;
 - Болонського університету;
 - Краківського університету.
13. *Однією з провідних ідей Юрія Котермака (Дрогобича) була:*
- необхідність зміцнення королівської влади;
 - можливість народного повстання проти тиранічної влади;
 - важливість домінування влади церкви над державою;
 - усі відповіді правильні.
14. *Богословська полеміка в Україні у XVI ст. велася між:*
- католиками й греко-католиками;
 - католиками й православними;
 - католиками й протестантами;
 - усі відповіді правильні.
15. *Станіслав Оріховський-Роксолан є автором твору:*
- «Про єдність Церкви Божої під одним пастирем»;
 - «Настанови польському королеві Сигізмунду Августу»;
 - «Про єдність церкви Божої»;
 - «Прогностична оцінка поточного 1483 року...».
16. *Станіслав Оріховський-Роксолан наприкінці життя визнавав:*
- верховенство короля;
 - верховенство папи;
 - верховенство права;
 - суверенітет народу.
17. *Політико-правові погляди Оріховського можна вважати передвісниками:*
- теорії поділу влади;
 - теорії народного суверенітету;
 - теорії суспільного договору;
 - теорії соціалізму.
18. *Суспільна угода між народом і правителем, згідно з поглядами полемістів, ґрунтувалася здебільшого на засадах:*
- релігійних;
 - морально-етичних;
 - юридичних;
 - обраності короля представницькими органами.
19. *Апологети католицизму звинувачували православних у тому, що вони:*
- визнавали єдину правовірну християнську церкву;
 - визнавали право шлюбу для певних представників духовенства;
 - не використовували латинську мову;
 - не мали духовних закладів.
20. *Соборність церкви, на переконання Івана Вишенського, полягає в:*
- єдності українського народу;
 - єдності мирян і духовенства на засадах православного віровчення;
 - єдності держави й церкви;
 - усі відповіді правильні.
21. *Період Унії в Україні за своїм політичним значенням можна порівняти з:*
- Відродженням;
 - Реформацією;
 - Середньовіччям;
 - усі відповіді правильні.
22. *Петро Скарга виступав на захист:*
- католицизму;
 - свободи віросповідання;
 - православ'я;
 - гуманізму.
23. *Вимога виборності духовних владик належить авторству:*
- Петра Скарги;
 - Івана Вишенського;

- в) Христофора Фіلالета;
- г) Петра Могили.

24. *За часів панування Речі Посполитої в Україні виникли:*

- а) університети;
- б) вільні міста;
- в) єзуїтські школи;
- г) усі відповіді правильні.

25. *Державотворчий внесок Петра Конашевича-Сагайдачного полягав у тому, що завдяки його діяльності:*

а) козаки почали посідати провідне місце в суспільно-політичній ієрархії тогочасного суспільства;

- б) було укладено унію зі Швецією;
- в) було створено суспільно-політичну концепцію «Києва — другого Єрусалиму»;
- г) усі відповіді правильні.

26. *Фундатором Української козацької держави є:*

- а) Петро Конашевич-Сагайдачний;
- б) Богдан Зиновій Хмельницький;
- в) Іван Виговський;
- г) Іван Мазепа.

27. *Згідно з «Березневими статтями», Україна отримала:*

- а) державний суверенітет;
- б) автономію;
- в) статус колонії;
- г) протекторат Росії.

28. *Гадяцька угода закріпила:*

- а) державний суверенітет України;
- б) статус рівноправного суб'єкта Речі Посполитої;
- в) статус колонії Речі Посполитої;
- г) усі відповіді правильні.

29. *За Гадяцькою угодою, право бути обраними до Сейму отримали:*

- а) весь український народ;
- б) православне духовенство;
- в) селяни;
- г) усі відповіді правильні.

30. *Який був політичний ідеал Української гетьманської держави:*

- а) козацька республіка;
- б) необмежена монархія у формі «освіченого абсолютизму»;
- в) аристократична республіка;
- г) конституційна монархія?

31. *Конституція Пилипа Орлика закріпила:*

- а) політичні права громадян;
- б) верховенство права;
- в) державний суверенітет України;
- г) політичні права козаків.

32. *За Конституцією Пилипа Орлика політичними правами наділялись:*

- а) селяни;
- б) духовенство й міщанство;
- в) козаки;
- г) усі відповіді правильні.

33. *Конституція Пилипа Орлика, на відміну від Великої Хартії Вольностей, закріпила:*

- а) презумпцію невинуватості;
- б) право на вільну торгівлю;
- в) незалежність суду;
- г) політичні права козаків.

34. *Пилип Орлик за своїми поглядами був:*

- а) монархістом;
- б) республіканцем;
- в) аристократом;
- г) егалітаристом.

35. Яку роль у суспільно-політичних відносинах відводив церкві Петро Могила:

- а) радника у справах держави;
- б) наставника правителя;
- в) верховного правителя в державі;
- г) церква мала бути повністю відокремлена від держави?

36. Феофан Прокопович першим в історії вітчизняної та російської політичної думки сформулював теорію:

- а) народного суверенітету;
- б) суспільного договору;
- в) «освіченого абсолютизму»;
- г) «сродної праці».

37. Погляди Феофана Прокоповича на ідеального правителя близькі до політико-філософських ідей:

- а) Конфуція;
- б) Аристотеля;
- в) Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля;
- г) Томаса Гоббса.

38. Григорій Сковорода у своїх філософських поглядах спирався на цінності:

- а) позитивізму;
- б) гуманізму;
- в) схоластики;
- г) прагматизму.

8.6. Література до теми

Основна література

1. Історія української суспільно-політичної думки: Навч. посібник / Уклад. В. В. Морозов. — К.: КНЕУ, 2006. — 180 с.
2. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки: Текст лекцій: Навч. посібник. — К.: Генеза, 1994. — 368 с.
3. Потульницький В. А. Історія української політології. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці: Посібник. — К.: Либідь, 1992. — 232 с.
4. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 1. — X—XV ст. — 632 с.; Т. 2. Книга 1. — XVI ст. — 560 с.; Т. 2. Книга 2. — Перша половина XVII ст. — 535 с.; Т. 3. Книга 1. — Третя чверть XVII ст. — 504 с.; Т. 3. Книга 2. — Остання чверть XVII — початок XVIII ст. — 576 с.; Т. 4. Книга 1. — Перша третина XVIII ст. — 520 с.; Т. 3. Книга 2. — Середина XVIII ст. — 360 с.; Т. 4. Книга 3. — Кінець XVIII ст. — 296 с.
5. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К.: Либідь, 2002. — 576 с.

Додаткова література

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. — К.: Варта, 1994. — 95 с.
2. Горський В. С. Філософские идеи в культуре Киевской Руси XI—XII вв. — К.: Наукова думка, 1988. — 213 с.
3. Горський А. А. Русь: от славянского расселения до Московского царства. — М., 2004.
4. Джебжула Ю. Таємна війна Богдана Хмельницького. — К.: Молодь, 1995. — 224 с.
5. Ісаєвич Я. Д. Юрій Дрогобич. — К., 1972.
6. Каиуба М. В., Паславський І. В., Захара І. С. Філософія Відродження на Україні. — К., 1990.
7. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в укр. філософії XV — поч. XVII ст. — К., 2000.
8. Наливайко Д. С. Станіслав Оріховський як український латино мовний письменник. — К.: Дніпро, 1984. — 187 с.
9. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах. — К.: Знання, 1997. — 328 с.
10. Паишук А. І. Іван Вишенський — мислитель і борець. — Львів: Світ, 1990. — 176 с.

11. Попович М. В. Григорій Сковорода: філософія свободи — К.: Майстерня Білецьких, 2007. — 256 с.
12. Пятнов А. П. Киев и Киевская Земля в 1167—1169 гг. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2003. — № 1 (11). — С. 14-23.
13. Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. — К.: Парапан, 2002. — 396 с.
14. Смирнов В. Г. Феофан Прокопович. — М.: Соратник, 1994. — 222 с.
15. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея в XVII-XVIII ст.: проблеми еволюції, реалізації. — К.: Наукова думка, 1997. — 367 с.
16. Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — Дніпропетровськ: Січ, 1991. — 70 с.
17. Сковорода Григорій: Образ мислителя. — К.: Інститут філософії НАН України, 1997. — 453 с.
18. Юшков С. Правда Руська. Текст на основі 7 списків та 5 редакцій. — К.: ВУАН, 1947. — 864 с.
19. Яременко П. К. Іван Вишенський. — К.: Вища школа, 1982. — 141 с.

Тексти (першоджерела)

1. Вишенський І. Твори. — К.: Держлітвидав, 1959. — 270 с.
2. Давня українська література: Хрестоматія / Упоряд. М. М. Сулима. — К.: Освіта, 1992. — 576 с.
3. Изборник Святослава 1073 года. — М.: Художественная лит-ра, 1983. — 447 с.
4. Памятники литературы Древней Руси. XII век. — М.: Художественная лит-ра, 1980. — 707 с.
5. Повість временних літ / Пер. В. Яременка. — К.: Веселка, 1990. — 224 с.
6. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. — К.: Веселка, 1994. — 77 с.
7. Прокопович Ф. Твори в трьох томах. — К.: Наукова думка, 1979. — Т. I. — 511 с.; Т. II. — 550 с.; Т. III. — 523 с.
8. Сковорода Г. С. Сочинения: В 12 т. — М., 1973.
9. Сковорода Г. Твори: У 2-х томах. Т. 2. — Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. — К.: Обереги, 2005. — 480 с.
10. Слово о полку Игоревом. — М.: Советская Россия, 1966. — 66 с.
11. Українська література XIV—XVI ст. — К.: Наукова думка, 1988. — 597 с.

Тема 9. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Лиш боротись — значить жить.
І. Франко

Вивчення матеріалу теми дасть можливість

знати:

- ✓ відмінності розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки в Наддніпрянській Україні та в Галичині, а також основні чинники, які їх обумовили;
- ✓ базові ідеї, теорії та концепції, які характеризували як розвиток вітчизняної політичної думки у ХІХ — на початку ХХ ст., так і провідні суспільно-політичні настрої українства.

уміти:

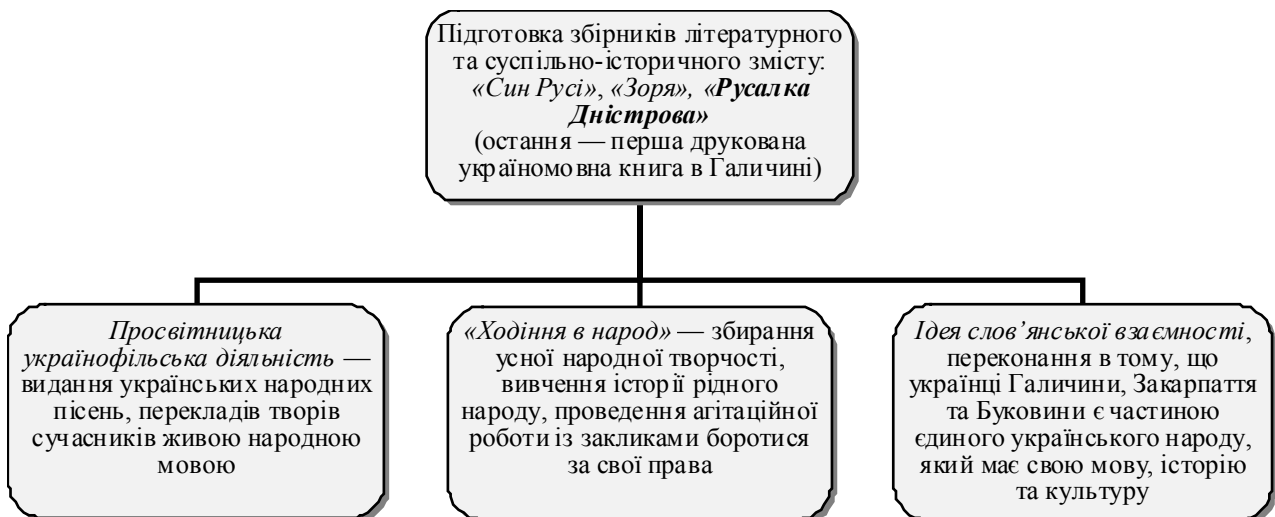
- ✓ розрізнати провідні напрями розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки в Наддніпрянщині та в Галичині;
- ✓ визначати ті ідеї та ідеали, які домінували в досліджуваній період у суспільній свідомості українства та обумовили її розвиток у ХХ ст.;
- ✓ дати оцінку еволюції суспільно-політичної думки України протягом ХІХ ст.

9.1. Схеми, таблиці, коментарі

ЗВЕРНИ УВАГУ! На розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки в ХІХ ст. значним чином позначилася проблема роз'єднання українських земель. Адже після остаточного знищення державності Речі Посполитої Галичина та інші західноукраїнські землі опинилися під владою Австрійської (пізніше — Австро-Угорської) імперії. Саме на початку ХІХ ст. у середовищі українства починають розгортатися процеси *національно-культурного відродження*, провідником якого виступило молоде національне духовенство. Уніатська церква стала тим осередком українства, який охороняв і захищав інтереси, звичаї, традиції та мову народу. Греко-католицьке духовенство поступово перетворилося на політичну еліту українців Галичини. Знаковою подією для становлення політичної думки Галичини у ХІХ ст. стала поява «Руської трійці» — гуртка, який заснували вихованці Львівської греко-католицької духовної семінарії *Маркіян Шашкевич* (1811—1843), *Іван Вагилевич* (1811—1866) та *Яків Головацький* (1814—1888).

Схема 9.1.1

Суспільно-політичне значення діяльності «Руської трійці»

ЗВЕРНИ УВАГУ! Важливим етапом розвитку суспільно-політичної думки в Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст. став *декабристський рух* (див. тему 7). Після розгрому декабристського руху суспільно-політичний клімат у Російській імперії характеризується пануванням *реакції*, що в Україні виявлялася в подальших утисках політичних і юридичних прав, нівелюванням її історичних особливостей та національної пам'яті. Центрами передової суспільно-політичної думки в цей період стають Харківський та Київський університети, де виникають таємні організації. Так, у Харківському університеті інтелігенція гуртувалася навколо професора-славіста *Ізмаїла Івановича Срезневського* (1812—1880) та молодого історика *Миколи Івановича Костомарова* (1817—1885), які були палкими прихильниками зближення слов'ян і утворення ними федерації.

*«...чим достатніша у народу література,
тим тривкіше стоїть його народність»*

Микола Іванович Костомаров (1817—1885) — український політичний мислитель і суспільний діяч, історик, етнограф, письменник, яскравий представник *«романтичного націоналізму»* в політичній науці. Народився 4 травня 1817 р. в с. Юрасівка на Воронезьчині. Закінчив Воронезьку гімназію, історико-філологічний факультет Харківського університету. Працював у гімназіях Рівного та Києва, викладав історію в Київському університеті. Був одним із засновників *Кирило-Мефодіївського товариства* — української політичної організації. Створив програмний документ

товариства — *«Книги буття українського народу»*. Був репресований і на кілька років потрапив на заслання. Звільнившись, жив у Петербурзі. Брав активну участь у виданні українського журналу *«Основа»*. Відстоював самостійність української нації. Автор *16 томів* історичних монографій. Помер 7 квітня 1885 р., похований у Петербурзі.

В історичних дослідженнях Костомаров опирався передусім на вітчизняну традицію, зокрема на ідею *Михайла Максимовича* про *«український народний дух»*, відшукуючи ту наскрізну ідею, що поєднує минуле, сучасне і майбутнє народу в єдине історичне ціле, надає подіям *«розумний зв'язок і стрункий вигляд»*. Костомаров прагнув до ірраціонального заглиблення в історію буття української людини (*«Книги буття українського Народу»*, *«Думки про історію Малоросії»*) та її ментальності (*«Дві руські народності»*). Погляди Костомарова еволюціонували: від романтичного ствердження ідей свободи українського етносу та його особливої місії в колі слов'янських народів *«Кирило-Мефодіївського»* періоду до обстоювання ідеї федералізму та просвітницько-народницьких орієнтирів другого (*«основ'янського»*) періоду й до зосередження на позиціях *«українофільства»*, до модифікації народницьких устремлінь у лояльне щодо імперії культурництво в останній період життя. Однак світоглядними константами мислителя залишалися переконання в окремості історичного шляху українського народу (*«Полудневу Русь»* Костомаров пророко бачив у майбутньому як *«окрему державну цілісність»*), в самобутності його вільнолюбного духу, мови, культури та психології (що ставило його в опозицію до офіційної російської історіософії); засада народності та ідеї рівності людей і етносів, національного порозуміння, досягнутого на ґрунті науки й християнської освіти, та єдності слов'янських народів; принцип самоврядування й федеративно-демократичної організації суспільства, опертий на досвід Києворуської та козацької держав; ідея історичної тягlosti української національної традиції.

ЗВЕРНИ УВАГУ! У першій половині 40-х рр. XIX ст. провідні професори, вчителі, студенти, серед яких були *Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Михайло Максимович, Тарас Шевченко*, об'єдналися в літературний гурток «Київська молодь», метою діяльності якого стало піклування про слов'янську взаємність, українську культуру. Яскраву сторінку в історії політичної думки України середини XIX ст. вписало *Кирило-Мефодіївське товариство* (1845 р.), членами якого були *Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Микола Гулак, Василь Білозерський, Тарас Шевченко, Георгій Андрузький* — усього 12 безпосередніх учасників. Створення товариства стало спробою інтелігенції замінити культурно-просвітницьку роботу політичною боротьбою за національні інтереси.

Таблиця 9.1.1

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ ЧЛЕНІВ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

<ol style="list-style-type: none"> 1. Ідея єдності слов'янських народів на засадах вільного національного розвитку (<i>панславізм</i>). 2. Вимоги ліквідації всіх проявів соціальної нерівності, передусім найбільш потворного — кріпацтва. 3. Просвітництво народних мас як головний засіб досягнення мети. Вимоги запровадження загальної народної освіти. 4. Необхідність морального обґрунтування всіх політичних і соціальних дій, дотримання духу християнського віровчення. 5. Політичний ідеал — федерація слов'янських народів (децентралізованої держави) з центром у Києві. Керівник (президент) федерації має обиратися на чітко визначений термін (за прикладом США). Форма правління майбутньої держави — республіканська демократія. Вища законодавча влада має належати двопалатному сейму, виконавча — президентові. До федерації мали увійти: Україна, Росія, Польща, Чехія, Сербія, Болгарія. 6. Ліквідація станів та станових привілеїв. 7. Забезпечення громадянської рівності та політичних свобод, у тому числі рівного доступу всіх громадян до державних посад. 8. Реалізація своєї програми виключно мирним шляхом — через реформи. 	
Микола Костомаров	Порівняно <i>помірковані політичні переконання</i> (автономістично-культурницька позиція): вимоги свободи віросповідання; рівноправності й незалежності націй; поширення освіти. Думка про те, що світова історія — це поле боротьби добра та зла, Бога й диявола, рівності й нерівності, свободи й рабства; розгортається ж вона через певні етапи, на кожному з яких носієм загально світового начала виступають певні народи. Головна ідея християнства — це свобода й рівність, але вони не можуть бути дійсними самі по собі, без справжньої християнської моралі. <i>Месіянська ідея української нації</i> : вибудував свою схему розвитку всесвітньої історії — через перші «історичні народи» (євреїв та давніх греків), через романців, німців та слов'ян, до головного суб'єкта історії — українців.
Микола Гулак	<i>Революційно-демократичні погляди</i> (лідер радикального крила): виступав за рішучі дії у справі ліквідації російського самодержавства та кріпацтва; думка про те, що для України, як складової слов'янського світу, спадкоємиці політичних традицій Київської Русі, дуже важливим є гармонійне поєднання колективних форм організації влади з персоналіфікацією політичної відповідальності.
Василь Білозерський	<i>Помірковано-ліберальні ідеї</i> : необхідність духовного й політичного об'єднання слов'ян; ліквідація кріпацтва; усі політичні проблеми потрібно вирішувати мирним шляхом через здійснення морального впливу на людей.
Пантелеймон Куліш	<i>Поміркована позиція</i> , один з ідеологів товариства: україноцентризм; звернення до української історії, передусім до часів козацтва; вимога захисту й поширення української мови, культури.
Олександр Навроцький	Належав до <i>революційно-демократичної</i> частини товариства.
Іван Посяда	<i>Революційно-демократичні ідеї</i> : поєднував ідеї слов'янізму з переконанням у тому, що вкрай необхідно полегшити життя селян; негативне ставлення до дворянства та монархізму.
Георгій Андрузький	<i>Непоследовність поглядів</i> : у певних ситуаціях прославляв православного царя, в інших — засуджував його дії; був автором проектів конституції — своєрідних нотатків із деякими пропозиціями щодо найкращого устрою майбутньої держави та способів його досягнення, викладених часто без дотримання логічної послідовності; серед «корисних» станів особливу увагу приділяє стану духовному, як такому, що відповідає за духовність народу й душу кожного громадянина, до духовного стану необхідно відносити людей високоморальних та порядних, походженням переважно з осіб освічених «простого стану», здатних стати авторитетом та прикладом для інших; забезпечення духовності суспільства та кожного громадянина, разом з освітою, повинні сприяти уникненню двох лих, що загрожують суспільству на етапі сутнісних соціально-політичних реформ — народної сваволі й анархії внаслідок різкого падіння авторитету влади та надмірних очікувань і не менш глибоких розчарувань тих, хто не був готовий до змін, але приєднався і підтримав їх. Головним же засобом проведення послідовних демократичних реформ є подолання суспільних суперечностей та «злиття народу», «знищення» станів та родів, шляхом ліквідації станових і родових привілеїв, що передаються у спадок без будь-яких заслуг спадкоємців перед суспільством. Для ослаблення станів та злиття народу в ціле необхідні: 1) знищення родів; 2) особиста свобода кожного; 3) рівні державні права для всіх

Микола Савич	<i>Радикальні переконання</i> : політичний ідеал — французький комунізм; виступав за ліквідацію в Росії монархічного правління й запровадження народного правління з представницькою формою.
Тарас Шевченко	<i>Революційно-демократична позиція</i> (національно-політична ідеологія): є «батьком» української національної ідеї, сформованої у традиційній для цивілізованої Європи формі — <i>романтичного націоналізму</i> . Сформулював синтетичний погляд на свою національну (етнічну) спільноту як на єдиний, розгорнутий у соціальному часі й «соціалізованому» просторі континуум і водночас як на суб'єкта всезагального історичного процесу. Поєднання ідей непримиренної боротьби з усіма формами гноблення з ідеями про християнське милосердя й людяність. Загальногуманістичне спрямування політико-соціальних переконань

ЗВЕРНИ УВАГУ! У другій половині XIX ст. значного поширення в Україні набрав *громадівський рух*, що стало свідченням відродження українського національного руху після нищівного розгрому Кирило-Мефодіївського товариства. Прагнучи якомога більше прислужитися своєму народу, українські діячі Петербурга 1859 р. створили першу українську громаду — культурно-освітню організацію, що мала на меті популяризацію національної ідеї через видання книжок, журналів, проведення вечорів, навчання в недільних школах. В Україні провідниками громадівського руху стали *Володимир Антонович* (1834—1908), *Григорій Галаган* (1819—1888) та *Михайло Драгоманов* (1841—1895).

Суспільно-політичне значення громадівського руху

Видавництво журналу «Основа» (1861—1862). У 1860-х роках це було єдине українське періодичне видання, що висвітлювало всі загальноукраїнські проблеми — в культурі, економіці, політиці, освіті, науці, літературі, фольклорі, історії, міжнародних відносинах. Журнал наочно показав, що існування української нації, культури було незаперечним фактом. Громадівці головним своїм завданням вважали організацію народної освіти рідною мовою (заснування шкіл, написання й видання для них підручників, підготовку вчителів тощо); здійснення наукових розвідок у галузі етнографії, мовознавства, історії; підготовку й видання популярних книжок тощо. Одним словом, займалися *культурницькою діяльністю*.

Громадівський рух захопив не тільки українців, а навіть частину молоді з польських і спольщених шляхетських родин Правобережної України, чие сумління мучило усвідомлення того, що їхні діди-прадіди впродовж століть гнобили українське селянство, і які вирішили зблизитися з народом і прислужитися йому. Цю групу на чолі з *Володимиром Антоновичем* називали «хлопоманами» (походить від слова «холоп» — образлива назва польськими панами українських селян), хоча самі вони називали себе «*українофілами*»: перейшли з католицької віри у православну, носили український національний одяг, співали українських пісень, свідомо дотримувалися народних звичаїв. На початку своєї діяльності «хлопомани» під час студентських канікул та в інший вільний час мандрували селами, збираючи народні казки, прислів'я, звичаї обряди.

Організація на базі Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства широкого наукового руху за участю науковців та ентузіастів-провінціалів, збирачів різного роду матеріалів та дописувачів до серйозних журналів. В Україні сформувався *зародок національної Академії наук*. Через переслідування з боку російської влади українські діячі вирішили закласти основи українського політичного руху в Галичині, де умови для політичної діяльності були більш сприятливими. В той же час у Наддніпрянській Україні вони вирішили згуртувати свої сили для більш плідної діяльності на культурницькій ниві. У 1898 р. в Києві було створено *Загальноукраїнську безпартійну організацію (ЗУБО)*, яка виконувала роль координатора діяльності громад.

*«Кожен, хто йде служити народу,
одіває на себе терновий вінок»*

Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895) — український політичний мислитель, історик, публіцист, суспільний діяч, засновник *політичної науки* в Україні, засновник *конституціоналізму*, зачинатель українського *соціалістичного руху*. Народився в Гадячі на Полтавщині. Вчився в Гадяцькому повітовому училищі та Полтавській гімназії. У 1859 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, який закінчив 1863 р. З 1864 р працював приват-доцентом на кафедрі античної історії цього ж університету. У 1870—1873 рр. перебував у закордон-

ному відрядженні в університетах Берліна, Рима, Відня, Праги та ін. З 1873 р. — штатний доцент кафедри античної історії Київського університету. Активний діяч *Київської громади*. У 1875 р. за рішенням *Олександра II* був звільнений з університету за політичну «неблагонадійність» і відданий під нагляд поліції, що змусило його виїхати за кордон, до Швейцарії. У 1876 р. заснував Вільну українську друкарню та перший український політичний часопис — журнал *«Громада»*. Впродовж 1878—1882 рр. у друкарні вийшло у світ п'ять збірників *«Громади»*, а також твори *Герцена*, *Шевченка*, *Панаса Мирного* і ін. У 1880 р. Драгоманов вперше видав окремою брошурою *лист Белінського до Гоголя*. Підтримував зв'язки з діячами української культури (зокрема *Костомаровим*), встановив контакти з передовою галицькою молоддю (зокрема *Іваном Франком*). Разом зі *Сергієм Подолинським* і *Михайлом Павликом* заснував *«Женевський гурток»* — зародок українського соціалістичного руху. Через розрив із *громадівцями Санкт-Петербурга* та з *київською громадою* (1886) Драгоманова було позбавлено фінансової підтримки, і 1889 р. він приймає запрошення обійняти посаду професора кафедри загальної історії Софійського університету (Болгарія). У Болгарії провів останні роки свого життя.

Драгоманов виступав проти централізації як способу політичного й національного гноблення. Ідеалом державного устрою для нього був західноєвропейський парламентаризм у поєднанні із земським рухом, у якому бачив опору для боротьби з царизмом. Головне місце в творчості Драгоманова посідає — боротьба проти національного й соціального поневолення народів російським царизмом і Австро-Угорщиною. Відстоюючи право українського народу на розвиток своєї національної культури, виступав за автономний статус України у складі Росії. Суть його програми політичної боротьби для українства полягала в тому, щоб домагатися політичних реформ, демократизації та федерації, продовжуючи традиції *Кирило-Мефодіївського братства*.

Михайло Драгоманов — автор чисельних праць з історії, етнографії, філософії, політології. Головні роботи — *«Історична Польща і великоруська демократія»*, *«Переднє слово до «Громади»*, *«Історичні пісні малоросійського народу»* (т. 1—2, 1874—75 разом із *Антоновичем*), *«Нові українські пісні про суспільні події 1764—1880»* (1881) *«Вільний Союз»* (1884) та ін.

ЗВЕРНИ УВАГУ! У другій половині XIX ст. у Галичині після занепаду діяльності «Руської трійці» починається новий етап національно-культурного відродження. Провідниками цього руху, а також найбільш цікавими політичними мислителями цього періоду стають *Іван Франко* (1856—1916) та *Остан Терлецький* (1850—1902) — галицький громадсько-політичний діяч, публіцист, літературознавець, голова науково-просвітницького товариства «Січ».

Суспільно-політичні погляди Остапа Терлецького

Важливий чинник політико-правового життя — ясність мети та спрямування на реформування суспільства

Іван Якович Франко (1856—1916) — український письменник, публіцист і суспільно-політичний діяч. Серед проблем, які ним розглядалися, були аграрна проблема, загальні принципи розв'язання селянського питання, робітнича, національна проблема. Відстоював ідеї незалежності України, формування національної свідомості української нації. Франко був *соціалістом*, але не виступав за диктатуру пролетаріату, акцентуючи увагу не на класових, а на загальнолюдських вартостях. Соціалізм, за Франком, мав опиратися на широке самоврядування общин-повітів і країв. Мислитель виступав за рівність усіх націй і вважав, що найкращим вирішенням національної проблеми було б утворення державних об'єднань змішаного (*федеративно-конфедеративного*) типу, що спиралися б на солідарність інтересів. Соціал-демократичні ідеї

Франко викладено в статтях «На кого працюємо?», «Хто винуватий?» та інших Головна робота — поема «Мойсей» (1905).

ЗВЕРНИ УВАГУ! У другій половині XIX — першій половині XX ст. у Галичині важливу суспільно-політичну роль продовжує відігравати греко-католицьке духовенство. Тому не дивно, що одним із провідників суспільно-політичної думки Західної України в цей період стає митрополит *Андрей Шептицький* (1865—1944).

РОЛЬ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО У НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ

Суспільно-політичні погляди	Політична діяльність
<p>1. Центральна ідея — <i>необхідність подолання між-конфесійних суперечностей і об'єднання всіх українців у єдиній державі</i> на засадах християнської моралі як спільного, об'єднувачого чинника.</p> <p>2. <i>Ідея досягнення соціальної рівності через покращення становища окремих осіб</i>, утвердження прав і обов'язків людей. Основним засобом втілення цієї ідеї в життя має стати утвердження <i>єдиного морального закону</i>, який би зобов'язував усіх до гармонійного співжиття в суспільстві, до становлення українців як багатого й сильного народу.</p> <p>3. Гостра критика використання релігії в політичних цілях.</p> <p>4. Церква має робити все, аби подолати в суспільстві дух неприязні й ненависті, розкол.</p> <p>5. <i>Ідея досягнення суспільного консенсусу на релігійній основі.</i> Для цього потрібно:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ не замикатися в межах своєї конфесії та своєї релігії; ✓ бути патріотом свого народу, сприяти його громадянській і політичній єдності; ✓ прагнути до всебічного множення елементів єдності й до усунення елементів суспільного розбрату. <p>6. <i>Захист ідей гуманізму</i>, утвердження загальнолюдських цінностей непорушної святості людського життя як основи всезагального суспільного порядку.</p> <p>7. Був прихильником <i>соціального вчення папи Лева XIII</i> й оригінально розвивав, не лише пристосовувавши його до українських умов, а й створивши версію соціального вчення, яка була оригінальною для всього католицького богослов'я.</p> <p>8. <i>Створив власне етичне й соціальне вчення.</i> Його провідні принципи:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ розвиток громадянського суспільства на принципах солідарності; ✓ побудова правової держави, заснованої на природному моральному законі; ✓ утвердження сталої демократії та захисту прав людини, які теж є вимогами природного закону, за теорією митрополита Андрея; ✓ методологія позитивного суспільного творення — солідаризму в сім'ї, громаді, нації, церкві 	<p>1. У 1901 р. заклав греко-католицьку семінарію на знак підтримки сецесії українських студентів із Львівського університету.</p> <p>2. 1903 р. приєднався до бойкоту з українськими депутатами галицького сейму. 3. Засудив Мирослава Січинського (вбивцю графа Потоцького) в посланні перед Томиною Неділею 1908 р. Ця подія підживила неприхильне ставлення української громадськості до митрополита.</p> <p>4. Домовленість у 1914 р. з польською стороною про виборчу реформу, яка б збільшила політичне представництво українців у галицькому сеймі. Здійснити її завадила війна.</p> <p>5. Загальна позиція митрополита в політичних справах: закликає духовенство не вплутуватися в політику і сам подає приклад; як галицький митрополит він був депутатом віденського парламенту й галицького сейму, але в стінах обох цих шановних закладів до 1914 р. з'явився лише двічі і обидва рази виступав не на політичні, а на освітянські теми.</p> <p>6. Здійснював широку соціально-культурну діяльність, що сприяла активізації національного руху на західноукраїнських землях:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ підтримував роботу українських культурно-просвітницьких товариств «<i>Просвіта</i>», «<i>Рідна школа</i>», «<i>Сільський господар</i>»; ✓ заснував Український Національний Музей; ✓ заснував церковні, гуманітарні фундації: Єпархіальну бібліотеку в Станиславові, Академічний Дім, Народну лічницю (яку згодом (1930—1938) перетворили на сучасний шпиталь), гімназії; клопотанням до чеського уряду врятував українську господарську академію в Подєбрадах; ✓ був ініціатором і засновником Земельного банку у Львові (1910); ✓ заснував Львівську Богословську Академію. <p>7. <i>Неоднозначною є його діяльність у часи нацистської окупації:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ привітав «<i>побідоносне німецьке військо</i>» 5 липня 1941 р. (це було викликано також мотивами особистого характеру); ✓ розчарувався в намірах німців і відкрито й беззастережно виступив проти нацизму в багатьох пастирських посланнях; двічі звертався з протестом щодо нищення єврейського населення в Галичині до райхсфюрера СС Гімлера (грудень 1941 р.; лютий 1942 р.); у 1942 р. написав листа до Папи Пія XII з різким засудженням націонал-шовінізму; ✓ спричинився до створення Першої Української Дивізії «<i>Галичина</i>», підтримавши цю ідею; ✓ підтримував воєнну діяльність УПА; ✓ у посланні «<i>Не убий</i>» (1942 р.) містилися заклики до примирення політичних сил українського суспільства, засуджувалися політичні вбивства й містилися застереження про відлучення від церкви організаторів і виконавців таких злочинів; ✓ попри антисемітизм більшості уніатських священників таємно переховував єврейських дітей (близько 300 осіб) та цінні єврейські документи

9.2. План семінарського заняття

Розвиток української суспільно-політичної думки у XIX — на початку XX століття

1. Особливості розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки в першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях. Основні її напрями.
2. Суспільно-політичні погляди та політичні програми членів Кирило-Мефодіївського товариства.
3. Політологічна спадщина Миколи Костомарова.
4. Громадівський рух як провідник національних ідей українства у другій половині XIX ст.
5. Михайло Драгоманов — фундатор української політології.
6. Суспільно-політичні ідеї та політична діяльність Остапа Терлецького.
7. Еволюція суспільно-політичних поглядів Івана Франка.
8. Роль Андрія Шептицького у національному відродженні.

9.3. Теми рефератів та доповідей

1. Політичне пробудження галичан (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький).
2. Суспільно-політична діяльність «Руської трійці» та її політично значущі наслідки.
3. Зародження «русофільства» в Галичині.
4. Формування та погляди української інтелігенції на початку XIX ст.: політологічний аналіз.
5. Кирило-Мефодіївське товариство: програма, статут та політичні погляди його представників.
6. Порівняльна характеристика суспільно-політичних поглядів провідних представників Кирило-Мефодіївського товариства: від поміркованих до найбільш радикальних.
7. Спадщина Тараса Шевченка як невіддільне явище суспільно-політичного життя України XIX ст.
8. Микола Костомаров як оригінальний політичний мислитель.
9. Ідея слов'янського єднання в історико-політологічній концепції Костомарова.
10. Визначення майбутнього державного устрою України у творах Костомарова.
11. Суспільно-політична спадщина Пантелеймона Куліша.
12. Революційно-демократична політична позиція Миколи Гулака та Георгія Андрузького.
13. М. Драгоманов — фундатор вітчизняної політичної науки.
14. Громадівський рух в Україні та його значення для розвитку вітчизняної політичної думки.
15. Порівняльна характеристика громадівського руху в Україні та руху народництва в Росії.
16. Політологічний аналіз діяльності громадівців в Україні.
17. Концепція вітчизняного лібералізму Михайла Драгоманова.
18. Критика російського самодержавства та українських націонал-демократів у творчому доробку Драгоманова: політологічний аналіз.
19. Конституційний проект Драгоманова «Вольный Союз — Вільна Спілка» як приклад системного бачення реформування українського суспільства.
20. Михайло Драгоманов та сучасна йому соціал-демократія.
21. Політико-правові погляди Остапа Терлецького.
22. Суспільно-політична спадщина Івана Франка.
23. Іван Франко — український мислитель світового значення.
24. Еволюція політичних поглядів Франка: передумови, сутність, наслідки.
25. Концепція соціального поступу Франка.
26. Іван Франко та сучасна йому марксистська теорія.
27. Вплив суспільно-політичної діяльності Франка на розвиток вітчизняної політичної думки.
28. Духовно-політичні заповіді митрополита Андрія Шептицького.
29. Андрій Шептицький та українське національне відродження: політологічний аналіз.

9.4. Логічні завдання, проблемні запитання та вправи

1. Поміркуйте, чому представники польських владних кіл намагалися втілити в життя проект насильницької асиміляції українців? Яким чином це позначилося на українському суспільному русі та розвитку політичної думки Галичини?
2. Охарактеризуйте процес суспільно-політичної та національної самоідентифікації українства Галичини.

3. Серед яких прошарків населення Галичини першої половини ХІХ ст. зберігся потяг до створення незалежної української держави? Чим це було обумовлено?
4. Доведіть, що саме уніатське (греко-католицьке) духовенство стало у ХІХ ст. політичною елітою українства Галичини. Які причини цього феномену?
5. Дайте характеристику суспільно-політичних передумов створення «Руської трійці». Які з них, на ваш погляд, мали провідне значення? Чому?
6. Які суспільно-політичні погляди обстоювали члени «Руської трійці»? Як вони вплинули на становлення політичної думки українства Галичини у ХІХ ст.?
7. Поміркуйте, чи мала вплив діяльність «Руської трійці» на суспільно-політичний розвиток українства Наддніпрянщини? Чим це було обумовлено?
8. Які були суспільно-політичні передумови виникнення та становлення русофільства на території Галичини? Простежте наслідки цього руху для України в цілому.
9. Складіть порівняльну таблицю провідних суспільно-політичних ідей та безпосередньої громадської діяльності членів «Руської трійці» та галицьких русофілів.
10. Відстежте, які обставини й події викликали політизацію національного руху в Україні в середині ХІХ ст.
11. Чому саме університети стали основними осередками суспільної активності української інтелігенції в середині ХІХ ст.? Якими були їхні суспільно-політичні ідеї та бачення майбутнього України?
12. Дайте характеристику суспільно-політичної діяльності харківського гуртка під керівництвом професора Ізмаїла Срезневського.
13. Охарактеризуйте суспільно-політичні передумови виникнення й становлення Кирило-Мефодіївського товариства.
14. Порівняйте суспільно-політичні цілі різних членів Кирило-Мефодіївського товариства. Поміркуйте, які з них могли б бути втілені в життя? Аргументуйте відповідь.
15. Чому, на вашу думку, Кирило-Мефодіївське товариство поділялося на кілька таборів? Якому з них ви надаєте перевагу? Чому?
16. Складіть схему загального бачення державницького майбутнього України членами Кирило-Мефодіївського товариства.
17. Чому члени Кирило-Мефодіївського товариства наголошували на необхідності створення слов'янської федерації? Складіть таблицю «сильних» та «слабких» сторін такого бачення майбутнього розвитку слов'янства.
18. Поміркуйте, чи варто порівнювати суспільно-політичні програми декабристів і членів Кирило-Мефодіївського товариства? Складіть відповідну порівняльну таблицю.
19. Охарактеризуйте систему суспільно-політичних поглядів Тараса Шевченка. Визначте значення його творчості для суспільно-політичного розвитку України.
20. Як ви вважаєте, чому царський уряд переслідував Шевченка за його політичні погляди? Аргументуйте відповідь.
21. Чому Шевченка називають «батьком» національної української ідеї? З ким із діячів національних рухів світового масштабу можна порівняти Кобзаря? Чому?
22. Дайте розгорнуту характеристику суспільно-політичної спадщини Миколи Костомарова.
23. Проаналізуйте основні праці Костомарова та складіть на основі здійсненого дослідження таблицю на тему: «Провідні політичні ідеї у теорії М.Костомарова».
24. Ознайомтеся з основними положеннями праці Костомарова «Дві руські народності» та сформулюйте власне ставлення до його ідей. Поміркуйте, чи варто використовувати висновки науковця в порівнянні сучасних українців і росіян. Наведіть приклади на користь своїх висновків.
25. Охарактеризуйте передумови, що позначили становлення й розвиток громадівського руху.
26. Назвіть провідних діячів громадівського руху та дайте характеристику їхній суспільно-політичній діяльності.
27. Чим була зумовлена поява руху «українофілів» у середовищі польської інтелігенції? Які наслідки він мав для розвитку України?
28. Складіть схему еволюції громадівського руху впродовж другої половини ХІХ ст. У висновках до неї сформулюйте причини такої еволюції.
29. Визначте, в якому контексті Михайло Драгоманов розглядав культурне життя українського народу.
30. Яку політичну програму розробив у своїх працях Драгоманов? Які з її ідей не втратили своєї актуальності сьогодні? Чому?

31. Що, на вашу думку, розумів під питанням політичної свободи Михайло Драгоманов. Сформулюйте власне ставлення до цієї проблематики.
32. Чому політичні погляди Драгоманова не мали націоналістичного характеру?
33. Поміркуйте, чому Драгоманов більшістю вітчизняних вчених визнається фундатором української політології? Наведені аргументи зобразіть у формі схеми.
34. Складіть таблицю на тему: «Еволюція політичних поглядів Михайла Драгоманова».
35. Охарактеризуйте розвиток суспільно-політичної думки українства Галичини у другій половині XIX — першій половині XX ст.
36. Якими були суспільно-політичні погляди Остапа Терлецького? Сформулюйте власне ставлення до них.
37. Складіть порівняльну таблицю провідних політичних ідей Остапа Терлецького та Івана Франка.
38. Поміркуйте, чому ідеї марксизму справили величезний вплив на світогляд Терлецького та Франка? Простежте, як еволюціонувало ставлення обох дослідників до зазначеної теорії.
39. Який тип держави передбачав побудувати Франко? Як він аргументував свій вибір?
40. Чи можна стверджувати, що Іван Франко був відданим соціалістичній ідеології? У формі схеми наведіть аргументи.
41. Яким бачив Франко політичний устрій соціалістичного суспільства? Як він ставився до революції як шляху суспільних перетворень? Чому?
42. Чому, на ваш погляд, суспільно-політичні переконання Франка не знайшли підтримки у його сучасників?
43. Визначте місце, яке посідають суспільно-політичні погляди Франка в історії європейської політичної думки XIX — початку XX ст.
44. Складіть порівняльну таблицю політичних ідей та суспільно-політичної діяльності Франка.
45. Поміркуйте, чому особа митрополита Андрія Шептицького є однією з найбільш суперечливих історичних фігур України XIX—XX ст.
46. Дайте характеристику суспільно-політичних поглядів митрополита Шептицького. Сформулюйте власне ставлення до них.
47. Складіть схему позитивних і негативних, на вашу думку, результатів суспільно-політичної діяльності митрополита Шептицького. У висновках сформулюйте їх остаточний баланс. Аргументуйте відповідь.

9.5. Тести-тренінги та питання для самотестування

1. *Хто входив до складу «Руської трійці»:*
 - а) Михайло Драгоманов, Іван Франко та Юрій Бачинський;
 - б) Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко та Микола Костомаров;
 - в) Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький;
 - г) Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Юрій Бачинський.
2. *Русофільство — це:*
 - а) релігійна течія;
 - б) суспільно-політичний рух;
 - в) просвітницька організація;
 - г) усі відповіді правильні.
3. *Одна з провідних ідей представників «Руської трійці» — це:*
 - а) просвітницька українофільська діяльність;
 - б) відстоювання русофільських переконань;
 - в) захист православної віри;
 - г) усі відповіді правильні.
4. *Хто з членів Кирило-Методіївського товариства був його провідним ідеологом:*
 - а) Тарас Шевченко;
 - б) Пантелеймон Куліш;
 - в) Микола Костомаров;
 - г) Микола Гулак.
5. *Основна ідея програми Кирило-Методіївського товариства полягала в тому, що Україна має бути:*
 - а) незалежною державою;
 - б) автономією у складі Росії;

- в) автономією у складі Речі Посполитої;
 - г) християнською республікою у складі слов'янської федерації.
6. *Кирило-Мефодіївське товариство за спрямуванням своєї діяльності було:*
- а) релігійною організацією;
 - б) товариством однодумців;
 - в) культурно-просвітницькою організацією;
 - г) громадським рухом.
7. *Тарас Шевченко був за своїми переконаннями:*
- а) народником;
 - б) революціонером-демократом;
 - в) лібералом;
 - г) націоналістом.
8. *Представником революційно-демократичного напрямку в Кирило-Мефодіївському товаристві був:*
- а) Микола Гулак;
 - б) Пантелеймон Куліш;
 - в) Микола Костомаров;
 - г) Василь Білозерський.
9. *Значення суспільно-політичної діяльності Пантелеймона Куліша полягає в тому, що він:*
- а) захищав ідеї русофілства;
 - б) відстоював демократичні та республіканські ідеали;
 - в) став одним із провідників україноцентризму;
 - г) усі відповіді правильні.
10. *Автором праці «Дві руські народності» є:*
- а) Пантелеймон Куліш;
 - б) Тарас Шевченко;
 - в) Микола Гулак;
 - г) Микола Костомаров.
11. *Якою була одна з провідних ідей суспільно-політичного характеру Миколи Костомарова:*
- а) ідея месіанської місії українського народу;
 - б) ідея месіанської місії російського народу;
 - в) ідея месіанської місії слов'янських народів;
 - г) заперечення месіанству як суспільно-політичної ідеї.
12. *Найбільш непослідовні погляди серед членів Кирило-Мефодіївського товариства були у:*
- а) Тараса Шевченка;
 - б) Василя Білозерського;
 - в) Олександра Навроцького;
 - г) Георгія Андрузького.
13. *Головний внесок Тараса Шевченка в розвиток суспільно-політичної думки України полягав у:*
- а) обґрунтуванні ідей європейського комунізму;
 - б) захисті ідеалів європейського лібералізму;
 - в) відстоюванні ідеї слов'янської єдності;
 - г) формулюванні ідейних засад українського варіанту романтичного націоналізму.
14. *Прихильники ідей взаємного зближення слов'ян у Харкові гуртувалися навколо:*
- а) Василя Каразіна;
 - б) Михайла Максимовича;
 - в) Ізмаїла Срезневського;
 - г) Пантелеймона Куліша.
15. *Згідно з громадівською ідеологією рушійною силою української історії є:*
- а) політична еліта;
 - б) дворяни та шляхта;
 - в) козаки й селяни;
 - г) усі відповіді правильні.
16. *Течію «хлопоманів» або «українофілів» всередині громадівського руху очолив:*
- а) Володимир Антонович;
 - б) Михайло Драгоманов;
 - в) Григорій Галаган;
 - г) усі відповіді правильні.

17. *Провідний напрям громадівського руху:*
- а) «ходіння в народ»;
 - б) культурницька діяльність;
 - в) пропагування соціалістичних ідей;
 - г) поширення революційних ідей.
18. *Згідно з ідеологією українського лібералізму, основу суспільства становить:*
- а) вільна людина;
 - б) громада;
 - в) національна держава;
 - г) нація.
19. *Відповідно до ідеології українського лібералізму Україна має бути:*
- а) національною державою;
 - б) правовою державою;
 - в) автономією у складі Російської Федерації;
 - г) усі відповіді правильні.
20. *Михайло Драгоманов визнавав фактором прогресу українського суспільства:*
- а) козацько-селянський рух;
 - б) іконізацію Тараса Шевченка;
 - в) розвиток науки й освіти;
 - г) усі відповіді правильні.
21. *Драгоманов розглядав суспільно-політичну культуру як:*
- а) частину моральних цінностей;
 - б) досконалу організацію всіх сфер життя соціуму;
 - в) духовну скарбницю народу;
 - г) усі відповіді правильні.
22. *Політичні переконання Драгоманова базувалися на ідеологічних цінностях:*
- а) комунізму;
 - б) соціалізму;
 - в) анархізму;
 - г) націоналізму.
23. *Михайло Драгоманов був переконаний у тому, що повноцінному існуванню політичної свободи заважає:*
- а) бюрократія;
 - б) централізм;
 - в) лібералізм;
 - г) націоналізм.
24. *На суспільно-політичні погляди Остапа Терлецького вагомий вплив мало вчення:*
- а) прудонізму;
 - б) позитивізму;
 - в) марксизму;
 - г) усі відповіді правильні.
25. *Державний ідеал, на думку Остапа Терлецького, — це:*
- а) унітарний устрій;
 - б) федералізм;
 - в) конфедерація;
 - г) союз вільних спілок.
26. *Основою майбутньої Української держави, на переконання Івана Франка, мала стати:*
- а) парламентська республіка;
 - б) анархічне утворення вільних спілок товаровиробників;
 - в) парламентська монархія;
 - г) федеративне утворення.
27. *Іван Франко був представником однієї з течій соціалізму:*
- а) марксистської;
 - б) бакунівської;
 - в) громадівської;
 - г) соціал-демократичної.
28. *На світогляд Франка суттєвий мали вплив ідеї:*
- а) Тараса Шевченка;
 - б) Карла Маркса;

- в) Михайла Драгоманова;
- г) Олександра Герцена.

29. *Реальна форма демократії, за Франком, — це:*

- а) парламент;
- б) народовладдя;
- в) віче;
- г) усі відповіді правильні.

30. *Оригінальна соціальна й моральна теорія митрополита Андрея Шептицького ґрунтувалася на цінностях:*

- а) солідаризму;
- б) соціалізму;
- в) неотомізму;
- г) марксизму.

31. *Досягнення суспільного консенсусу в Україні, на переконання митрополита Шептицького, мала засновуватися на:*

- а) християнській моралі;
- б) загальногуманістичних цінностях;
- в) забезпеченні свободи людини;
- г) усі відповіді правильні.

9.6. Література до теми

Основна література

1. Історія української суспільно-політичної думки: Навч. посібник / уклад. В. В. Морозов. — К.: КНЕУ, 2006. — 180 с.
2. *Кухта Б. Л.* З історії української політичної думки: Текст лекцій: Навч. посібник. — К.: Генеза, 1994. — 368 с.
3. *Кирилюк Ф. М.* Історія політології: Підручник. — К.: Знання України, 2002. — 535 с.
4. *Кирилюк Ф. М.* Політологія Нової доби: Навч. посібник. — К.: Академія, 2003. — 304 с.
5. *Коцур А. П.* Українська ідея в ХІХ—ХХ ст.: Навчально-методичний посібник. — Переяслав-Хмельницький, 2003. — 36 с.
6. *Кульчицький В. С.* Історія держави і права України: Навч. посібник. — К.: Атіка, 2001. — 320 с.
7. *Потульніцький В. А.* Історія української політології. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці: Посібник. — К.: Либідь, 1992. — 232 с.
8. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 5. Книга 1. — ХІХ ст. — 512 с.; Т. 5. Книга 2. — кінець ХІХ — початок ХХ ст. — 376 с.; Т. 6. — 90-ті роки ХІХ ст. — 20-ті роки ХХ ст. — 520 с.
9. *Шляхтун П. П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К.: Либідь, 2002. — 576 с.

Додаткова література

1. *Брагінець А.* Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. — Львів, 1956.
2. *Гошовська В. А.* Становлення української соціал-демократичної думки кінця ХІХ ст. — Харків: Основа, 1997. — 422 с.
3. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування української модерної нації ХІХ—ХХ ст. — К.: Генеза, 2000. — 360 с.
4. Енциклопедія українознавства. У 10-х т. / Гол. ред. Володимир Кубійович. — Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954—1989.
5. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. І. — 544 с.; Т. ІІ. — 694 с.; Т. ІІІ. — 435 с.
6. *Козачок Я. П.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу. — К.: НАУ, 2004. — 352 с.
7. *Круглашов А. М.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Прут, 2000. — 487 с.
8. *Леськів Б.* Революційний демократизм Остапа Терлецького // Українське літературознавство. — Випуск VIII. — Л., 1970.

9. *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців: 1848—1918. — Львів: Каменяр, 1992. — Ч. 1. — 432 с.
10. *Лисяк-Рудницький І.* Михайло Драгоманов. — К.: Наукова думка, 1994. — Т. I. — 326 с.
11. *Микитась В.* Ідеологічна боротьба навколо спадщини Івана Франка. — К., 1978.
12. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. — Львів: Свічадо, 2009. — 169 с.
13. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш і «Руська трійця». До проблеми ідеологічності української інтелігенції ХІХ ст. — Львів: Львівські новини, 1994. — 28 с.
14. *Почапський А. М.* Развитие философской мысли на Украине / первая половина ХІХ в. — К.: Вища школа, 1984. — 128 с.
15. *Салтовський О.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. — К.: Парапан, 2002. — 396 с.
16. *Сергієнко Г. Я.* Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К.: Наукова думка, 1983. — 206 с.
17. *Синідіна А.* Історико-філософські ідеї українського романтизму. — Львів: НАН, 2002. — 160 с.
18. Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова. — К.: Наукова думка, 1995. — 395 с.
19. Хрестоматія з історії політичних вчень: Посібник / Упоряд. О. М. Уривалкін. — К.: Дакор: КНТ, 2008. — 456 с.
20. Філософія політики. Хрестоматія. У 4-х т. — К.: Знання України, 2003. — Т. 4. — 429 с.

Тексти (першоджерела)

1. *Драгоманов М. П.* Вибране. — К.: Либідь, 1991. — 688 с.
2. *Драгоманов М. П.* Вибрані праці у 3-х т. — Т.1. Книга 2. Історія. Публіцистика. Політологія. — К.: Знання України, 2007. — 272 с.
3. *Франко І. Я.* Зібрання творів: В 50 т. / Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1976—1986. — Т. 30. — 719 с.; Т. 44. — 768 с.; Т. 45. — 574 с.
4. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначніших її діячів. Репрентне видання. — К.: Україна, 1991. — 493 с.
5. *Костомаров Н. И.* Руїна. — М.: Чарли, 1995. — 800 с.
6. *Куліш П. О.* Твори в двох томах. — К.: Наукова думка, 1994. — Т. I. — 750 с.; Т. II. — 766 с.
7. *Митрополит Андрей Шептицький.* Пастирські послання 1899—1914 рр. — Т. 1. — Львів: Видавничий відділ «Артос» Фундації «Андрей», 2007.
8. *Шевченко Т. Г.* Кобзар. — К.: Наукова думка, 1993. — 512 с.
9. *Франко І.* Твори в 20 тт. — К.: Наукова думка, 1950—1956.

**Тема 10. ВІТЧИЗНЯНА ПОЛІТИЧНА ДУМКА
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА В ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ**

Ми сильні нашою любов'ю до України.
М. Міхновський

*Вивчення матеріалу теми дасть можливість
знати: уміти:*

✓ основні фактори, які вплинули на формування провідних ідей суспільно-політичного характеру в цей історичний період;
✓ теорії та концепції провідних мислителів цієї епохи та їхній вплив на політичний розвиток України.

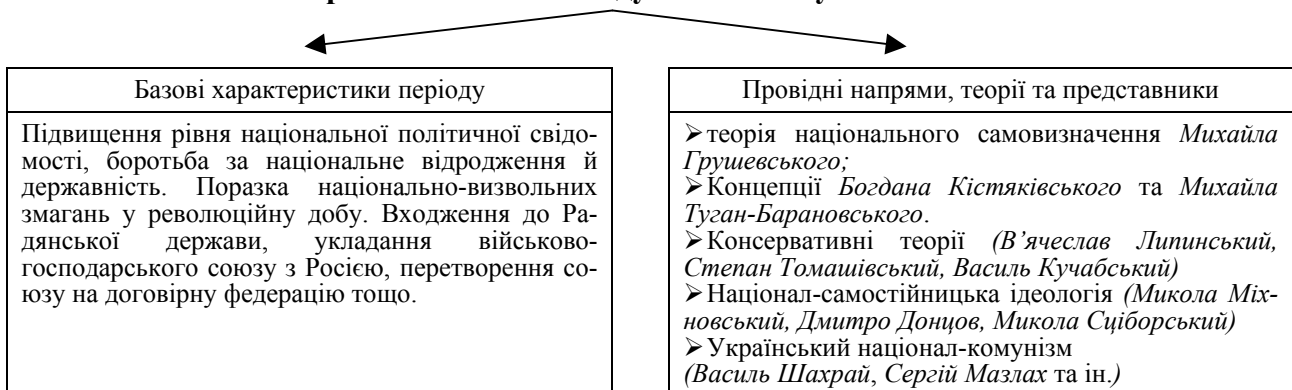
✓ віднайти зв'язок між бурхливими подіями політичного розвитку та особливостями теорій і концепцій ідеологічного характеру цієї епохи;
✓ виявити актуальні ідеї щодо розвитку українського суспільства й держави.

10.1. Схеми, таблиці, коментарі

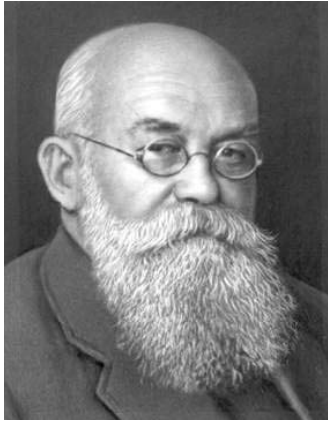
ЗВЕРНИ УВАГУ! Перша половина, передусім перші десятиліття ХХ ст., були особливо плідними в розвитку політичної думки України. У цей період остаточно сформувалися й чітко виявилися різні її напрями, основними з яких є *соціалізм, консерватизм, націоналізм, націонал-комунізм* та ін.

Схема 10.1.1

Українська політична думка початку ХХ століття

ЗВЕРНИ УВАГУ! Визначне місце в історії української політичної думки ХІХ — початку ХХ ст. посідає *Михайло Грушевський*. Його політичні погляди викладено в таких працях, як «Початки громадянства», «Хто такі українці і чого вони хочуть» та інших. Грушевський еволюціонував від історичної народницької концепції до державницької, від федералістичної — до самостійницької. Він вважав, що держава — «це суверенний союз народу, який дорогою планової діяльності, зверхніми засобами задовольняє індивідуальні і загальнолюдські солідарні інтереси в напрямі до поступового розвою громадянства». Грушевський був *першим Президентом України*, ним підписано *IV універсал*, що проголосив державну незалежність України. Головним напрямом його політичних досліджень була проблема національного самовираження.

«Біда України в тому, що нею керують ті, кому вона не потрібна»

Михайло Сергійович Грушевський (1866—1934) — професор історії, організатор української науки, політичний діяч і публіцист, голова Центральної Ради (1917—1918), академік, автор понад 2 тисяч наукових праць. У своїх численних працях, зокрема багатотомній *«Історії України-Руси»*, детально дослідив історію українського народу. При цьому він відмовився від розгляду її як історії класової боротьби та подав як історію української державницької ідеї.

У питанні про форму української державності погляди Грушевського зазнали певної еволюції — від ідеї федеративних форм організації державного життя української нації до ідеї національної незалежності України. Спочатку він виступав за національно-культурну автономію України у складі Росії, пов'язував здобуття українським народом свободи з перетворенням Росії на демократичну правову державу.

Під час революції 1905—1907 рр. Грушевський вважав, що вирішення українського питання й національних проблем народів Росії можливе шляхом реалізації принципу національно-територіальної та обласної автономії та забезпечення національних прав усіх народів. Автономна Україна у складі федеративної Російської республіки — такою вбачав учений українську державність. Основними рисами федеративної республіки мали бути широке місцеве самоврядування та представницька демократія. Українська національна територія має бути об'єднана в єдину область із власним сеймом, що вибирається прямим голосуванням. Необхідно чітко розмежувати повноваження центру та областей: органи місцевого самоврядування мають розпоряджатися місцевими фінансами, земельним фондом, вирішувати питання освіти й культури; центральна влада має складати норми загальних основ державного й суспільного ладу.

У 1917—1918 рр. Грушевський вів активну політичну діяльність, тісно співпрацював зі створеною у 1917 р. *Українською партією соціалістів-революціонерів*. Жовтнева революція та політична практика російського більшовицького уряду змінили погляди історика. Він перейшов до ідеї національної незалежності й суверенітету України, свідченням чого став прийнятий очолюваною ним *Українською Центральною Радою 9 (22) січня 1918 р. IV універсал*, який проголосив Україну самостійною народною республікою. Однак і після цього вчений підтримував ідею федералізму.

За своєю ідейно-політичною орієнтацією Михайло Грушевський був *соціалістом*, але марксистські погляди поділяв далеко не в усьому. Зокрема, у питанні про сутність держави, причини та шляхи її виникнення він істотно уточнював марксистську тезу про те, що держава виникла внаслідок класового розшарування первісного суспільства.

Усе своє життя він вів боротьбу за державність і ґрунтовно робив свою роботу — писав історію і водночас творив її, обіймаючи найвищі державні посади. Вироблена Грушевським концепція, сформульовані на її основі підходи й лозунги ідейно наповнювали український рух, сприяли визначенню політичних орієнтирів, перетворенню їх в суспільну практику.

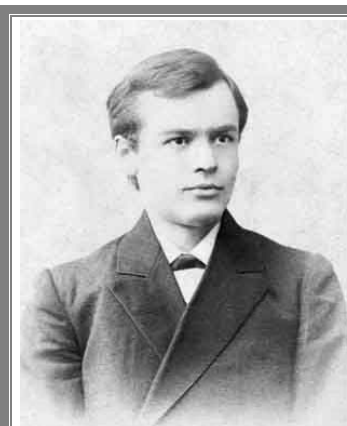
ЗВЕРНИ УВАГУ! Богдан (Федір) Олександрович Кістяківський (1868—1920) — один із чільних теоретиків *правової держави*. Прихильник компромісної єдності групових інтересів суб'єктів державо- та правотворення. Обстоював принцип народного суверенітету, але застерігав від необмеженого народовладдя. *Ліберал*, однак стояв дещо осторонь російського лібералізму. Соратник російських конституціоналістів і, водночас, гострий критик їхнього шовінізму. Захищаючи український конституціоналізм, був визначним спадкоємцем *Михайла Драгоманова*. Серед концептуальних праць Кістяківського — *«Держава правова і соціалістична»*, *«Соціальні науки і право»*.

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865—1919) — український учений-економіст, історик, політичний діяч. Започаткував застосування системного аналізу народного господарства і випередив на десятки років *Джона Кейнса* в розробленні *теорії економічних циклів*. Представник *«легального марксизму»*, на початку ХХ ст. виступив із ревізією *марксизму*. Один із найяскравіших представників *ліберального руху* в Україні. Брав участь у заснуванні *ВУАН (1918)*. Міністр фінансів *УНР (1917—1918)*. Головні праці — *«Теоретичні засади марксизму» (1905)* *«Політична економія. Популярний курс» (1919)* та інші.

ПОГЛЯДИ БОГДАНА КІСТЯКІВСЬКОГО ТА МИХАЙЛА ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Політико-правові погляди Кістяківського	Політико-економічні погляди Туган-Барановського
<p>Світогляд Кістяківського еволюціонував від <i>марксизму</i> до <i>наукового ідеалізму</i> та поєднання <i>соціалізму</i> з <i>лібералізмом</i>. Учений був прихильником <i>теорії правового самовизначення держави</i>. Держава як єдиний творець правових норм змушена дотримуватися норм права, які сама ж створила. Право можна вважати втіленим у життя тільки там, де є <i>свобода особи</i>. Кістяківський ототожнював <i>правову й конституційну державу</i>, вважав, що правовою може бути як <i>буржуазна</i>, так і <i>соціалістична</i> держава. Остання, на думку вченого, є найрозвиненішим, вищим типом <i>правової держави</i>. Вихідним пунктом теорії правової держави Кістяківського стало визнання в душі <i>неокантіанства</i> схильності людини до ідей соціалізму, закладених у її душі. При цьому <i>соціалізм</i> він розумів як торжество ідей <i>«належного», «необхідного»</i> і <i>«справедливого»</i>, вбачаючи в цьому вияв вищої культури. Кістяківський виступив засновником <i>соціокультурного</i> підходу в теорії права. Розвиваючи класичну <i>ідею солідаризму</i>, вважав завданням держави досягнення загального блага та справедливості. Відповідно до ідеї справедливості кожній людині повинно бути гарантовано право на гідне існування. Саме в цьому полягає, за Кістяківським, природа ідеальної держави.</p>	<p>Почавши, як і багато хто з його сучасників із творчої інтелігенції, з марксистського розуміння соціально-економічних питань, Туган-Барановський на рубежі XIX—XX ст. дійшов думки про обмеженість <i>марксизму</i> і необхідність його доповнення етичним учінням у душі <i>неокантіанства</i>. Подальша його ідейна еволюція проходила під знаком орієнтації на <i>ліберально-гуманістичні цінності</i>, що органічно поєднуються з високими ідеалами соціальної справедливості. Туган-Барановський був одним із перших у світовому масштабі, хто, усвідомлюючи обмеженість і недостатність як суто ринкових, так і планових регуляторів, що пропонував ортодоксальний марксизм, висунув концепцію їхнього синтезу. У цьому плані він надавав особливого значення кооперативному рухові, що швидко поширювався на початку XX ст., особливо в українських губерніях, виступав провідним теоретиком та одним з організаторів і керівників, мав чимало прихильників і продовжувачів в Україні й Росії. Його ідеї відіграли важливу роль у відродженні нормального економічного життя в роки <i>НЕПу</i>, однак наприкінці 20-х років пов'язаний з ім'ям Михайла Туган-Барановського напрям було розгромлено більшовицькою владою.</p>

ЗВЕРНИ УВАГУ! Першим, хто відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право українського народу на самовизначення, був *Микола Міхновський*. На його думку, *«державна самостійність є головною умовою існування нації»*. Міхновський пропонував іти до незалежності протопченими шляхами західних країн, використовуючи творчі потенції *націоналізму* європейського типу. Саме йому належить максималістське гасло: *«Україна — для українців»*.

«Народ має право жити, коли він має силу жити»

Микола Іванович Міхновський (1873—1924) — український політичний та громадський діяч, правник, публіцист, основоположник, ідеолог і лідер *самостійницької течії* українського руху початку XX ст. Закінчив юридичний факультет Київського університету. У студентські роки був одним з ініціаторів створення таємного *«Братства тарасівців» (1891 р.)*. Працюючи адвокатом, виступав на політичних процесах. Промова Міхновського на Шевченківському святі 1900 р. в Полтаві й Харкові, надрукована у Львові під назвою *«Самостійна Україна»*, стала програмою утвореної в цьому ж році у Харкові *Револьюційної Української Партії*. Міхновський був одним з організаторів і

лідерів створеної в 1901—1902 рр. *Української народної партії*, для якої написав *«Десять заповідей»* і *«Програму»*, що обстоювала ідею незалежності України. Однією з основних причин втрати українцями державності вважав відсутність єдності й висував ідею *національного солідаризму*, яка має об'єднати окремі частини нації в єдине ціле. Ця ідея найповніше була сформульована в *«Десяти заповідях»*:

1. *Одна, єдина, неподільна, від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна — республіка робочих людей.*
2. *Усі люди — твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди — се вороги нашого народу, поки вони панують над нами й визискують нас.*
3. *Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.*
4. *Усюди й завжди уживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганять твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.*

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь ворогів його, зневажай перевертнів-відступників — і добре буде цілому твоєму народові й тобі.

6. Не вбивай України своєю байдужістю до всенародних інтересів.

7. Не зробися ренегатом-відступником.

8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

9. Допомагай своєму землякові поперед усіх, держись купи.

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили й відваги, не накладай укуні з гнобителями нашими, бо зрадником будеш.

У своїй громадській і політичній діяльності Микола Міхновський сповідував ці заповіді впродовж усього життя. Він був одним з авторів конституційного проекту «Самостійна Україна» (1905), за яким Україна мала бути президентською республікою з двопалатним парламентом — Радою представників і Сенатом. Парламентські вибори мали відбуватися з урахуванням національно-економічних особливостей дев'яти вільних і самоуправних земель. Передбачалися широкі громадянські свободи, суд присяжних, націоналізація землі за викуп і розподіл її за національною ознакою. Для Міхновського розв'язання національного питання мало передувати вирішенню питання соціального. Хоч би якими великими не були завдання соціальної революції, вона, на його думку, не принесе справжнього звільнення поневоленій нації.

У 1917 р. був членом Української Центральної Ради та Генерального військового комітету, одним з ініціаторів організації українського війська. Під час гетьманату зблизився з Українською демократично-хліборобською партією, але після проголошення гетьманом Павлом Скоропадським федерації з Росією взяв активну участь у поваленні його режиму. Після встановлення більшовицької влади зазнав жорстких переслідувань.

Обставини смерті Міхновського остаточно не з'ясовані. За одними даними, 3.05.1924 його розстріляли, за іншими — звільнили з ув'язнення й незабаром знайшли повішеним (найімовірніше, самогубство інсценовано органами ГПУ).

ЗВЕРНИ УВАГУ! У політичній думці 20—30-х рр. ХХ ст. виділяють кілька напрямів, зокрема, консервативний (В'ячеслав Липинський, Степан Томашівський, Василь Кучабський), державницький націоналізм (Станіслав Дністрянський, Володимир Старосольський, Ольгерд Бочковський, Степан Рудницький), інтегральний націоналізм (Дмитро Донцов, Микола Міхновський, Микола Сціборський, Степан Бандера, Ярослав Стецько).

Таблиця 10.1.2

БАЗОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНСЕРВАТИВНОГО НАПРЯМКУ

Представники концепції	Форма державного правління	Національна ідея	Політична еліта	Ставлення до власності	Ієрархія цінностей
<i>В'ячеслав Липинський</i> (1882—1931)	Класократія у формі історичного гетьманату	Територіальний патріотизм, що базується на релігійному ґрунті	Хліборобський клас	Недоторканість приватної власності як основи господарювання	Держава
<i>Степан Томашівський</i> (187—1930)	Правова клерикальна монархія, об'єднання монархії та греко-католицької церкви	Територіальний патріотизм на етичних засадах греко-католицької церкви	Аристократія, що спирається на греко-католицьку церкву		Нація
<i>Василь Кучабський</i> (1895—1945)	Мілітарна монархія	Ідея українського П'ємонту*	Військова аристократія		Суспільство

*Північно-західна область Італії, яка була головним центром національно-визвольного руху італійського народу проти іноземного панування, за об'єднання розділеної Італії в єдину державу у XVIII—XIX ст.

Таблиця 10.1.3

БАЗОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Представники концепції	Форма державного правління	Форма міждержавного об'єднання	Національна ідея	Ієрархія цінностей
<i>Станіслав Дністрянський</i> (1870—1935), <i>Володимир Старосольський</i> (1878—1942)	Національно-демократична держава	Спілка народів конфедеративного типу	Право народу на визначення в етнічних кордонах	Нація (політична)
<i>Ольгерд Бочковський</i> (1884—1934)	Націократія (самовизначення в етнографічних кордонах)		Синтез інтересів нації як спільноти із загальногромадськими інтересами	Держава
<i>Степан Рудницький</i> (1877—1937)	Національно-демократична держава в етнічних межах	Балтійсько-чорноморська федерація	Ідея національної спільноти на геополітичному ґрунті	Суспільство

Таблиця 10.1.4

БАЗОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІНТЕГРАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Характеристики інтегрального націоналізму	Представники концепції
	Микола Міхновський (1873—1924), Дмитро Донцов (1883—1973), Микола Сціборський (1897—1941), Степан Бандера (1909—1959)
Форма державного правління	Народна держава (республіка)
Тип політичного режиму	Національна диктатура як перехідна форма державного будівництва
Національна ідея	Нація (етнічна) — це об'єднувальний і єдиний чинник суспільного та державного буття
Політична еліта	Провідна верства українських патріотів, покликаних будувати свою державу й керувати нею
Ієрархія цінностей	Нація (етнічна) — держава — суспільство

ЗВЕРНИ УВАГУ! Дмитро Донцов увійшов до історії політичної думки як автор ідеології «інтегрального» (чинного) націоналізму. Він заперечував традиційний український націоналізм XIX ст., назвавши його за федералістичні, автономістичні мрії, несміливість політичних вимог та компроміс провансальством і хуторянством. Донцов закликав до переорієнтації на Захід, оскільки бачив політичну несумісність українських і російських історичних традицій, національних звичок, способу життя. Спираючись на постулати географічного *детермінізму*, стверджував, що росіянам природно притаманні абсолютизм, правовий нігілізм, що відрізнялося від українських національних традицій. Донцов намагався ідеологічно обґрунтувати українську самостійницьку політику: зовнішню (повна сепарація від Росії) і внутрішню (виховання на засадах західної культури).

«Найбільшою містерією є слово»

Дмитро Іванович Донцов (1883—1973) — український літературний критик, публіцист, політичний діяч, засновник *теорії інтегрального націоналізму*. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, навчався у Віденському університеті, захистив докторську дисертацію у Львівському університеті, член *Української соціал-демократичної робітничої партії*, потім голова *Союзу визволення України*, член *партії хліборобів-демократів*, редактор *Літературного Наукового Вісника* (1922—1932), редактор і видавець *Вісника* (1932—1939), пізніше редактор журналу *«Батава»*. Після війни викладав в університетах Канади. Автор численних творів: *«Історія розвитку української державної ідеї»* (1917), *«Українська державна думка і Європа»*, (1919), *«Підстави нашої політики»* (1921), *«Націоналізм»* (1926), *«Де шукати наших традицій»* (1938), *«Дух нашої давнини»* (1944).

Донцов сформулював основні *принципи* нового українського націоналізму. Перший принцип — *вольовий*, другий — *постійне прагнення до боротьби за незалежність*, третій — *романтизм, фанатизм у національній боротьбі*, четвертий — *синтез національного та інтернаціонального*, п'ятий — *необхідність виховання нової політичної еліти*, останній — *орієнтація на примус у процесі боротьби за незалежність*. Донцов опублікував низку статей з проблем української політики 20—30-х років, опрацьовував тактику політичної партійної боротьби. Критично оцінюючи невдачі національної революції та національно-визвольного руху, він звернув особливу увагу на проблему формування національної політичної еліти. Спираючись на ідеї *Макиавеллі, Шопенгауера, Ніцше, Парето, Моски*, він обстоював тезу про придатність більшості засобів у безкомпромісній боротьбі за виживання нації, чим завоював прихильність тогочасної молоді. Захист Донцовим політичної аморальності зустрів критику з боку поміркованих націоналістичних політиків, осуд християнських теоретиків. Полемічний, запальний характер його творів викликав негативні відгуки в періодиці української еміграції, що вплинуло в цілому на оцінку творчої спадщини Донцова. Проте його ідеї мали великий вплив у передвоєнний час і стали ідеологічним обґрунтуванням діяльності *Організації Українських Націоналістів (ОУН)*.

ЗВЕРНИ УВАГУ! Микола Сціборський (1897—1941), спираючись на ідеологічні засади Донцова, сформулював основні риси своєї доктрини — *націократії*, сутність якої зводилася до необхідності забезпечення панування нації у власній державі. Його гасло: *«Нація понад усе»*. Основні праці: *«Націократія»* (1935), *«Сталінізм»* (1942) та ін.

Націократична концепція Миколи Сціборського

- Українська держава повинна бути *авторитарною* і опиратися на соціально-корисні верстви української нації.
- Політичним суб'єктом влади має стати *національна диктатура*.
- Форма правління передбачає сильну законодавчу й виконавчу владу. *Законодавчий орган — Державна Рада — обирається всіма громадянами, голова держави й одночасно прем'єр-міністр — Національними Зборами, що складаються з депутатів Державної Ради, Всеукраїнської Господарської Ради, представників крайових рад і синдикатів.*

**ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, ЗАПРОПОНОВАНІ ОСНОВНИМИ ІДЕОЛОГІЧНИМИ СПРЯМУВАННЯМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Назва ідеології	Представники	Форма державного правління	Форма державного устрою	Політичний режим	Політичний лад
Інтегральний націоналізм	Дмитро Донцов, Микола Сціборський	Республіка	Унітарна	Тоталітаризм	Аристократія (етнократія) + монархія
Консерватизм	В'ячеслав Липинський, Степан Томашівський	Монархія, парламентарна монархія	Унітарна	Авторитаризм + демократія	Аристократія (військова, духовна, землеробська)
Державницький націоналізм	Володимир Старосольський Ольгерд Бочковський	Республіка	Унітарна (у складі федерації або конфедерації)	Демократія	Демократія + етнократія
Лібералізм	Михайло Туган-Барановський, Богдан Кістяківський	Парламентська республіка	Федерація	Демократія	Демократія
Народництво	Михайло Грушевський, Сергій Шелухін	Парламентська Республіка	Федерація	Демократія	Демократія

ЗВЕРНИ УВАГУ! Поява й поширення українського націонал-комунізму спричинені слабкістю та розколом українського демократичного руху. Програні визвольні змагання та розпочата більшовиками українізація (з 1923 р.) нав'яли деяким представникам українських лівих надію на виправлення критичного становища України, шляхом порозуміння, компромісу з російськими більшовиками.

Теоретичним підґрунтям українського націонал-комунізму стали полемічні та публіцистичні твори В.Шахрая «Революція на Україні» (1918), та С.Мазлаха і В.Шахрая «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною?» (1919). На їхню думку, революція в Україні має не лише соціальний, а й національний характер, а соціалістичний лад у державі може забезпечити лише незалежна Українська Радянська республіка. Не заперечуючи союзу з Росією, С.Мазлах і В.Шахрай вважали, що єдиний спосіб перебороти залишену царатом спадщину національного гніту — відокремлення України від Росії та перетворення *Комуністичної партії більшовиків України* з регіонального відділу російської компартії на самостійну політичну організацію. При цьому вони гостро розкритикували лінію російського партійного керівництва щодо української національної проблеми, вважаючи, що більшовики лише декларували доктрину національного самовизначення українського народу. Насправді практична політика більшовизму щодо України мало чим відрізнялася від політики *кадетів, меншовиків, есерів* та інших російських партій, які відкрито вороже ставилися до української самостійності. Брошура «До хвилі», мала велике значення, як перший теоретичний вияв концепції «національного комунізму» і як своєрідний «національнокомуністичний маніфест», який став основою зародження політичної течії та одного з напрямів розвитку української суспільно-політичної думки ХХ ст.

Виступаючи за співпрацю з російськими більшовиками на ґрунті спільної (*марксистської*) доктрини, українські націонал-комуністи об'єктивно сприяли подальшому розколові єдиного фронту боротьби за самостійність України та прирікали себе на політичну поразку.

Від самого початку український націонал-комунізм не був монолітною політико-ідеологічною течією та розпадався на кілька напрямів.

НАПРЯМИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМУ

Напрями націонал-комунізму	
1.	Ліва течія в УСДРП (1917—1918); представники — <i>Панас Буценко, Микола Врублевський, Євген Касьяненко, Юхим Медведєв, Євген Неронович</i>
2.	Течія, що обстоювала потребу створення самостійної української компартії (більшовиків) (1918—1919); представники — <i>Георгій Лапчинський, Сергій Мазлах, Василь Шахрай, певною мірою Микола Скрипник</i>
3.	Колишня ліва течія в УПСР, пізніше — УКП (боротьбисти) (1918—1920); представники — <i>Григорій Гринько, Василь Еллан-Блакитний, Опанас Любченко, Олександр Шумський</i>
4.	Незалежна ліва течія УСДРП, пізніше УКП (укапісти) (1920—1925); представники — <i>Михайло Авдієнко, Антін Драгомирецький, Ю. Кулиниченко, Андрій Річицький (Пісоцький), Михайло Ткаченко</i> .
5.	Самостійницька течія федералістів у КП(б)У (1919—1920); представники — <i>Євген Касьяненко, Я. Ландер, Георгій Лапчинський, П. Попов</i>
6.	Закордонна група УКП (1920—1922); представники — <i>Володимир Винниченко, Зinovій Висоцький, Кость Левицький, Юрій Мазуренко, певний час Микола Чечель</i>

ЗВЕРНИ УВАГУ! З початком ХХ ст. українська національна ідея набула значного поширення. Попри суперечності її розвитку, різні інтерпретації політичними партіями та представниками суспільно-політичної думки, поразку національно-визвольних змагань у революційну добу української історії, вона надавала практичного сенсу становленню політичної думки в Україні та політичної організації країни. Подолавши складні перипетії свого розвитку, українська політична думка ХХ ст. стала фундаментом, на який на зламі тисячоліть змогла опертися сучасна вітчизняна політична наука.

10.2. План семінарського заняття

Вітчизняна політична думка на початку ХХ століття та в період визвольних змагань

1. Еволюція політичних поглядів Михайла Грушевського.
2. Політико-правові та політико-економічні погляди Богдана Кістяківського і Михайла Туган-Барановського.
3. Українська консервативна традиція (В'ячеслав Липинський, Степан Томашівський, Василь Кучабський).
4. Націонал-самостійницька ідеологія (Микола Міхновський, Дмитро Донцов, Микола Сціборський).
5. Український націонал-комунізм (Василь Шахрай та Сергій Мазлах).

10.3. Темі рефератів та доповідей

1. Концепція правової держави в інтерпретації Богдана Кістяківського.
2. Михайло Туган-Барановський як учений зі світовим ім'ям і громадсько-політичний діяч України.
3. Теорія національного самовизначення українського народу у політологічній спадщині Михайла Грушевського.
4. Концепція української історії Грушевського та її політичний характер.
5. Осмислення національного менталітету у працях Грушевського.
6. Микола Міхновський у національно-визвольному русі України.
7. Вплив творчості Міхновського на подальший розвиток національно-визвольного руху в Україні.
8. Монархічно-гетьманська концепція В'ячеслав Липинського.
9. Консервативні теорії національного розвитку України (В'ячеслав Липинський, Степан Томашівський, Василь Кучабський).
10. Націонал-самостійницька ідеологія (Микола Міхновський, Дмитро Донцов, Микола Сціборський).
11. Феномен Дмитра Донцова в історії української політичної думки.
12. Націоналізм як ідеологічний, соціальний та духовно-культурний феномен.
13. Трансформації «інтегрального» націоналізму.

14. Націократичні концепції в історії української політичної думки.
15. Націократична держава Миколи Сціборського.
16. Політичні концепції часів Української Народної Республіки.
17. Розвиток політичних ідей в українському партійно-політичному житті початку ХХ ст.
18. Причини виникнення й особливості українського націонал-комунізму.
19. Український націонал-комунізм: спроби поєднання національної ідеї з більшовизмом.
20. Незатребувані ідеї українського конституціоналізму.
21. Осмислення та спроби практичного втілення національно-державницької ідеї в революційну добу української історії (1917—1920 рр.).
22. Особливості політичної думки в Україні на початку ХХ ст.

10.4. Логічні завдання, проблемні запитання та вправи

1. Порівняйте бачення державного майбутнього України Богдана Кістяківського, Михайла Грушевського, В'ячеслава Липинського, Миколи Міхновського та Дмитра Донцова. Ідеям якого з мислителів ви надасте перевагу і чому?
2. Охарактеризуйте перспективи української політики в працях Кістяківського та Туган-Барановського.
3. Проаналізуйте концепцію правової держави Богдана Кістяківського. Чому Кістяківський вважав, що для правової держави потрібна правова людина, а не навпаки?
4. Обґрунтуйте національно-державницькі та соціал-демократичні політичні концепції в українській політичній думці першої половини ХХ ст.
5. Розкрийте політико-державну доктрину Михайла Грушевського.
6. Проаналізуйте еволюція поглядів Грушевського від ідеї перетворення Росії на союз вільних народів до осмислення проблеми національного самовизначення українського народу.
7. Дайте характеристику української політичної думки про національну свідомість і національний менталітет.
8. Що було спільного й відмінного між представниками демократично-народницького напрямку до початку національної революції та після її поразки?
9. Охарактеризуйте основні складові національної ідеї та її інтерпретації у творчості українських політичних мислителів.
10. Яка відмінність між консерватизмом і народництвом?
11. Визначте базові ідеї доктрини українського консерватизму.
12. Проаналізуйте ідеї державотворення В'ячеслава Липинського.
13. Липинський розглядав «класократію з правовою, обмеженою законом, монархією» як основний метод організації державного будівництва в Україні. Поясніть, чому він вважав більш придатною для України, саме таку форму.
14. Проілюструйте на прикладах із сучасного політичного життя України доцільність критики Липинським демократії як державно-політичного устрою і дайте із сучасної точки зору політологічну оцінку його монархічно-консервативній концепції та політологічним ідеям.
15. У яких питаннях розходилися представники консерватизму В'ячеслав Липинський, Степан Томашівський і Василь Кучабський?
16. Прокоментуйте «Десять заповідей» Миколи Міхновського. Чи можуть вони стати основою для державницького розвитку сучасної України?
17. Дайте характеристику Конституційному проекту Міхновського «Основний Закон «Самостійної України» Спілки Народу Українського», його політико-правовим ідеям і положенням.
18. Зіставте ідеї націоналізму у працях Миколи Міхновського та Дмитра Донцова.
19. У чому полягає суть інтегрального націоналізму Дмитра Донцова?
20. Проаналізуйте сучасні науково-публіцистичні праці, присвячені Донцову, і визначте ставлення до його ідейно-політичної спадщини різних наукових кіл і політичних угруповань.
21. Використовуючи таблиці, здійсніть порівняльний аналіз інтегрального націоналізму з державним.
22. Визначте характерні риси націократії Миколи Сціборського.
23. Розкрийте причини виникнення й особливості розвитку течії націонал-комунізму на українському ґрунті.
24. Що ви вважаєте прогресивним у націонал-комуністичній ідеології?
25. Проаналізуйте основні течії, лідерів та ідеї українського націонал-комунізму.

26. Зробіть аналіз основних ідей та суспільно-політичних думок, висловлених у брошурі С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі».

27. Назвіть і охарактеризуйте політичні течії в інших країнах, аналогічні українському націонал-комунізмові.

28. Порівняйте розвиток політичних ідей в Україні та в Західній Європі на початку ХХ ст.

29. Чим можна пояснити розквіт політичної думки в Україні на початку ХХ ст. та водночас поразку національно-визвольних сил у цей період?

30. Простежте зв'язок політичної думки в Україні на початку ХХ ст. зі специфікою її історичного розвитку.

10.5. Тести-тренінги та питання для самотестування

1. Кому належить вислів: «Україна — для українців»:

- а) С. Подолинському;
- б) Ю. Бачинському;
- в) Миколі Міхновському;
- г) Михайлові Грушевському.

2. Ідеологія української національної-демократії відрізнялася від народницької тим, що визнавала:

- а) народні маси рушійною силою прогресу;
- б) правову українську державу;
- в) демократичну українську державу;
- г) автократичну українську державу.

3. Автором праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» є:

- а) Богдан Кістяківський;
- б) Микола Міхновський;
- в) В'ячеслав Липинський;
- г) Михайло Грушевський.

4. Найкращою формою держави Михайло Грушевський вважав:

- а) імперію;
- б) федерацію;
- в) конфедерацію;
- г) унітарну державу.

5. Необхідність встановлення якого політичного режиму в Україні обґрунтував В'ячеслав Липинський:

- а) демократичного;
- б) охлократичного;
- в) класократичного;
- г) тоталітарного.

6. Як ставився Дмитро Донцов до фанатизму та аморальності в політиці:

- а) негативно;
- б) позитивно;
- в) толерантно;
- г) байдуже.

7. Ідею «національного солідаризму» обґрунтував:

- а) Богдан Кістяківський;
- б) Михайло Грушевський;
- в) Микола Міхновський;
- г) Микола Сціборський.

8. Ідеї «національного» комунізму викладено у праці:

- а) «Хто такі українці і чого вони хочуть»;
- б) «Дух нашої давнини»;
- в) «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною)»;
- г) «Листи до братів-хліборобів».

9. Найбільш видатним представником консервативного напрямку був:

- а) Сергій Мазлах;
- б) Михайло Туган-Барановський;
- в) Ольгерд Бочковський;
- г) В'ячеслав Липинський.

10. *Націонал-демократична концепція визнавала Україну як:*
- а) незалежну державу;
 - б) суб'єкт Балто-Чорноморської федерації;
 - в) суб'єкт будь-якого союзу за згодою парламенту;
 - г) автономію в складі Росії.
11. *Ідеологом «інтегрального націоналізму» був:*
- а) Василь Шахрай;
 - б) Микола Міхновський;
 - в) В'ячеслав Липинський;
 - г) Дмитро Донцов.
12. *Теорію «правової держави» обґрунтував:*
- а) Микола Сціборський;
 - б) Михайло Туган-Барановський;
 - в) Богдан Кістяківський;
 - г) Михайло Грушевський.
13. *Згідно з ідеологією українського лібералізму, Україна має бути:*
- а) національною державою;
 - б) правовою державою;
 - в) автономією у складі Російської федерації;
 - г) всі відповіді правильні.
14. *Концепцію українського консерватизму створив:*
- а) В'ячеслав Липинський;
 - б) Михайло Грушевський;
 - в) Степан Бандера;
 - г) Дмитро Донцов.
15. *Хто з українських консерваторів відстоював ідею національно-військової диктатури:*
- а) Микола Міхновський;
 - б) Степан Томашівський;
 - в) В'ячеслав Липинський;
 - г) Василь Кучабський.
16. *Хто з українських мислителів відстоював ідеологію, яка ґрунтувалася на принципах волюнтаризму й фанатизму:*
- а) Микола Міхновський;
 - б) Василь Кучабський;
 - в) Дмитро Донцов;
 - г) В'ячеслав Липинський.
17. *За Миколою Міхновським, право на громадянство в українській державі мали:*
- а) тільки українці;
 - б) українці та представники етнічних груп;
 - в) українці, а також представники етнічних груп шляхом натуралізації;
 - г) усі відповіді правильні.
18. *Ідеологи націонал-комунізму розглядали Україну як:*
- а) незалежну національну державу;
 - б) незалежну українську соціал-демократичну республіку;
 - в) соціалістичну республіку у складі СРСР;
 - г) всі відповіді правильні.
19. *Націонал-комуністи були незадоволені статусом України у складі СРСР тим, що вона не мала:*
- а) державного суверенітету;
 - б) широких національно-культурних і політичних прав;
 - в) права на приватну власність;
 - г) права на самоврядування.

10.6. Література до теми

Основна література

1. *Безродний Є. Ф., Уткін О. І.* Історія політичних вчень: Навч. посібник. — К.: Професіонал, 2006. — 432 с.
2. *Заремба О. В., Федоренко О. А.* Вітчизняна геополітична думка як явище політичної ідентичності українського народу у ХХ — на початку ХХІ століття. — К.: Золоті Ворота, 2010. — 210 с.
3. *Історія української суспільно-політичної думки: Навч. посібник / уклад. В. В. Морозов.* — К.: КНЕУ, 2006. — 180 с.
4. *Історія політичної думки в Україні: Навч. посібник / В. П. Горбатенко та ін.* — К.: МАУП, 2007. — 128 с.
5. *Історія політичних та правових вчень / За ред. Т. Г. Андрусяка.* — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 220с.
6. *Кирилюк Ф. М.* Історія політології: Підручник. — К.: Знання України, 2002. — 535 с.
7. *Кухта Б. Л.* З історії української політичної думки: Текст лекцій: Навчальний посібник. — К.: Генеза, 1994. — 368 с.
8. *Політологія. Кінець ХІХ — перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа.* — Львів: Світ, 1996. — 800 с.
9. *Потульницький В. А.* Історія української політології: Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. — К.: Либідь, 1992. — 232 с.
10. *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ століття). — К.: ПАРАПАН, 2002. — 396 с.
11. *Слющинський Б. В.* Історія суспільно-політичної думки. Курс лекцій. — К.: Європейський університет, 2005. — 453 с.
12. *Томенко М. В.* Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії / Фонд «Українська перспектива». — К., 1995. — 103 с.

Додаткова література

1. *Великий Українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.* — К.: Веселка, 1992. — 551 с.
2. *Галушко К. Ю.* Консерватор на тлі доби. В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». — К.: Темпора, 2002. — 288 с.
3. *Дмитро Донцов: ідеологічний портрет / С. М. Квіт; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка.* — К.: ВЦ «Київський університет», 2000. — 260 с.
4. *Грушевський М. С.: коротка хроніка життя та діяльності / В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг.* — К.: Либідь, 1996. — 144 с.
5. *Кістяківський. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату: пер. з англ. / Сьюзен Хейман.* — К.: Основні цінності, 2000. — 302 с.
6. *Михайло Грушевський — перший президент України, академік: біобібліографія (1885—2000 рр.) / уклад Б. В. Грановський.* — К.: [б.в.], 2001. — 384 с.
7. *Михайло Грушевський / Р. Я. Пиріг.* — К.: Атлант ЮЕмСі, 2007. — 64 с.
8. *Михайло Іванович Туган-Барановський: особистість, творча спадщина і сучасність / О. О. Шубін та ін.; ред. О. О. Шубін, А. А. Садеков; Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. Туган-Барановського.* — Донецьк: Каштан, 2007. — 356 с.
9. *Скаун О. Ф.* Прогресивна політико-правова думка на Україні (ІХ ст.—1917 р.) — К.: Либідь, 1990. — 87 с.
10. *Сосновський М.* Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку українського націоналізму. — Нью-Йорк; Торонто: НТШ Сучасність, 1974. — 419 с.
11. *Тимошенко В. І.* Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.): Монографія. — К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. — 358 с.
12. *Турченко Ф. Г.* Микола Міхновський: Життя і Слово. — К.: Генеза, 2006. — 320 с.
13. *Тагліна Ю.* Михайло Грушевський. — Харків: Фоліо, 2010. — 121 с.
14. *Українська ідея. Перші речники.* — К.: Генеза, 1994. — 396 с.
15. *Шевченко Ф. П., Смолій В. А. М. С. Грушевський: Очерк истории украинского народа.* — К.: Наукова думка, 1991. — 274 с.

Тексти (першоджерела)

1. *Грушевський М. С.* Нарис історії українського народу. — К.: Либідь, 1991. — 400 с.
2. *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть? — К.: Генеза, 1991. — 240 с.
3. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Дрогобич: Видавництво «Відродження», 1991. — 341 с.
4. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. — Вінниця, 1917 (репринт). — К.: Тов-во «Знання», 1991. — 48 с.
4. *Кістяківський Б. О.* Вибране / В. Ф. Жмир (ред.), Л. П. Депенчук (упоряд.). — К.: Абрис, 1996. — 512 с.
5. *Липинський В.* Історичні студії та монографії. Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. — К.: Дніпро, 1997. — 320 с.
6. *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. — К.; Філадельфія: Книга, 1994. — 285 с.
7. *Міхновський М. І.* Самостійна Україна. — К.: Діокор, 2002. — 80 с.

Тема 11. УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА В НОВІТНІЙ ПЕРІОД: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Найбільша сила — в найбільшій єдності й організації.
В. Винниченко

Вивчення матеріалу теми дасть можливість

знати:

- ✓ особливості розвитку вітчизняної політичної думки впродовж ХХ ст.;
- ✓ основні фактори, які суттєво вплинули на становлення не лише політичних ідей та теорій, але й на функціонування провідних суспільно-політичних течій на всіх українських землях за умов різних політичних режимів.

уміти:

- ✓ розрізнити провідні політичні організації, які функціонували на початку ХХ ст. в українських землях;
- ✓ визначати основні ідеї, які були сформульовані в конституційних проектах цього періоду;
- ✓ дати оцінку специфіці розвитку політичної думки України за умов тоталітаризму.

11.1. Схеми, таблиці, коментарі

ЗВЕРНИ УВАГУ! Сплеск громадсько-політичної та науково-теоретичної активності українства, який спостерігався в перше десятиріччя ХХ ст., змінився станом своєрідного «*коллапсу*», викликаного хвилею жорстоких репресій з боку російського царату. Внаслідок жандармських переслідувань українські соціалістичні партії (соціал-демократи та соціалісти-революціонери), які становили більшість на вітчизняній політичній арені, були змушені перейти у глибоке підпілля. Напівлегально мала змогу існувати лише понадпартійна авторитетна громадська організація — *Товариство українських поступовців* (виникло у 1908 р. на базі *Української радикально-демократичної партії*). Саме названими чинниками були обумовлені особливості програмних настанов українських політичних партій у перші десятиріччя ХХ ст.

Таблиця 11.1.1

ПРОГРАМНІ ЗАСАДИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОВІДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

<p><i>Товариство українських поступовців</i></p>	<p><i>Постулат національно-територіальної автономії України й перебудови Росії на федеративних засадах.</i> Значна частина членів ТУПу вважали, що від нової російської влади передусім потрібно вимагати скасування наявних обмежень української культури та освіти, не поспішаючи з висуненням суто політичних вимог (автономія України). Товариство українських поступовців головною метою своєї діяльності в пореволюційних умовах визначило здобуття національно-територіальної автономії України у складі Росії. 21 березня 1917 р. провід ТУПу закликав українське громадянство організуватися для підтримки нового ладу, створювати «Просвіти», українські школи, робити внески до національного фонду, підтримувати українську пресу й готуватися до Російських Установчих зборів, що вирішать долю української автономії. 22 березня петроградська громада ТУПу звернулася до Тимчасового уряду з вимогою визнати за Україною статус національно-територіальної автономії. Петроградські тупівці вказували на необхідність запровадження української мови в навчальних закладах, судових, адміністративних і церковних установах України, повернення із заслання галицьких і буковинських українців, відновлення національних прав населення на окупованих російською армією територіях Галичини й Буковини.</p> <p><i>ТУП у перші тижні після Лютневої революції було найвпливовішою українською організацією.</i> З метою визначення ідейно-політичної платформи ТУПу в нових умовах та вироблення стратегії її реалізації 7—8 квітня 1917 р. у Києві було скликано перші з часу революції загальні збори Товариства. Із самого початку серед учасників зборів намітилися суперечки в питанні про ставлення до прерогативи Російських Установчих зборів затверджувати майбутню автономію України. Врешті-решт, після тривалих дискусій ухвалили компромісне рішення: було заявлено про підтримку Тимчасового уряду й повідомлено про намір «негайно всіма силами й засобами» реалізувати на практиці ідею автономії з одночасним визнанням права Російських Установчих зборів на затвердження нового статусу України. ТУП було перейменовано на <i>Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ)</i>.</p>
--	---

<p>Українська соціал-демократична робітничка партія</p>	<p>Ідея необхідності заснування національно-територіальної автономії України в реформованій на соціалістичних засадах Російській Федерації. У середовищі українських соціалістів не було єдності в національному питанні. Деякі партійні осередки в 1914—1916 рр. висунули гасло цілковитої державної незалежності України. У той же час київський осередок партії визначив своєю метою саме здобуття національно-територіальної автономії України. Наслідком поліційних переслідувань після 1908 р. УСДРП вела обмежену діяльність.</p> <p>УСДРП поновила діяльність на з'їзді в Києві 17—18 квітня 1917 і домогалася автономії України; її органом був щоденник «Робітничка газета». За Української Центральної Ради УСДРП взяла на себе основний тягар виконавчої влади (уряди Володимира Винниченка). УСДРП була обережною в земельному питанні, тому втратила підтримку мас на користь Української Партії Соціалістів-Революціонерів. Після IV Універсалу з УСДРП в уряді залишилися тільки два міністри. (Дмитро Антонович, Михайло Ткаченко). За Гетьманату УСДРП була в опозиції, а її лідери (Володимир Винниченко, Симон Петлюра й інші) тимчасово були ув'язнені. УСДРП брала участь в Українському Національному Союзі, у підготовці перевороту та у формуванні Директорії, до якої увійшли Винниченко (голова) й Петлюру. Діячі УСДРП стояли на чолі уряду (Володимир Чехівський, Борис Маргос, Ісаак Мазепа) або брали участь в інших урядах.</p> <p>Як висновок, можна стверджувати, що програма УСДРП за змістом нагадувала ту, яку виробила німецька соціал-демократія, і в ній, на відміну від програми загальноросійської соціал-демократичної партії, не було положення про диктатуру пролетаріату.</p>
<p>Українська народна партія</p>	<p>На початку квітня 1917 р. відновила свою діяльність і Українська народна партія. УНП вважала головною метою своєї діяльності досягнення державної незалежності України. «Український народ мусить бути рівноправним серед вільних і культурних народів світу — це наше перше і останнє слово», — йшлося в офіційній заяві проводу відродженої партії. Щоправда, збереження за Україною федеративного зв'язку з Росією розглядалося Миколою Міхновським та його прихильниками як цілком можливе за умови забезпечення Тимчасовим урядом національних прав українського народу. Однак УНП з самого початку свого існування навесні 1917 р. залишалася досить нечисленною. За своїм політичним впливом на суспільство вона значно поступалася українським соціалістичним партіям, лави яких на хвилі поширення в народних масах захоплення лівими гаслами швидко зростали.</p>

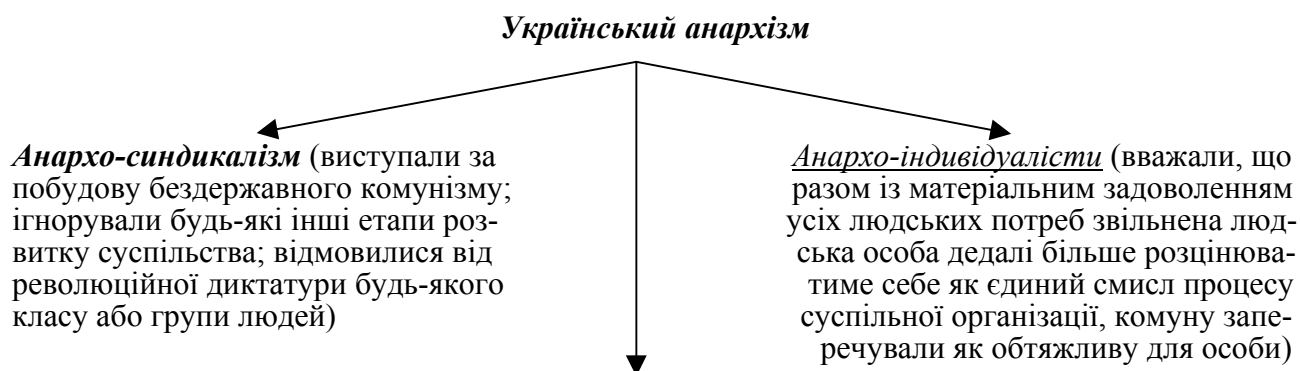
Схема 11.1.1

Особливості партійного будівництва в Україні у перші десятиріччя XX ст.

ЗВЕРНИ УВАГУ! На початку XX ст. в Україні, поряд із соціалістичними та націонал-демократичними, набули поширення й анархістські політичні ідеї, суспільно-політичні рухи та політичні партії.

Основні напрями анархізму в Україні на початку ХХ ст.

Анархо-комунізм поділявся на дві течії: прихильники групи «безначальність» і тих, хто підтримував «чорноземний» напрям.

Таблиця 11.1.2

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРОЄКТІВ ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ
(ВИТЯГИ З ПЕРШОДЖЕРЕЛ)

<i>I Універсал Української Центральної Ради</i> (10.06.1917)	«Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори».
<i>II Універсал Української Центральної Ради</i> (03.07.1917)	«Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх Громадян України: Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю. Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремих відповідальний перед нею орган — Генеральний Секретаріат, — що буде представлений на затвердження Временного Правительства, як носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні».
<i>III Універсал Української Центральної Ради</i> (07.11.1917)	«Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобути боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо: Однині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів».
<i>IV Універсал Української Центральної Ради</i> (09.01.1918)	«Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки».
<i>Конституція Української Народної Республіки</i> (29.04.1918)	«1. Відновивши своє державне право, яко Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині є державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною. 2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цебто громадянам УНР всім разом. 3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України».

<p><i>Закони про тимчасовий Державний устрій України (29.04.1918)</i></p>	<p>«1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави. 2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили. 3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення. 4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами. 5. Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти».</p>
<p><i>Проклямація Української Національної Ради (19.10.1918)</i></p>	<p>«1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Строжинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творять одноцілу українську територію. 2. Ця українська національна територія уконституується оцим як українська держава. Постановляється поробити приготовані заходи, щоби рішення це перевести в життя».</p>
<p><i>Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії (13.11.1918)</i></p>	<p>«Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народня Республіка».</p>
<p><i>Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України (29.11.1918)</i></p>	<p>«И мы, Члены Центрального Исполнительного Комитета Советов Украины, идя навстречу воле восставших рабочих, крестьян и солдат, стали, по постановлению Центрального Комитета коммунистической партии (большевиков) Украины, во главе восставших масс, образовав Временное Рабоче-Крестьянское Правительство Украины. Именем этих восставших масс мы объявляем: 1. Гетман и его совет министров считаются низложенными и состоящими вне закона. 2. Все ставленники гетмана и германского командования, все представители нынешней местной власти подлежат немедленному аресту, с заменой их представителями рабочих и крестьян, верными сторонниками Советской власти».</p>
<p><i>Передвступний договір, заключений дня 1 грудня 1918 року в м. Фастові між Українською Народньою Республікою й Західно-українською Народньою Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю (01.12.1918)</i></p>	<p>«1. Західноукраїнська Народня Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшій часі в одну велику державу з Українською Народньою Республікою — значить заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усією територією й населенням, як складова частина державної цілоти, в Українську Народню Республіку. 2. Українська Народня Республіка заявляє цим рівно ж свій непохитний намір злитись у найкоротшій часі в одну державу з Західноукраїнською Народньою Республікою — значить заявляє свій намір прийняти всю територію й населення Західно-Української Народньої Республіки, як складову частину державної цілоти, в Українську Народню Республіку».</p>
<p><i>Договір про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народньою Республікою (16.01.1919)</i></p>	<p>«Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єднання з нинішнім днем Західноукраїнської Народньої Республіки з Українською Народньою Республікою в одну одноцілну, суверенну Народню Республіку. Зміряючи до найскоршого переведення цієї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір між Західноукраїнською Народньою Республікою і Українською Народньою Республікою дня 1 грудня 1918 року у Хвостові та поручає Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з Київським правительством для офіналізованя договору про злуку».</p>
<p><i>Універсал Директорії Української Народної Республіки (22.01.1919)</i></p>	<p>«3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою — в одноцілну, суверенну Народню Республіку».</p>

<p><i>Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці (12.11.1920)</i></p>	<p>«Верховна Влада Української Народньої Республіки тимчасово організується шляхом нижчезазначеного розмежування та координування вищих Державних функцій поміж Директорією, Державною Народньою Радою і Радою Народніх Міністрів».</p>
<p><i>Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (10.03.1919)</i></p>	<p>«1. Украинская Социалистическая Советская Республика есть организация диктатуры трудящихся и эксплуатируемых масс пролетариата и беднейшего крестьянства над их вековыми угнетателями и эксплуататорами — капиталистами и помещиками. 2. Задачей этой диктатуры является осуществление перехода от буржуазного строя к социализму, путем проведения социалистических преобразований и систематического подавления всех контрреволюционных поползновений со стороны имущих классов; вслед за выполнением этих задач, диктатура исчезнет, а вслед за нею, после окончательного оформления будущего коммунистического строя, исчезнет и государство, уступив место свободным формам общежития, построенного на началах организации всеобщего труда на всеобщую пользу и братской солидарности людей».</p>

ЗВЕРНИ УВАГУ! У 1923 р. більшовики, шукаючи підтримки й опори серед населення новоутвореної держави — СРСР, приймають програму *коренізації*. В УСРР ця політика отримала назву «*українізації*», вона допомогла зробити значний крок уперед в освіті, культурі, науці. Так, почався масовий випуск друкованих видань українською мовою: книжок (50 %), газет (90 %). 80 % загальноосвітніх шкіл стали україномовними. З 24 % до 57 % зріс рівень писемності за 10 років. Діють 1,5 тис. польських, німецьких, єврейських та інших шкіл. Політика «*українізації*» посилила позиції прихильників *національного комунізму* (Микола Хвильовий, Олександр Шумський, Микола Скрипник, Михайло Волобуєв). Москва кваліфікує їх як ворожі «ухили», починає боротьбу з метою їх «нейтралізації». У 1929 р. ОДПУ заарештовує 45 членів вигаданої «*Спілки визволення України*» і репресує їх у 1930 р. Розпочинається згорання «*українізації*» (зменшення кількості українських шкіл, періодичних видань, закриття українських театрів та введення у 1938 р. обов'язкового вивчення російської мови в усіх школах).

Таблиця 11.1.3

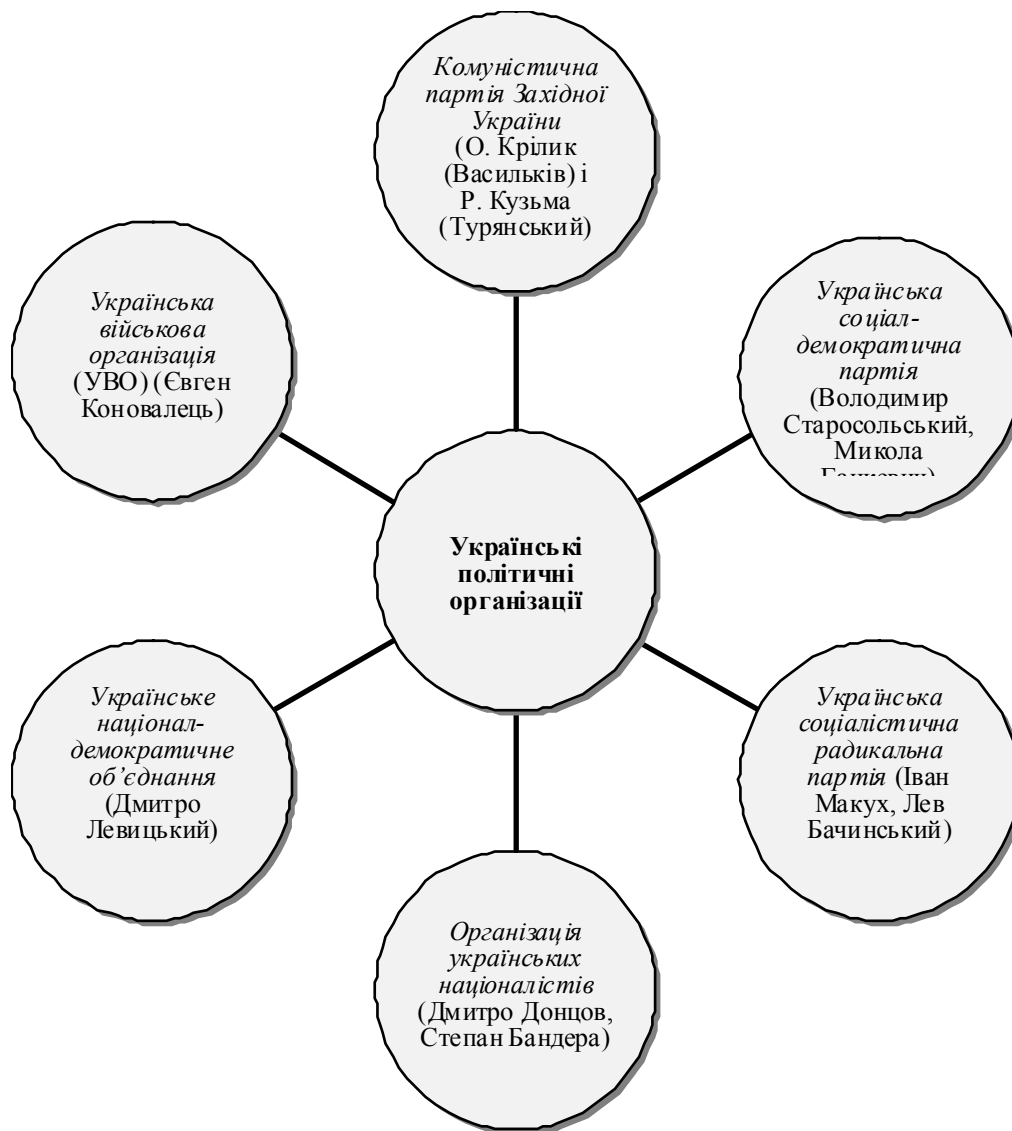
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ ПРИХИЛЬНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОГО КОМУНІЗМУ

Микола Хвильовий	Олександр Шумський	Микола Скрипник	Михайло Волобуєв
<p>Прагнув надати комуністичній ідеології національного змісту й спрямування. Оскільки Україна стала залежною від Москви, то, українці мають стати національно свідомими та вільними, насамперед психологічно. Є автором гасла «Геть від Москви!». Центральною для Хвильового була проблема історичного буття України, української культури. Був змушений покінчити життя самогубством.</p>	<p>Один із лідерів лівої течії УПСР, що 1919 р. остаточно оформилася в УКП(б). Після її саморозпуску (1920 р.) — член КП(б)У, згодом член її ЦК, займав відповідальні партійні та державні посади. Як нарком освіти УСРР з вересня 1924 р. по лютий 1927 р. активно проводив політику українізації. У лютому — березні 1927 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У звинувачений у «націоналістичному ухилі» (т. зв. <i>шумськізм</i>). Був убитий за розпорядженням Йосипа Сталіна, Микити Хрущова, Лазаря Кагановича.</p>	<p>З березня 1927 р. до лютого 1933 р. — нарком освіти, а останні місяці 1933 р. — голова Держплану й заступник голови Раднаркому УСРР. Виходячи з конечності державного об'єднання всіх українських земель, він багато уваги приділяв питанням життя українців поза УСРР й охоче гуртував коло себе національно свідомі кадри, що походили із західно-українських земель, особливо з Галичини. Визнавав, за ленінською схемою, «головною небезпекою» великодержавний російський шовінізм. З іншого боку, сприяв винищенню значної частини старої української інтелігенції, а пізніше й національної опозиції в КП(б)У (шумськізм, хвильовізм). Був змушений вчинити самогубство.</p>	<p>1928 р. виступив у журналі «Більшовик України» зі статтею «До проблеми української економіки», в якій обстоював цілісність українського національно-господарського терену, захищав господарську самостійність українських підприємств, не погоджувався з панівною роллю російської економіки, вимагав збереження за Україною та іншими республіками права «справжнього контролю за діяльністю союзних органів». Положення цієї статті були затавровані владою під назвою «<i>волобуєвщина</i>». У 1934 р. Волобуєва було засуджено до п'яти років таборів.</p>

ЗВЕРНИ УВАГУ! Територія західноукраїнських земель, яку населяли 7 млн українців, у міжвоєнний період входила до різних держав. Східна Галичина й Західна Волинь перебували під владою Польщі, Північна Буковина та придунайські землі — Румунії, Закарпаття — Чехословаччини. Іноземна адміністрація на всіх землях, окрім Закарпаття, здійснювала колонізаторську й асиміляторську політику. На західноукраїнських землях у цей період було створено низку партій та організацій проукраїнського спрямування.

Схема 11.1.3

Провідні політичні організації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період

ЗВЕРНИ УВАГУ! Розвиток політичної думки української еміграції в міжвоєнний період та після закінчення Другої світової війни характеризувався ідеологічною розмаїтістю, ідейно-ціннісним плюралізмом, який включав політичні концепції та теорії від ліворадикального до праворадикального спрямування. Особливе місце в цій політологічній спадщині займають праці суспільно-політичного змісту *Володимира Кириловича Винниченка* (1880—1951) та *Івана Павловича Лисяка-Рудницького* (1919—1984).

Володимир Кирилович Винниченко (1880—1951) — український письменник, політичний діяч, заступник голови Центральної Ради, перший голова Генерального Секретаріату уряду України, Голова Директорії. З 1919 р. в еміграції (Австрія, Чехословаччина, Франція). Критик соціальної та національної політики комуністів і Радянського уряду. Основні роботи: *«Відродження нації: Історія української революції (березень 1917 р. — грудень 1919 р.)»* (1920), *«Заповіт борцям за визволення»* (1949).

Життя Винниченка у вимушеній еміграції перетворилося на справжню трагедію. Після безуспішної поїздки 1920 р. до Москви, де він намагався порозумітися з більшовицьким урядом щодо подальшої долі суверенітету України, учений опинився під нещадною критикою емігрантських кіл. Більшість серед еміграції не зрозуміла, що спроба налагодити зв'язок із радянським урядом була

продиктована не прийняттям більшовицьких політичних методів і навіть не соціалістичними переконаннями Винниченка, а намаганням знайти вихід із тієї непростой політичної ситуації. Опинившись між двох вогнів, Винниченко на довгі роки замовк як політик і політичний мислитель. Однак за два роки до смерті він написав унікальний твір *«Заповіт борцям за визволення»*, у якому відобразив еволюцію своїх політичних поглядів на засоби й методи боротьби за незалежність України. Стисло їх можна викласти у двох політичних заповідях Винниченка.

Перша заповідь полягає в тому, що незалежну Україну слід творити в Україні, а не поза її межами. Допомоги в боротьбі за національне визволення українського народу, вважав Винниченко, слід шукати не в зовнішніх силах, а в українському народі, йдучи назустріч його соціально-політичним прагненням. Із цього постають головні завдання української еміграції: нарощувати власну конструктивну діяльність, розвінчувати всілякі спроби дискредитувати українську національно-державну ідею.

Друга заповідь — необхідність орієнтації на розв'язання національно-державного питання України не через війну, а через мир, зближення двох протилежних соціальних систем. Ця заповідь впливає з роздумів Винниченка не лише про Україну, а й про долю всього людства. Розмірковуючи над жорстокістю ХХ ст., він, колишній соціал-демократ, розчаровується в ідеях соціалізму, бо на його очах носії найрадикальніших, найгуманніших ідей свободи, прийшовши до влади, створили жорстоку систему терору й насилля, принесли людям ще тяжчу неволю, ніж та, що була до революції. У своїх останніх творах — *«Конкордизм»*, *«Нова заповідь»* і *«Слово за тобою, Сталіне»*, ідеї яких він стисло викладає в *«Заповіті борцям за визволення»*, Винниченко схиляється до висновку, що причина жорстокості суспільно-політичного розвитку — в самій людині. А щоб зробити життя справедливим і рівноправним, слід оновити все, що становить ество людини — психіку, душу, мораль, побут, родину й навіть систему харчування. Тільки оновлена людина стане спроможною змінити світ.

Філософсько-політична теорія Винниченка ґрунтувалася на його соціально-політичній програмі *колектократії* — системі всебічної (духовної, правової, фізичної та матеріальної, внутрішньої) гармонії між людьми планети. З цих позицій розглядав він перспективи розвитку капіталізму й соціалізму, проблеми їхніх відносин. Протилежні політичні системи, на його думку, не повинні ворогувати, а мусять порозумітися політично і зблизитися економічно шляхом докорінної реорганізації господарства. Ці думки Винниченка багато в чому збігаються з ідеями представників *«теорії конвергенції»* (Джона Гелбрейт, Питирим Сорокін, Раймон Арон, Андрій Сахаров та ін.).

Іван Павлович Лисяк-Рудницький (1919—1984) — історик української суспільно-політичної думки, політолог, публіцист. Університетські студії почав у Львові, продовжував у Берліні, завершив у Празі (1945). Працював у різних зарубіжних наукових і освітніх осередках. Протягом усього свого життя Лисяк-Рудницький був дописувачем в українських емігрантських періодичних видань. Він — автор близько 200 наукових праць з новітньої історії України, формування модерної української нації та української політичної думки XIX—XX ст., серед яких зокрема *«Інтелектуальні початки нової України» (1958)*, *«Четвертий універсал та його ідеологічні попередники» (1968, 1977)*, *«Зауваги до проблеми «історичних» і «неісторичних» націй»*.

Лисяк-Рудницький окреслюючи особливості суспільно-політичного розвитку України, важливою його прикметою вважав органічне співіснування в українській історії двох традицій: західної — соціально-політичної та східної — християнсько-духовної. Розглядаючи особливості національного становлення українського народу, він відносить його до так званих *неісторичних* або *недержавних народів*, характерною прикметою розвитку яких була відсутність власної держави та нерозвиненість національної еліти як носія політичної свідомості й елітарної культури. А відсутність історично сформованої еліти утруднює побудову національної держави. На його думку, процес націотворення, може відбуватися не тільки шляхом згори донизу, коли основним націотворчим чинником є провідна верства, а й навпаки (вважав, що так відбувається в Україні) — знизу вгору, через національне самовизначення народу, піднесення його освіти й культури.

Лисяк-Рудницький був і далекоглядним *політологом*, прогнози якого здебільшого справдилися. Зокрема, у статті *«Радянська Україна з історичної перспективи» (1970)* він передбачав крах Радянського Союзу, говорячи, що в епоху краху колоніальних імперій СРСР є *«анакронізмом»*, який довго не зможе втриматися на облудних принципах типу лєнінського гасла про *«самовизначення націй аж до відокремлення»*. Першим поштовхом масового національно-визвольного руху в Україні Лисяк-Рудницький вважав боротьбу за владу в середовищі державно-партійної верхівки. Наступний етап — організаційне утворення опозиційних політичних структур. Так воно і сталося.

У статті *«Що робити?»* він звертає увагу на різницю між поняттями *«демократія»* та *«революція»*. *«Революція — це боротьба за владу й за політико-соціальні зміни засобами насильства. Але демократії притаманне те, що вона обмежує застосування насильства. Демократію характеризує еволюціонізм, що виключає і революцію, і контрреволюцію»*. Виходячи з цього, діяльність значної частини українського еміграційного табору визначав як недемократичну і звертав увагу на цілі діяльності демократичних еміграційних сил: необхідність *«періодичної зміни лідерів»* у середовищі самої діаспори; розмежування церковної та політичної сфер; систематичний обмін думок щодо нагальних проблем і виховання терпимості *«супроти неортодоксальних, суперечливих поглядів»*; створення в еміграції демократичної української преси, *«співіснування й суперництва між кількома (принаймні двома) партіями в лоні одного суспільства»* тощо.

У середині 60-х років Лисяк-Рудницький дійшов висновку про занепад політичної думки в УРСР, стверджуючи, що патріотичні кола повернулися до стану *«аполітичного культурництва»*. Так виникла ідея написати заяву від американської інтелігенції українського походження до керівництва СРСР та УРСР із політичними вимогами, яка б після її оприлюднення послугувала готовою політичною програмою для української радянської інтелігенції. Заяву було написано упродовж 1966—1967 рр., її текст містив вимоги: встановити громадянство УРСР окремо від союзного громадянства; налагодити дипломатичні відносини між УРСР і зарубіжними країнами; незалежити судочинство УРСР від союзних органів; забезпечити для українських громадян, службу в межах республіки у військових частинах з українською мовою як офіційною; забезпечити Комуністичній партії України рівень самоуправної політичної організації; надати українській мові статус державної мови в УРСР; реабілітувати культурну спадщину України й усунути перешкоди в дослідженні української історії та культури; легалізувати Українську автокефальну православну церкву та Українську католицьку церкву, тощо.

Заяву було проігноровано офіційними органами СРСР та УРСР, однак вона все ж таки виконала свою роль, дійшовши до найважливішого адресата — українського народу. Лисяк-Рудницький визначив *три головні завдання* демократичної еміграції щодо Радянської

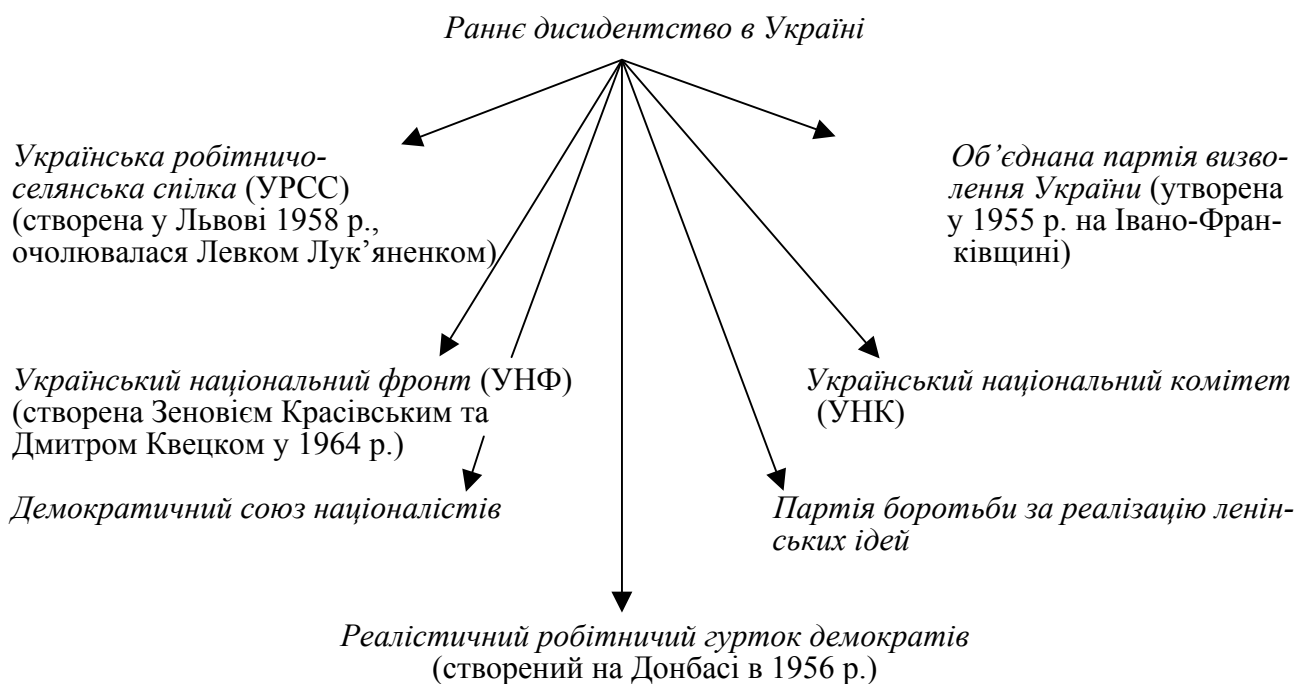
України. *Перше* полягало в необхідності закріплення й розбудови повноцінного українського суспільства й культурного життя за розпорощення українських сил по різних країнах. *Друге* завдання — заповнення прогалин «у культурному процесі в УРСР», збагачення нації у сфері науки, літератури, мистецтва. *Третє* завдання — «знаходити й поширювати в тій стіні щілини, через які промені світла й подуви свіжого повітря доходили б до народу, який замуrowаний у темниці».

«Небувалим явищем в українському житті, рушієм інтелектуального неспокою» називав Івана Лисяка-Рудницького його друг академік *Омелян Прицак*. Багата творча спадщина талановитого вченого нині працює на розбудову омріяної ним незалежної України.

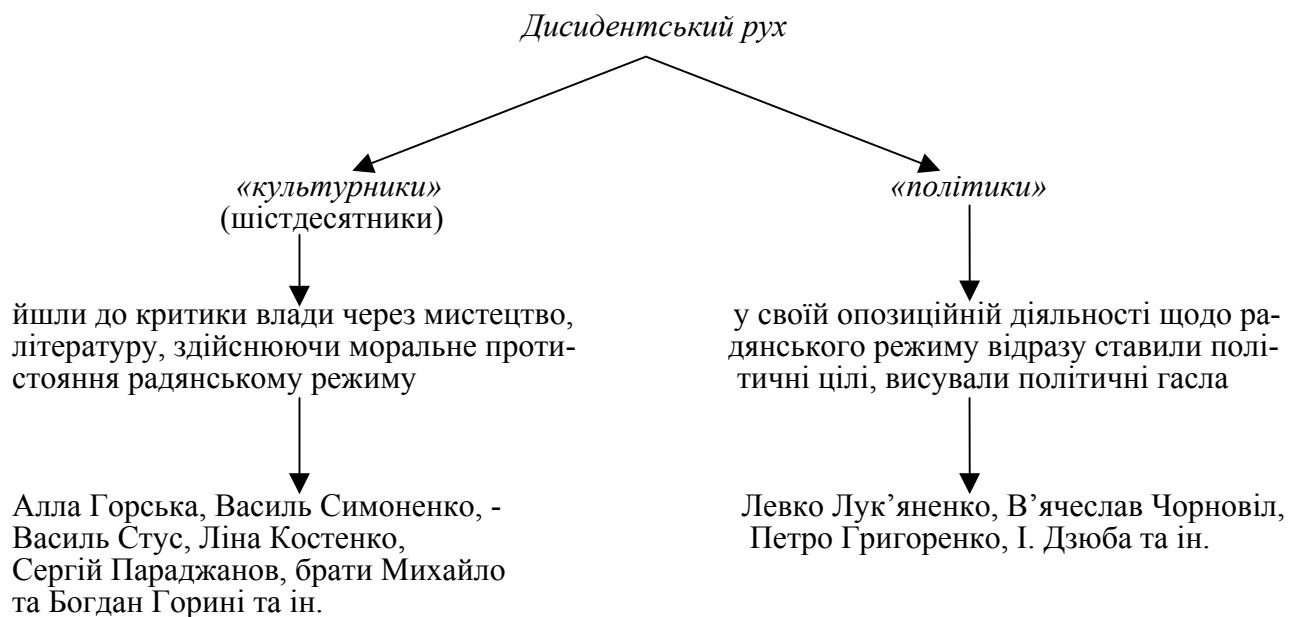
ЗВЕРНИ УВАГУ! Перші прояви опозиційних щодо державної політики СРСР настроїв, ідей, рухів мали місце наприкінці 50-х — на початку 60-х років XX ст., коли в Західній Україні було організовано кілька невеликих таємних груп. Згодом ці ідеї інакодумства поширюються по всій Україні та отримують назву «дисидентство». *Дисидентський рух* — рух, учасники якого в СРСР виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, в Україні — за вільний розвиток української мови та культури, реалізацію прав українського народу на власну державність.

Схема 11.1.4

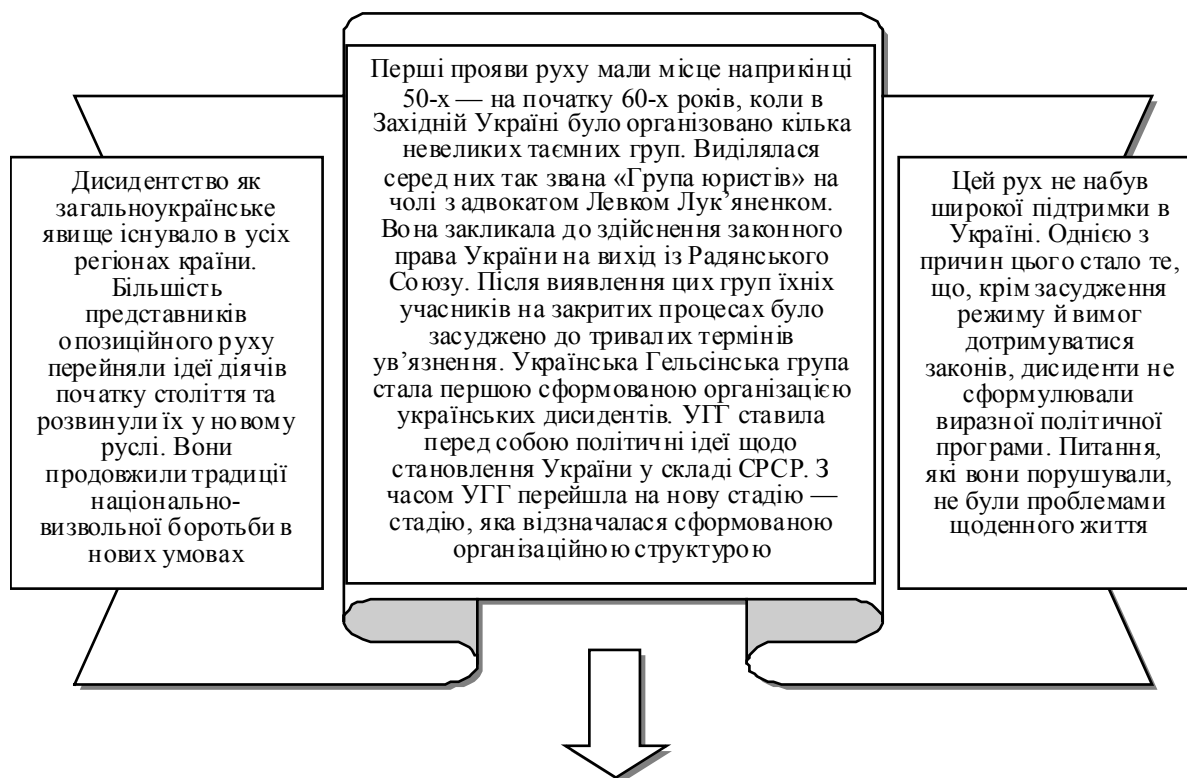
Перші українські організації інакодумців

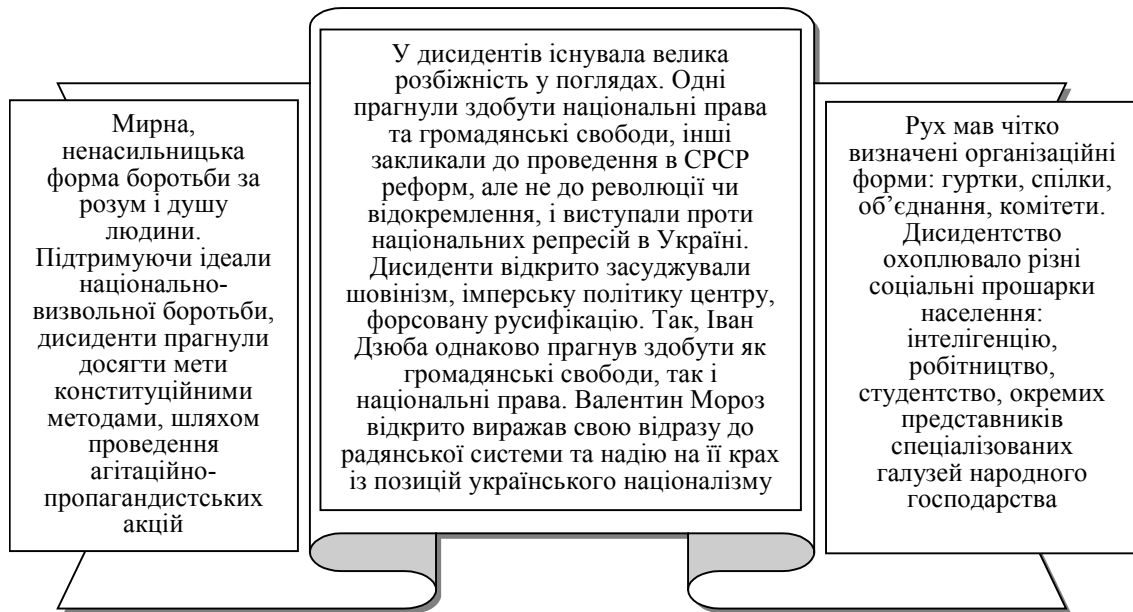

Типи українського дисидентського руху

Основні особливості українського дисидентського руху

11.2. План семінарського заняття

Українська політична думка в новітній період: теорія та практика

1. Політологічний аналіз еволюції та програмних засад провідних українських партій початку ХХ ст.
2. Конституційні проекти періоду визвольних змагань: специфіка бачення державницького майбутнього України.
3. Особливості суспільно-політичних дискусій у Радянській Україні у 20-х — на початку 30-х років ХХ ст.
4. Специфіка розвитку вітчизняної політичної думки та суспільно-політичних рухів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період.
5. Розвиток політичної думки української еміграції: на прикладі політологічних концепцій Володимира Винниченка та Івана Лисяка-Рудницького.
6. Українське дисидентство як важливий суспільно-політичний рух другої половини ХХ ст.

11.3. Теми рефератів та доповідей

1. Провідні українські політичні партії та їхні програми на початку ХХ ст.
2. Особливості формування ідейно-політичного спектру українських політичних партій на початку ХХ ст.
3. Політологічна характеристика періоду визвольних змагань в Україні.
4. Чотири Універсали Української Центральної Ради: політологічний аналіз.
5. Конституція Української Центральної Ради та її політико-правові ідеї.
6. Політична творчість революційних часів як важливе джерело української політичної думки (Володимир Винниченко, Микола Хвильовий, Микола Скрипник та інші).
7. Дуалістичний характер боротьби за відновлення української державності.
8. Гетьманат Павла Скоропадського як спроба творення української монархічної державності: політологічний аналіз.
9. Політичне та політологічне значення УНР та ЗУНР.
10. Політологічна характеристика політико-правової діяльності Директорії.
11. Конституційні акти більшовиків у часи становлення Радянської України: політологічний аналіз.
12. Особливості розвитку української політичної думки у 1920-х — на початку 1930-х років за умов становлення тоталітарного режиму.
13. Українізація: сутність, напрямки та наслідки для політичного, соціального й культурного розвитку Радянської України.
14. Трагічна доля провідників «українського націонал-комунізму» й українізації: політологічна характеристика.

15. Специфіка розвитку вітчизняної політичної думки та суспільно-політичних рухів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період.
16. Діяльність політичних організацій у міжвоєнний період на західноукраїнських землях: політологічний аналіз.
17. Тенденції розвитку української політичної думки в еміграції у ХХ ст.
18. Націоналізм у ХХ ст. як політичний, ідеологічний, соціальний та духовно-культурний феномен України.
19. Інтерпретація національної ідеї у творчості вітчизняних політичних мислителів еміграції.
20. Політичні погляди Миколи Хвильового.
21. Основні напрями переосмислення шляхів боротьби за утвердження української державності в середовищі вітчизняної післявоєнної еміграції.
22. Найважливіші постаті й інституції української еміграції післявоєнних часів.
23. Політологічні студії і прогнози Івана Лисяка-Рудницького.
24. Політологічне значення творчості Лисяка-Рудницького як політичного біографа.
25. Володимир Винниченко та його місце в історії політичної думки України ХХ ст.
26. «Відродження нації» Винниченка як важливе джерело пізнання політичної думки часів УНР.
27. «Заповіт борцям за визволення» свідчення завершення еволюції політичних поглядів Винниченка.
28. Феномен дисидентського руху 1960-х рр. у СРСР: політологічна характеристика.
29. Специфіка українського дисидентства: політологічний аналіз.
30. Соціальний склад і форми державного протесту українських дисидентів.
31. Політичні погляди чільних представників українських дисидентів (Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл, Валентин Мороз, Василь Стус, П. Григоренко, Левко Лук'яненко та інші).
32. Українська Гельсінська Група: політологічне та політичне значення діяльності.

11.4. Логічні завдання, проблемні запитання та вправи

1. Дайте політологічну характеристику суспільно-політичній ситуації на українських землях на початку ХХ ст.
2. Які провідні українські політичні партії функціонували на початку ХХ ст.? Коротко охарактеризуйте програмні засади кожної з них.
3. Складіть порівняльну таблицю становлення та розвитку українських партій на Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях.
4. Складіть схему ідейно-політичного спектру українських політичних партій, які функціонували на початку ХХ ст.
5. Чим було зумовлено складне становище українських політичних партій після 1907 р. на теренах Російської імперії? Які з партій припинили свою діяльність, а які — ні?
6. Охарактеризуйте діяльність та програмні засади Товариства українських поступовців? Як ця політична організація вплинула на подальший політичний розвиток України?
7. Чому УСДРП стала «кузнею кадрів» для політичної еліти України періоду визвольних змагань? Які програмні засади цієї партії відповідали прагненням українства?
8. У чому полягали особливості розвитку вітчизняних політичних партій на західноукраїнських землях? З іменами яких мислителів і громадських діячів пов'язана їх діяльність?
9. Охарактеризуйте політичну ситуацію в Україні та розстановку політичних сил у період визвольних змагань.
10. Складіть схему еволюції конституційних проектів періоду визвольних змагань.
11. Поміркуйте, які фактори та чинники визначили риторичку кожного з 4-х Універсалів Української Центральної Ради?
12. Проаналізуйте базові положення конституційних проектів часів УНР та Гетьманату. Визначте їхні сильні та слабкі сторони. На основі отриманих висновків складіть таблицю.
13. Які конституційні документи було прийнято в часи Директорії? Назвіть їх основні положення та вкажіть їхній вплив на політичну ситуацію в тогочасній Україні.
14. Поміркуйте, чому політико-правові документи про злуку УНР та ЗУНР залишилися політичними деклараціями? Визначте політологічне значення цих документів.
15. Складіть порівняльну таблицю базових положень усіх радянських конституцій, які діяли на території України.

16. Проаналізуйте основні положення Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки від 10.03.1919 р. Сформулюйте наслідки її прийняття для України.
17. Охарактеризуйте політику «українізації» в УСРР. Визначте її наслідки для політичного й соціокультурного розвитку українства.
18. Поміркуйте, чому на початку 1930-х рр. політику «українізації» було згорнуто? Чому так трагічно склалися долі її провідників?
19. Дайте характеристику політичних поглядів Миколи Хвильового. Чи поділяєте ви його гасла «Геть від Москви!» та «Дайош Європу!»? Аргументуйте відповідь.
20. Складіть порівняльну таблицю партійно-політичної діяльності Миколи Скрипника та Олександра Шумського.
21. Поміркуйте, у чому полягало б прогресивне значення ідей Михайла Волобуєва для політичного й економічного розвитку України?
22. Складіть таблицю щодо висвітлення суспільно-політичної діяльності провідних політичних організацій, що діяли на західноукраїнських землях у міжвоєнний період.
23. Як ви вважаєте, чому багато представників національно-визвольного руху на західноукраїнських землях вдавалися до терористичних методів політичної боротьби? Чи можна виправдати застосування таких методів з огляду на шляхетну мету здобуття незалежності Батьківщини?
24. Дайте характеристику основних етапів розвитку вітчизняної політико-державницької думки в умовах підпілля. Складіть відповідну схему.
25. Чому, на вашу думку, змагання за українську державність у середині ХХ ст. відбувалися в протистоянні двох тоталітарних режимів?
26. Чому Володимир Винниченко виступав за ліквідацію самодержавства? Поміркуйте, чи можна вважати політичні погляди мислителя на ранньому етапі творчості непослідовними? Аргументуйте відповідь.
27. Дайте характеристику внеску Винниченка в розбудову української державності в період визвольних змагань.
28. Охарактеризуйте внесок Винниченка в розвиток науки про політику часів його життя в еміграції. Визначте порівняно «сильні» та «слабкі» сторони його політичної позиції.
29. Складіть порівняльну характеристику політичної творчості Винниченка в ранній та еміграційний періоди.
30. Дайте характеристику політологічної спадщини Івана Лисяка-Рудницького.
31. Теорія нації Лисяка-Рудницького та її актуальність у сучасній Україні.
32. Значення політико-історичних студій Лисяка-Рудницького для розвитку вітчизняної політичної науки.
33. Дайте характеристику політичної сутності дисидентського руху.
34. Які напрями українського дисидентського руху можна виокремити? Коротко охарактеризуйте їх відмінності. На основі отриманих висновків складіть таблицю.
35. Які етапи боротьби за свою незалежність накреслив у своїх працях Левко Лук'яненко? Чи було їх реалізовано на практиці? Чому?
36. Які суспільно-політичні проблеми порушував Іван Дзюба у книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація?»? Чи залишаються вони актуальними сьогодні? Обґрунтуйте відповідь.
37. Чому політичні погляди Валентина Мороза вважаються одними з найбільш радикальних серед українських дисидентів? Сформулюйте власне ставлення до них.
38. Охарактеризуйте суспільно-політичне значення діяльності «шістдесятників». Поміркуйте, чи мали вони вплив на здобуття незалежності України.
39. Які політичні погляди обстоювали учасники Української Гельсінської Групи? Складіть відповідну таблицю.
40. Як ви вважаєте, чи відіграв суттєве значення дисидентський рух у справі руйнування тоталітарних засад СРСР? Аргументуйте відповідь.

11.5. Тести-тренінги та питання для самотестування

1. Після 1907 р. партійне життя на українських землях у складі Російської імперії:
 - а) поживалося;
 - б) змінило напрями діяльності;
 - в) перебувало в «колапсі»;
 - г) перейшло до радикальних методів боротьби.
2. Програмні засади Товариства українських поступовців ґрунтувалися на принципах:
 - а) революційного радикалізму;

- б) парламентаризму та федералізму;
- в) самодержавства та православ'я;
- г) націоналізму.

3. *На відміну від РСДРП у партійній програмі УСДРП не було положення про:*

- а) усупільнення всіх засобів виробництва;
- б) федералізм;
- в) революційні методи боротьби;
- г) диктатуру пролетаріату.

4. *Хто був фундатором Української народної партії (УНП):*

- а) Микола Міхновський;
- б) Володимир Винниченко;
- в) Іван Франко;
- г) В'ячеслав Липинський.

5. *Який Універсал Української Центральної ради проголошував незалежність Української держави:*

- а) I Універсал;
- б) II Універсал;
- в) III Універсал;
- г) IV Універсал?

6. *Акт Злуки було укладено між представниками:*

- а) Гетьманату Павла Скоропадського та ЗУНР;
- б) УНР та Прикарпатської України;
- в) УНР та ЗУНР;
- г) Української Центральної Ради та Підкарпатської України.

7. *Конституція УСРР від 10.03.1919 р. проголошувала встановлення в Україні:*

- а) диктатури пролетаріату;
- б) соціалістичного правління;
- в) інтернаціонального урядування;
- г) усі відповіді правильні.

8. *Політика поширення української мови, культури, освіти отримала назву:*

- а) «коренізації»;
- б) «українізації»;
- в) «патріотизації»;
- г) усі відповіді правильні.

9. *Заходи українізації поширювалися на:*

- а) всю територію УСРР;
- б) області УСРР, у яких чисельно переважали етнічні українці;
- в) області УСРР та РРФСР, у яких чисельно переважали етнічні українці;
- г) всю територію УСРР та ті області РРФСР, у яких чисельно переважали етнічні українці.

10. *Хто був автором гасла «Геть від Москви!»:*

- а) Микола Міхновський;
- б) Дмитро Донцов;
- в) Микола Хвильовий;
- г) Олександр Шумський.

11. *На переконання Миколи Хвильового, соціокультурним орієнтиром для України мала бути:*

- а) Росія;
- б) слов'янські країни;
- в) Європа;
- г) Америка.

12. *Олександр Шумський та Микола Скрипник належать до провідників «українізації», тому що вони:*

- а) очолювали Раднаркоми (уряди) УСРР;
- б) очолювали Раднаркоми (уряди) СРСР;
- в) очолювали наркомати освіти УСРР;
- г) були авторами цілісної програми культурних перетворень в Україні.

13. *Одна з провідних ідей Олександра Волобуєва — це:*

а) переконання в необхідності орієнтації Радянської України на європейські культурні здобутки;

- б) захист необхідності тісної культурної та економічної інтеграції Радянської України та Радянської Росії;
- в) обстоювання цілісності українського економічно-господарського комплексу;
- г) акцентування уваги на необхідності збереження великої частки аграрного сектору в економічно-господарській структурі Радянської України.
14. *Василь Старосольський — один із фундаторів:*
- а) Організації українських націоналістів;
- б) Українського націонал-демократичного об'єднання;
- в) Української соціал-демократичної партії;
- г) Української соціалістичної радикальної партії.
15. *Яка з політичних організацій, що функціонувала на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, спиралася на терористичні методи національно-визвольної боротьби:*
- а) Українська соціал-демократична партія;
- б) Організація українських націоналістів;
- в) Комуністична партія Західної України;
- г) Українська соціалістична радикальна партія.
16. *Найбільший внесок у розвиток української політичної науки Іван Лисяк-Рудницький зробив у царині:*
- а) дослідження сутності політичних режимів;
- б) з'ясування особливостей функціонування політичної культури;
- в) вивчення феномену політичної влади;
- г) студіювання політичної історії.
17. *За політичними переконаннями Лисяк-Рудницький тривалий час був прихильником:*
- а) парламентської республіки;
- б) гетьманського правління;
- в) сильної президентської влади;
- г) коаліційного врядування.
18. *Хто з представників світової філософської думки мав найбільший вплив на становлення наукових позицій Лисяка-Рудницького як політичного мислителя:*
- а) Аристотель;
- б) Нікколо Макіавеллі;
- в) Джон Локк;
- г) Георг Вільгельм Фрідріх Гегель.
19. *За своїм «політичним характером» Володимир Винниченко був:*
- а) бунтарем;
- б) консерватором;
- в) конформістом;
- г) непослідовним.
20. *Політичні погляди Винниченка були:*
- а) консервативними;
- б) націоналістичними;
- в) комуністичними;
- г) соціалістичними.
21. *Яким суспільно-політичним якостям людини Винниченко давав негативну характеристику:*
- а) патріотизму;
- б) егоїзму;
- в) аполітичності;
- г) радикалізму.
22. *Хто перший зробив опис репресивної машини українського КДБ:*
- а) В'ячеслав Чорновіл;
- б) Левко Лук'яненко;
- в) Олександр Солженіцин;
- г) Валентин Мороз.
23. *Хто є автором праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»:*
- а) Валентин Мороз;
- б) Іван Дзюба;
- в) Євген Сверстюк;
- г) Василь Стус.

24. Яку загальну назву мали праці українських дисидентів:

- а) самвидав;
- б) альманах;
- в) довідник;
- г) огляд.

11.6. Література до теми

Основна література

1. *Безродний Є. Ф., Уткін О. І.* Історія політичних вчень: Навч. посібник. — К.: Професіонал, 2006. — 432 с.
2. *Заремба О. В., Федоренко О. А.* Вітчизняна геополітична думка як явище політичної ідентичності українського народу у ХХ — на початку ХХІ століття. — К.: Золоті Ворота, 2010. — 210 с.
3. Історія української суспільно-політичної думки: Навч. посібник / Уклад. В. В. Морозов. — К.: КНЕУ, 2006. — 180 с.
4. Історія політичної думки в Україні: Навч. посібник / В. П. Горбатенко та ін. — К.: МАУП, 2007. — 128 с.
5. Історія політичних та правових вчень / За ред. Т. Г. Андрусяка. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 220 с.
6. *Кирилюк Ф. М.* Історія політології: Підручник. — К.: Знання України, 2002. — 535 с.
7. *Коцур А. П.* Українська ідея в ХІХ—ХХ ст.: Навчально-методичний посібник. — Переяслав-Хмельницький, 2003. — 36 с.
8. *Кухта Б. Л.* З історії української політичної думки: Текст лекцій: Навч. посібник. — К.: Генеза, 1994. — 368 с.
9. Політологія. Кінець ХІХ — перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. — Львів: Світ, 1996. — 800 с.
10. *Потульницький В. А.* Історія української політології: Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. — К.: Либідь, 1992. — 232 с.
11. *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ століття). — К.: ПАРАПАН, 2002. — 396 с.
12. *Слющинський Б. В.* Історія суспільно-політичної думки. Курс лекцій. — К.: Європейський університет, 2005. — 453 с.
13. *Томенко М. В.* Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії / Фонд «Українська перспектива». — К., 1995. — 103 с.
14. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 5. Книга 2. — кінець ХІХ — початок ХХ ст. — 376 с.; Т. 6. — 90-ті роки ХІХ ст. — 20-ті роки ХХ ст. — 520 с.

Додаткова література

1. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): зб. ст. / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж.; [редкол.: Курас І. Ф. (голова) та ін.] — К.: ІПіЕНД, 2006. — 280 с.
2. Винниченко і Петлюра: політ. портр. революц. доби. / В. Ф. Солдатенко; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. — К.: Світогляд, 2007. — 620 с.
3. Василь Стус: життя як творчість. — 2-е вид., випр. — К.: ФАКТ, 2005. — 364 с.
4. *Кошелівцев І.* Микола Скрипник — К.: Ред. журн. «Дніпро», 1993. — 207 с.
5. Політичні партії та організації в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень / А. І. Павко. — К.: Знання, 2001. — 112 с.
6. Павло Скоропадський останній гетьман України / В. А. Савченко. — Харків: Фоліо, 2008. — 378 с.
7. Політичні партії в Україні (1900—1917): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Алексєєв С. В., Ляшенко Є. П.; Донбас. держ. машинобудів. акад. — Краматорськ, 2003. — 77 с.
8. Полювання на «Вальдшнепа»: розсекреч. М. Хвильовий. / [упоряд. Ю. Шаповал; передм. Ю. Шаповал, В. Панченко; ред. І. Давидко] — К.: Темпора, 2009. — 295 с.

9. Українізація 1920-х — початку 30-х років та інтелігенція: Навч. посіб. / Д. В. Бачинський; [наук. ред. О. В. Добржанський]; М-во освіти і науки України, Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2010. — 175 с.
10. Українізація України: тернистий шлях нац.-культур. відродження за доби сталінізму. / С. А. Цвілюк. — Вид. 2-е, переробл. й допов. — Одеса: Астропринт, 2009. — 382 с.
11. Українська ідея. Перші речники. — К.: Генеза, 1994. — 396 с.
12. «Українізація» 1920—30-х років: передумови, здобутки, уроки. / [В. М. Даниленко, Я. В. Верменич, П. М. Бондарчук та ін.]; [Відпов. ред. В. А. Смолій]; НАН України. Ін-т історії України. — К., 2003. — 390 с.
13. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка / В. Ф. Солдатенко. — К.: Світогляд, 2005. — 349 с.
14. Філософія політики. Хрестоматія. У 4-х т. — К.: Знання України, 2003. — Т. 4. — 429 с.
15. Хрестоматія з історії політичних вчень: Посібник / Упоряд. О. М. Уривалкін. — К.: Дакор: КНТ, 2008. — 456 с.

Тексти (першоджерела)

1. Відродження нації. Заповіт борця за визволення / Володимир Винниченко; [передм.: Я. М. Орос] — К.: Книга роду, 2008. — 797 с.
2. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Іван Дзюба. — 2-е вид., допов. — К.: Вид. дім «Києво-Могил. акад.», 2010. — 330 с.
3. Конституція Української Гетьманської Держави. — Львів: Право; К.: [б.в.], 1997. — 159 с.
4. Конституційні акти України 1917—1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — 566 с.
5. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — Київ: Основи, 1994. — Том 1. — 554 с.; Том 2. — 573 с.
6. *Стус В.* Зібрання творів: у 12 т. / НАН України, Ін-т л-ри. ім. Т. Шевченка — К.: Київська Русь: Факт, 2007. — (Бібліотека журналу «Київська Русь»).
7. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. — Торонто; Балтимор. Сучасність, 1983.
8. *Хвильовий М.* Новели; Оповідання; Повість про санаторійну зону; Вальдшнепи: Роман; Поетичні твори; Памфлети / НАН України; [Редкол.: Дзеверін І. О. (голова) та ін.; Вступ. ст., упоряд. Агеєвой В. П.; Ред. Жулинський М. Г.] — К.: Наук. думка, 1995. — 814 с.

Біографічний довідник

АДОРНО Теодор (1903—1969) — німецький соціолог, соціальний філософ, музикознавець, представник франкфуртської школи неомарксизму. У 1934 р. емігрував до Великобританії, з 1938 р. — до США. Основні напрями дослідження — критика культури й суспільства («Діалектика освіти», 1947, разом із Максом Хоркхаймером), дослідження соціально-психологічних передумов і характерних рис тоталітаризму («Авторитарна особистість», 1950).

АЛМОНД Габріель Абрахам (1911—2002) — американський політолог, один з ініціаторів «біхевіористської революції», президент Американської асоціації політичних наук у 1965—1966 р. На початку 1960-х років ввів у науковий обіг термін «політична культура». У спільній роботі Габріеля Алмонда та Сіднея Верби «Громадянська культура та стабільність демократії» (1963) за допомогою компаративістського (порівняльного) методу на прикладі зіставлення політичних культур народів п'яти країн — США, Мексики, Італії, Великобританії та Німеччини — дав аналіз основних типів сучасної політичної культури. Один з авторів теорії політичних систем. Основні роботи: «Порівняльна політика: концепція розвитку» (1966); «Політичний розвиток» (1970); «Порівняльна політологія сьогодні» (1974); «Порівняльна політологія. Система, процес і політичний курс» (1978); «Громадянська культура: перегляд концепції» (1980); «Порівняльна політологія. Теоретична структура» (1993); «Сучасна європейська політика» (1999) та ін.

АНДРУЗЬКИЙ Георгій (Юрій) Львович (1827 — після 1864) — відомий український політичний мислитель і суспільний діяч, поет, яскравий представник народно-демократичного напрямку політичної думки. За участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства був заарештований і висланий з України в Казань, а згодом — на Соловецькі острови. Точна дата й місце смерті невідомі. Автор першого в новітній історії України конституційного проекту («Начерки конституції республіки»).

АРЕНДТ Ханна (1906—1975) — американський політолог, фахівець із проблем тоталітаризму. Найбільш відома робота — «Джерела тоталітаризму» (1951) присвячена оригінальному рішення основних проблем антисемітизму, імперіалізму, дослідженню тоталітарних систем ХХ століття — у Німеччині й СРСР. Серед інших відомих робіт Арендт — «Ситуація людини» (1958); «Між минулим і майбутнім» (1963); «Про революцію» (1963);

АРИСТОТЕЛЬ (384—322 до н.е.) — давньогрецький учений, один із найбільших філософів античності, учень Платона, вихователь Олександра Македонського. Автор соціально-політичних творів «Політика» та «Афінська політія». Автор терміну «політика». Першим в історії наукової думки зробив спробу всебічного розроблення науки про політику, яка в роботах вченого виявилася нерозривно пов'язаною з етикою.

БАКУНІН Михайло Олександрович (1814—1876) — російський філософ і політичний діяч, засновник народництва й теоретик міжнародного анархізму, один із лідерів І Інтернаціоналу, ідейний супротивник Карла Маркса. Вихідним моментом анархічної доктрини Бакуніна була ідея про знищення державності, що обмежує права й свободи особи в ім'я абстрактної ідеї загального блага. Під впливом ідей Бакуніна сформувався «бунтарський» напрям революційного народництва. Основні роботи: «Федералізм, соціалізм і антитеологізм» (1868); «Державність і анархія» (1873).

БАЧИНСЬКИЙ Юліан (1870—1940) — український суспільний і політичний діяч, публіцист, дипломат, провідний діяч УРП. У своїх роботах першим в українській політичній думці обґрунтував необхідність створення незалежної Української Соборної держави. Основні роботи — «Україна ingredenta (із приводу еміграції)» (1895), «Більшовицька революція й українці» (1925).

БЕЛЛ Даніел (1919) — американський політолог, соціолог, журналіст, один із провідних авторів концепцій постіндустріального суспільства і деідеологізації, футуролог. Роботи, присвячені соціальним змінам, поєднуються в книзі «Кінець ідеології» (1960), що є першим науковим обґрунтуванням концепції деідеологізації. Сформульована Беллом у роботі «Майбутнє постіндустріального суспільства» (1973) концепція постіндустріального суспільства стала однією з найпопулярніших і найбільш використовуваних теорій у ХХ ст. Серед інших робіт — «Зустрічаючи 2000 рік» (1968); «Культурні протиріччя капіталізму» (1976); «Третя технологічна революція і її можливі соціально-економічні наслідки» (1989).

БЕНТАМ Ієремія (1748—1832) — англійський філософ, соціолог, політолог, правознавець і мораліст, засновник теорії утилітаризму, прихильник лібералізму, рішучий супротивник концепції природного права. Ліберальні погляди Бентама знайшли своє відбиття в роботах «Введення в принципи моралі й законодавства» (1789); «Катехізис парламентської реформи» (1809); «Теорія покарань і нагород» (1811); «Деонтологія, або Наука про мораль» (1834) та ін.

БЕНТЛІ Артур Фішер (1870—1957) — американський вчений, один із засновників теорії груп інтересів. Головна робота — «Процес правління. Вивчення суспільних тисків» (1908) — вважається першим політико-соціологічним дослідженням реальних політичних процесів у США.

БЕРДЯЄВ Микола Олександрович (1874—1948) — російський філософ і соціолог, один із представників ціннісної теорії політичних еліт. Виступаючи ідейним супротивником радянської влади, у своїх працях доводив несумісність ідеології та практики більшовизму зі свободою особи. Неприйняття тоталітарної ідеї розкривається в роботі «Філософія нерівності» (1923). У 1922 р. за критику марксизму був висланий за кордон більшовицьким урядом. Основні праці: «Зміст творчості» (1916), «Зміст історії» (1923), «Джерела й зміст російського комунізму» (1931) та ін.

БЕРК Едмунд (1729—1797) — англійський публіцист і філософ, державний діяч, основоположник консервативної ідеології. З найбільшою повнотою філософію консерватизму, що є основним внеском Берка у світову політичну думку, виражено в роботі «Роздуми про революцію у Франції» (1790). Серед інших робіт — «У захист природного суспільства» (1756); «Філософське дослідження походження наших ідей про високе і прекрасне» (1757); «Звернення нових вігів до старих» (1791); «Лист до шляхетного лорда» (1795); «Листи про світ із царевбивцями» (1796—1797).

БЖЕЗІНСЬКИЙ Збігнев (1928) — американський політолог, соціолог і державний діяч. З 1977 р. по 1981 р. — заступник Президента США з питань національної безпеки в адміністраціях Джеймса Картера й Ліндона Джонсона. Основні напрями досліджень — теорія постіндустріального (технотронного) суспільства, міжнародні відносини, геополітика. Основні роботи: «Ідеологія і влада в радянській політиці» (1962); «Між двох сторіч. Роль Америки в технотронну еру» (1970), «Влада та принцип» (1983); «Великий провал: народження й смерть комунізму у ХХ столітті» (1989); «Без контролю» (1993); «Велика шахівниця. Американське панування та її геостратегічні імперативи» (1997), «Вибір. Світове панування або глобальне лідерство» (2004); «Україна в геостратегічному контексті» (2006).

БОДЕН Жан (1530—1596) — французький філософ, історик, політичний мислитель, юрист. У роботах «Метод легкого вивчення історії» (1566) та «Шість книг про державу» (1576) розглядав виникнення й становлення державних інститутів у різних географічних і кліматичних умовах. Першим в історії політичної думки дав тлумачення суверенітету як найважливішої властивості держави, що проявляється у верховенстві влади як усередині своєї території, так і у відносинах з іншими країнами. У 1589 р. заарештований за підозрою в чаклунстві, його книги було привселюдно спалено під час арешту.

БОЧКОВСЬКИЙ Ольгерд Іполіт (1884—1939) — український політичний мислитель, публіцист і політичний діяч, представник націонал-демократичного напрямку в українській політичній думці. З 1905 р. — у Чехії. З ім'ям Бочковського пов'язується становлення української націології: його робота «Введення до націології» (1935) вважається першим у вітчизняній науковій думці системним викладенням науки про нації. Основні роботи: «Націологія та націографія» (1923); «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Народження націй» (1939), «Життя націй» (1939) та ін.

БРЕДЛІ Френсіс Герберт (1846—1924) — англійський філософ, теоретик консерватизму. У своїх працях звів до абсолюту моральне панування суспільства над кожним із його членів. Основні роботи: «Етичні дослідження» (1876); «Видимість і реальність: Досвід метафізики» (1893); «Есе про істину і реальність» (1914) та ін.

ВЕБЕР Макс (1864—1920) — німецький соціолог, історик, економіст, юрист, політолог і соціальний філософ. Засновник «розуміючої» соціології, автор теорії соціальної дії, вчення про ідеальні типи, один із засновників сучасної політичної науки (концепція легітимності влади, теорія бюрократії, дослідження демократії). Наукова діяльність Вебера істотно вплинула на розвиток сучасної політології, соціології, філософії та історіографії. Основні роботи: «Протестантська етика й дух капіталізму» (1904—1905), «Про деякі категорії розуміючої соціології» (1913), «Політика як покликання та професія» (1919), «Політичні роботи» (1921),

«Зібрання творів із соціології та соціальної політики» (1924), «Зібрання творів із соціальної та економічної політики» (1924) та ін.

ВЕБЛЕН Торстейн (1857—1929) — американський соціолог, економіст, засновник концепції технократії. У своїх роботах заклав основи нового методологічного принципу — технологічного детермінізму, обґрунтував майбутнє панування технократії в суспільстві, вважаючи основою сучасного суспільного розвитку технічну інтелігенцію (технократів). Основні роботи: «Теорія дозвільного класу (1899); «Теорія ділового підприємництва» (1904); «Інженери та система цін» (1921) та ін.

ВЕРБА Сідней (1932) — американський політолог, дослідник політичних культур. Головна робота — «Громадянська культура та стабільність демократії» (разом із Габріелем Алмондом, 1963), у якій виділяються три основні типи політичної культури: парафіяльна (патріархальна), підданська (культура підкорення), активістська (культура участі), а також змішаний тип політичної культури — «громадянська культура», характерна для більшості сучасних демократичних систем.

ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович (1880—1951) — український письменник, політичний діяч, заступник голови Центральної Ради, перший голова Генерального Секретаріату уряду України, Голова Директорії. З 1919 р. — в еміграції (Австрія, Чехословаччина, Франція). Критик соціальної та національної політики комуністичної партії й Радянського уряду. Основні роботи: «Відродження нації: Історія української революції (березень 1917 р. — грудень 1919 р.)» (1920), «Заповіт борцям за визволення» (1949).

ВІТТФОГЕЛЬ Карл Август (1896—1988) — американський учений німецького походження; філософ, історик, соціолог, геополітик, автор теорії «східного деспотизму». З 1934 р. — у США. У своїй головній роботі — «Східний деспотизм. Порівняльне вивчення тотальної влади» (1957) — поєднуючи ідеї Карла Маркса та Макса Вебера, аналізує марксистську концепцію азійського способу виробництва, виділяє його головні риси — деспотичний характер влади та формування величезного бюрократичного апарату, покликаного забезпечити ефективність функціонування системи примусу. Система відносин у такому суспільстві характеризується Віттфогелем за допомогою формули «тотальний терор — тотальне підпорядкування — тотальна самотність».

ВИШЕНСЬКИЙ Іван (1550—1620) — український мислитель, православний полеміст. У 90-х роках XVI ст. прийняв чернецтво. Обґрунтував визначальне значення демократичних основ раннього християнства для церковного життя та світських відносин. Висунув концепцію соборності правління християнської церкви, засновану на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Ідеалом політичного устрою вважав «колективність», що проявлялася в діяльності українських братств. Головна робота — «Послання єпископові» (1598).

ВОЛЬТЕР (Франсуа Марі Аруа) (1694—1778) — мислитель, філософ епохи французького Просвітництва, прихильник принципів свободи, рівності та необмеженої приватної власності. Автор терміну «філософія історії». Основні роботи: «Філософські листи» (1733), «Філософський словник» (1764-1769), «Філософія історії» (1764).

ГЕГЕЛЬ Георг Вільгельм Фрідріх (1770—1831) — видатний представник німецької класичної філософії, засновник діалектики. Важливе місце в політичній теорії Гегеля займає концепція про громадянське суспільство та правову державу, які розглядаються у взаємозв'язку із соціально-економічною сферою та політикою. Громадянське суспільство Гегель визначає як сферу реалізації приватних цілей та інтересів особистості. Основні роботи: «Феноменологія духу» (1807), «Філософія права» (1821).

ГЕЛЬВЕЦІЙ Клод Адріан (1715—1771) — французький філософ, політичний мислитель, видатний представник епохи Просвітництва. Філософська та літературна творчість Гельвеція відіграла значну роль в ідеологічній підготовці Великої французької революції, а також у розвитку утопічного соціалізму початку XIX ст. Головна робота — «Про розум» (1758) — було заборонено та спалено.

ГЕРДЕР Йоганн Готфрід (1744—1803) — німецький філософ, критик, учень Канта і друг Гете. Автор цілісної концепції еволюції культури. Автор низки творів із філософії історії, культурної антропології та політичної філософії. Автор терміну «політична культура». Головна робота — «Ідеї до філософії історії людства» (1784—91).

ГІДДЕНС Ентоні (1938) — англійський соціолог, політолог, директор Лондонської вищої школи економічних і політичних наук. Одним із перших почав вивчати проблему глобалізації, лекції з даної проблематики об'єднано в книгу «Світ, що зникає» (1999). Основні роботи: «Устрій суспільства. Нарис теорії структурування» (1984); «Наслідки модерніті» (1990); «Третій шлях» (1998).

ГОББС Томас (1588—1679) — англійський філософ і політичний мислитель, прихильник «теорії суспільного договору». Головну роботу — «Левіафан» (1651), а також роботу «Про громадянина» (1642), були внесені до католицького «Індексу заборонених книг» і спалені.

ГОЛУБЕНКО (Шатул) Петро Іванович (1906—1989) — український письменник, публіцист, представник націонал-демократичного напрямку політичної думки. Основна тема творчості — національно-державне відродження України. З 1944 р. — в еміграції (США). Головна робота — «Україна і Росія у світлі культурних взаємин» (1987).

ГРАМШІ Антоніо (1891—1937) — італійський філософ, політолог, соціолог, політичний діяч. З 1913 р. — в Італійській соціалістичній партії, у 1926 р. за антифашистські виступи був заарештований, до 1934 р. — в ув'язненні. Автор низки робіт із філософії, історії, культури. Основні ідеї (гегемонія, структура панування, роль інтелігенції в суспільстві та ін.) сформульовані в роботі «Деякі аспекти південного питання» (1926).

ГРОЦІЙ Гуго (де Гроот) (1583—1645) — нідерландський юрист, історик, державний діяч, прихильник теорії природного права, засновник міжнародного права як науки. Основними принципами міжнародного права вважав заміну диктату церковної влади міждержавними договорами, яких дотримуються в силу природного закону; заборону несправедливих воєн, що порушують право; введення обмежень на знищення воюючими сторонами ворожої власності та ін. Роботу «Про право війни та миру» (1625) було внесено до католицького «Індексу заборонених книг».

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (1866—1934) — український мислитель і політичний діяч, творець новітньої схеми політичної історії України, низки конституційних проєктів, засновник Української націонал-демократичної партії, засновник і голова українського наукового товариства, засновник Українського соціологічного інституту (Прага, Відень, 1919 р.), академік АН України, академік АН СРСР, голова Центральної Ради України, перший президент УНР. Основна праця — «Історія України-Русі» (1898—1936). Серед інших робіт: «Начерк історії українського народу» (1904), «Визволення Росії і українське питання» (1907), «Наша політика» (1911), «На порозі Нової України» (1918) та ін.

ГУМБОЛЬДТ Вільгельм (1767—1835) — німецький учений і державний діяч, представник німецького Просвітництва, автор концепції «мінімальної держави» — ліберальної ідеї невтручання державної влади у приватне життя громадян. Основні роботи: «Про межі діяльності держави» (1792); «Про завдання історика» (1821).

ГУМПЛОВИЧ Людвіг (1838—1909) — польсько-австрійський соціолог і правознавець, представник соціального дарвінізму. Автор терміну «етноцентризм». Ідея Гумпловича про боротьбу за панування етнічних груп (рас) стала, поряд з роботами Євгена Дюрінга і Карла Каутського, основою теорії насильства в походженні держави. Головна робота — «Расова боротьба» (1883).

ГЕЛБРЕЙТ Джон Кеннет (1908—2006) — американський економіст, соціолог, один з авторів концепції технократії, прихильник теорії конвергенції, радник Президента США Джона Ф. Кеннеді. У центрі наукових досліджень — широкий спектр соціально-політичних, економічних і культурних проблем, серед яких — роль особистості в сучасному світі, взаємини розвинених постіндустріальних країн з державами третього світу, екологічна небезпека та ін. Основні роботи: «Ліберальний час» (1960); «Нове індустріальне суспільство» (1967), «Справедливе суспільство» (1996).

ДАЛЬ Роберт Алан (1915) — американський політолог, один із засновників теорії плюралістичної демократії. У центрі наукової уваги — проблеми трансформації політичних систем, співвідношення свободи, рівності та демократії. Автор терміну «поліархія», під якою розуміється особливий тип політичного режиму, що характеризується двома основними ознаками: плюралістичністю і опозиційністю. Основні роботи: «Вступ до теорії демократії» (1956), «Плюралістична демократія в США» (1967), «Поліархія: участь і опозиція» (1971), «Демократія в США» (1972), «Демократія, свобода та рівність» (1986).

ДАНИЛЕВСЬКИЙ Микола Якович (1822—1885) — російський філософ, соціолог, культуролог, публіцист, автор теорії культурно-історичних типів, попередниці концепції локальних цивілізацій Освальда Шпенглера та Арнольда Тойнбі. Спираючись на ідеї географічного детермінізму, Данилевський відзначав роль зовнішніх факторів у формуванні держави (географічне положення, природно-кліматичні умови, фактор зовнішньої загрози та ін.). Основні роботи: «Росія і Європа» (1871), «Збірник політичних і економічних статей» (1890).

ДАРЕНДОРФ Ральф (1929) — англійський соціолог і політолог німецького походження, представник конфліктологічного напрямку в сучасній політичній думці, ідеолог лібералізму.

У своїх роботах «Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» (1959). «Конфлікт і воля» (1972) розробив теорію соціальної стратифікації та теорію конфлікту.

ДЖЕНТИЛЕ Джованні (1875—1944) — італійський філософ, державний діяч, засновник «актуального ідеалізму» («актуалізму»), ідеолог фашизму. У статті «Фашизм» (виданої під авторством Беніто Муссоліні) визначив фашизм як релігійну концепцію, в якій людина розглядається у своєму іманентному зв'язку із зовнішнім законом, з об'єктивною волею. Основні роботи: «Реформа гегелівської діалектики» (1913), «Загальна теорія духу як чистого акту» (1916), «Актуальний ідеалізм» (1931) та ін.

ДЖЕФФЕРСОН Томас (1743—1826) — американський мислитель, політичний діяч, третій президент США (1801—1809), автор Декларації незалежності США (1776) і 10 поправок до тексту Конституції США, один із «батьків-засновників» США. Серед найбільш відомих робіт Джефферсона — «Загальний розгляд прав Британської Америки» (1774; памфлет), «Замітки про штат Вірджинія» (1785) та ін.

ДНІСТРЯНСЬКИЙ Станіслав Северинович (1870—1935) — український правознавець, політолог і політичний діяч, засновник національної юридичної науки та юридичної освіти. Один із засновників Українського Вільного університету в Празі. Засновник націонал-державного напрямку в українській політичній думці. Автор двох конституційних проєктів: «Устрій Галицької Держави» (1918) і «Конституція ЗУНР» (1920). Основні роботи: «Україна і світова конференція» (1919), «Самовизначення народів» (1919), «Теорія конституції» (1920), «Загальна наука права і політики» (1923), «Нова держава» (1923), «Демократія та її майбутнє» (1933).

ДОЙЧ Карл (1912—1992) — американський політолог німецького походження. З 1938 р. — в США. У 1969 р. — Президент Американської, а в 1976 р. — Міжнародної асоціації політичних наук. Основну роботу — «Кібернетична модель суспільства» — присвячено розробленню теорії політичних систем.

ДОНЦОВ Дмитро Іванович (1883—1973) — український публіцист і суспільно-політичний діяч, представник інтегрального націоналізму. З 1939 р. — в еміграції (Бухарест, Прага, Німеччина, Париж, США, Канада). Політичні погляди Донцова відрізняються крайнім політичним радикалізмом, безкомпромісністю позицій та упередженістю стилю. Ієрархічне бачення суспільства, націонал-радикалізм у політиці, волонтаризм у філософії політики й пов'язаний з ним ідеал надлюдини виступають визначальними моментами світогляду Донцова. Основні роботи: «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Українська державна думка і Європа» (1919), «Націоналізм» (1926), «Дух нашої давнини» (1944).

ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (1841—1895) — український політичний мислитель, історик, публіцист, суспільний діяч, засновник політичної науки в Україні, засновник конституціоналізму, зачинатель українського соціалістичного руху. З 1876 р. — в еміграції (Женева). Головні роботи: «Вступне слово до Громади» (1878), «Вільний Союз» (1884).

ДЮВЕРЖЕ Моріс (1917) — французький політолог, соціолог, міжнародний консультант із проблем конституційного права та виборчої боротьби. Автор сучасної теорії політичних партій. У своїй головній роботі — «Політичні партії» (1951) — дав розгорнутий аналіз походження й сутності політичних партій, законів їхнього розвитку та функціонування в межах різних політичних режимів і виборчих систем. Серед інших робіт — «Диктатура» (1961). «Янус. Два обличчя Заходу» (1972), «Ідея політики. Застосування влади у суспільстві» (1966), «Соціологія політики» (1973).

ЕЙХЕЛЬМАН Отто Отонович (1854—1943) — український політичний і суспільний діяч, представник націонал-демократичного напрямку в політичній думці. У 1918—1920 рр. — зам. міністра закордонних справ УНР. З 1921 р. — в еміграції. Автор «Проєкту Конституції — основних державних законів УНР» (1921), а також «Меморандуму уряду УНР» (1921).

ЕНГЕЛЬС Фрідріх (1820—1895) — німецький вчений, філософ, один із засновників філософського, економічного й політичного вчення марксизму, ідеолог пролетарського руху. Разом із Карлом Марксом керував діяльністю I Інтернаціоналу. Оригінальна філософська концепція, створена Енгельсом і Марксом — «діалектичний матеріалізм» — трансформувалася у XX ст. в основну ідею офіційних філософських шкіл низки тоталітарних держав комуністичного типу. Автор робіт: «Положення робітничого класу в Англії» (1845); «Німецька ідеологія» (1845—1846, разом із Марксом), «Маніфест Комуністичної партії» (1848, разом із Марксом), «Революція й контрреволюція в Німеччині» (1851—1852), «Революція в науці пана Євгенія Дюрінга (або Анти-Дюрінг)» (1878), «Походження родини, приватної власності й держави» (1884) та ін.

ЕТЦІОНІ Амітаї Вернер (1929) — американський соціолог, політолог, послідовник Маркса Вебера, один з авторів концепції постіндустріального інформаційного суспільства. У центрі наукових інтересів — теорія організацій, теорія соціальних змін. Основні роботи: «Політичне об'єднання. Порівняльне дослідження лідерів і сил» (1964), «Дослідження соціальних змін» (1966), «Нове золоте правило» (1996).

ЗІНЬКІВСЬКИЙ Трохим (1861—1891) — український письменник, публіцист, суспільний діяч, «українофіл» за політичними переконаннями. Суспільно-політичні погляди знайшли своє відображення в роботах «Національне питання в Росії» (1888), «Молода Україна, її становище і шлях» (1890).

ЛЬБІН Іван Олександрович (1883—1954) — росіянин, релігійний філософ, правознавець, літературний критик, активний супротивник більшовизму, ідеолог неомонархізму. У 1922 р. висланий із Росії. Теорії держави та політичного устрою присвячено двотомник «Наші завдання» (1956) та незакінчену працю «Про монархію і республіку» (1978).

ІНГЛЕГАРТ Рональд (1934) — американський вчений, один із лідерів західної соціологічної думки. У своїх наукових працях акцентує увагу на взаємодії та взаємозалежності політичних, економічних і соціально-психологічних факторів розвитку суспільства, аналізує можливості формування стабільних демократичних систем у країнах, що не пройшли стадію «зрілого» індустріального суспільства. Основні роботи: «Мовчазна революція: зміна системи цінностей і політичного стилю в західному суспільстві» (1977); «Культурні зрушення в зрілому індустріальному суспільстві» (1990); «Модернізація та постмодернізація: культурні, економічні та політичні зміни у 43 суспільствах» (1997).

ІСТОН Девід (1917) — канадський політолог, автор теорії політичної системи. Політичну систему Істон визначає як механізм функціонування влади, певний порядок розподілу ресурсів та цінностей. Основні роботи — «Політична система: політологічні дослідження про державу» (1953), «Структура політології» (1965), «Системний аналіз політичного життя» (1965), «Розвиток політичної науки» (1991).

КАМΠΑНЕЛЛА Томмазо (1568-1639) — італійський філософ, поет, політичний діяч. Прихильник ідеї папсько-католицької єдиної монархії, якій повинні підкорятися всі національні держави. Головна праця — «Місто сонця» (1601—1602) — християнсько-комуністична утопія, держава, що характеризується однорідністю суспільства, відсутністю приватної власності й родини, загальнообов'язковою працею.

КАНТ Іммануїл (1724—1804) — видатний представник німецької класичної філософії, автор філософсько-політичної концепції лібералізму. Створені Кантом фундаментальні філософські роботи істотно вплинули на розвиток світової наукової думки. Теза про максимальну відповідність устрою та режиму держави принципам права стала підґрунтям концепції правової держави. Основні роботи: «Загальна природна історія й теорія неба» (1755); «Критика чистого розуму» (1781); «Критика практичного розуму» (1788) та ін.

КАПЛАН Мортон (1921) — американський політолог, соціолог, фахівець із теорії міжнародних відносин і світових політичних систем, геополітик. Учень Роберта Мертона. У своїй головній роботі — «Система і процес у міжнародній політиці» (1957) — запропонував шість ідеальних моделей міжнародних систем: систему «балансу сил», гнучку біполярну систему, тверду біполярну систему, універсальну систему, ієрархічну систему та систему «вето».

КАРЛЕЙЛЬ Томас (1795—1881) — англійський філософ та історик, представник пантеїстичного символізму, автор концепції «культу героїв». У своїй головній роботі — «Герої, шанування героїв та героїчне в історії» (1841) — обґрунтовував природу лідерства особливим духовним складом вождів, визначив зумовленість розподілу будь-якого суспільства на лідерів (вождів) і масу, що прагне підкорятися людям вищого порядку. Ідеї Карлейля вплинули на становлення класичної теорії еліт у ХХ ст.

КАССІРЕР Ернст (1874—1945) — німецький філософ, представник неокантіанства. З 1933 р. — в еміграції (Великобританія, Швеція, США). У центрі наукової творчості — проблеми міфологічного мислення, філософії історії й політики. У роботі «Міф про державу» аналізує долі європейської культури й західної цивілізації, вбачаючи духовні передумови Другої світової війни в тому, що людство виявилось нездатним протистояти натиску політичної міфотворчості. Основні роботи: «Філософія символічних форм» (1923—1929), «Мова і міф» (1925); «Проблема пізнання у філософії й науці Нового часу» (1906—1957) та ін.

КЕОХЕЙН Роберт Оуен (1941) — американський політолог, фахівець із проблем міжнародного миру, засновник школи неолібералізму й транснаціоналізму. У 1999—2000 рр. — президент Американської асоціації політичної науки (APSA). Автор (разом із Дж. Наєм) оригінальної моделі транснаціональних відносин, що акцентує увагу на недержавних факторах у міжнародних відносинах. Логічним продовженням транснаціоналізму стала розроблена Кеохейном і Джозефом Наєм концепція комплексної взаємозалежності, яка підкреслює існування у світі плюралізму каналів зв'язку. Головна робота — «Після гегемонії» (1984).

КІССІНДЖЕР Генрі Альфред (1923) — американський політичний діяч і політолог, держсекретар США (1973—1977). лауреат Нобелівської премії миру (1973) за сприяння закінченню війни у В'єтнамі. У 1956—1969 рр. — експерт із питань безпеки при президентах Дуайті Ейзенхауері, Джоні Кеннеді, Ліндоні Джонсоні, а з 1968 р. — радник з національної безпеки в адміністрації Річарда Ніксона. Один з авторів «політики розрядки»: встановлення постійного діалогу США з СРСР і Китаєм, скорочення стратегічних наступальних озброєнь і запобігання світовій ядерній війні. У 2002 р. — глава комісії з розслідування терактів 11 вересня 2001 р. Основні роботи: «Ядерна зброя і зовнішня політика» (1959); «Переломні роки» (1982); «Дипломатія» (1997) та ін.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан (Федір) Олександрович (1868—1920) — відомий юрист, соціолог, представник ліберального напрямку в політичній думці, автор низки робіт про правову державу. Суть правової держави вбачав у обмеженні влади невід'ємними, недоторканими правами й свободами особи. Захищаючи український конституціоналізм, виступав ідейним послідовником Михайла Драгоманова. Основні роботи: «Держава правова й соціалістична» (1906); «До питання про самостійну українську культуру» (1911); «Сутність державної влади» (1913) та ін.

КОВАЛЕВСЬКИЙ Максим Максимович (1851—1916) — російський історик, юрист, соціолог, етнограф, академік Петербурзької АН (1914). У роботах «Походження сучасної демократії» (1895—1897) та «Від прямого народоправства до представницького й від патріархальної монархії до парламентаризму» (1906) пов'язував розвиток політичних учень із боротьбою за певний суспільний і державний лад. Сформулював політичну доктрину конституційної («народної») монархії, у якій монархії відводиться роль верховного посередника між класами та функція захисту інтересів народних мас.

КОЗЕР Луїс Альфред (1913) — американський соціолог, класик теорії політичного конфлікту. Причинами виникнення конфліктів вважає розподіл ресурсів влади, розбіжність ідеалів і цінностей, а також зміни соціального статусу, визначення громадянської чи етнічної приналежності. Основні роботи: «Функції соціального конфлікту» (1956); «Політична соціологія» (1967).

КОНОЕ Фумімаро (1891—1945) — японський геополітик, державний діяч, князь, автор терміну «новий світовий порядок». У 1937—1939 рр. і 1940—1941 рр. — прем'єр-міністр Японії. Ідеолог японської експансії в Азії. Після капітуляції Японії в Другій світовій війні покінчив життя самогубством. Головна робота — «Новий порядок у Східній Азії».

КОНТ Огюст (Ісидор Огюст Марі Франсуа Ксав'є) (1798—1857) — видатний французький філософ-позитивіст, засновник соціології. Основні роботи: «Курс позитивної філософії» (1830—1842); «Система позитивної політики» (1851—1854); «Релігія людства: суб'єктивний синтез» (1856).

КОНФУЦІЙ (Кун-Цзи або Кун Фу-Цзи — «поважний учитель») (551—479) — давньокитайський мислитель, засновник конфуціанства. Політичні та етичні погляди Конфуція викладені в книзі «Лунь юй», складеній його учнями. Трактуючи державу як велику родину (де влада імператора уподібнюється владі батька, а відносини правлячих і підданих — сімейним відносинам старших і молодших), Конфуцій виступав за аристократичну концепцію політичного правління. Ідеї Конфуція стали основою релігійно-етичного вчення — конфуціанства.

КОСТОМАРОВ Микола Іванович (1817—1885) — український політичний мислитель і суспільний діяч, історик, етнограф, письменник, член-кореспондент академії наук, яскравий представник «романтичного націоналізму» в політичній науці, засновник та ідеолог Кирило-Мефодіївського братства. Головна робота — «Закон Божий. Книга буття українського народу» (1846).

КРОПОТКІН Петро Олексійович (1842—1921) — князь, російський учений, географ і геолог, мандрівник, революціонер-народник, ідеолог анархізму. Основні роботи: «Промови бунтівника» (1885), «Хліб і воля» (1892), «Записки революціонера» (1902), «Сучасна наука й анархія» (1913).

КУЧАБСЬКИЙ Василь (1895—1945) — український політичний мислитель, представник консервативного напрямку в українській політичній думці. автор робіт з історії й теорії

міжнародних відносин, дипломатії. Головні роботи: «Більшовизм і сучасне завдання українського заходу» (1925), «Україна й Польща» (1933).

ЛАЗЕРСФЕЛЬД Пол Фелікс (1901—1976) — американський учений австрійського походження; дослідник ролі засобів масової комунікації у формуванні суспільної думки. З 1933 р. — у США. Учасник найбільших емпіричних досліджень, проведених у США з аналізу ролі засобів масових комунікацій у формуванні суспільної думки. Основні роботи: «Вибір народу» (1948), «Мова соціального дослідження» (разом з М.Розенбергом, 1955), «Латентно структурний аналіз» (1959).

ЛАКОСТ Ів (1929) — французький політолог, географ і геополітик, засновник європейської школи «внутрішньої геополітики». Дослідник впливу інформаційних систем на розвиток геополітичних процесів. Автор поняття «геополітичне уявлення», що застосовується як інструмент аналізу політичних конфліктів. Проблемі регіональних конфліктів присвячено найбільш відому роботу Лакоста — «Геополітика регіонів Франції» (1986). Серед інших робіт — «Географія країн, що розвиваються» (1965); «Географія необхідна для війни» (1976); Геополітичний словник (1993).

ЛАССУЕЛЛ Гарольд Дуайт (1902—1978) — американський політолог, соціолог, представник біхевіористського підходу. У своїх роботах розробляє проблеми функціонального підходу до політики, використовує методи соціальної психології, психоаналізу й психіатрії у вивченні політичної поведінки й пропаганди; виявляє роль масових комунікацій у поширенні й відтворенні символіки політичної влади, одним із перших досліджує проблему політичної комунікації, розробляє теорію політичних еліт. Головна робота — «Політика: хто одержує що, коли і як» (1936).

ЛЕЙПХАРТ Аренд (1936) — американський політолог голландського походження, фахівець у галузі порівняльних політичних досліджень. Автор найбільш повної типології політичних режимів, заснованої на інституціональних ознаках. Основні роботи: «Демократія в багатоскладних суспільствах» (1977); «Демократії: типи мажоритарного й консенсусного правління у двадцяти одній країні» (1984) та ін.

ЛЕНІН (Ульянов) Володимир Ілліч (1870—1924) — засновник Радянської держави, голова Ради Народних Комісарів, теоретик і керівник міжнародного комуністичного руху, радикальний послідовник Карла Маркса, керував Жовтневим повстанням у 1917 р. Вважаючи диктатуру пролетаріату єдиним засобом побудови соціалізму й комунізму, проводив політику «червоного терору», «військового комунізму», ініціатор ліквідації опозиційних партій, висилки з країни видних представників інтелігенції, масових репресій дворянства, духівництва та ін. Основні роботи: «Хто такі «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894); «Що робити?» (1902), «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916), «Держава і революція» (1917) та ін.

ЛИПА Юрій Іванович (1900—1944) — український політолог, представник націоналістичного напрямку в політичній думці, публіцист, письменник, поет. У найбільш повному вигляді ідейно-політичні погляди Липи представлено в трилогії «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940, 1942 і 1947) та «Розподіл Росії» (1941 і 1954). У цих роботах автор виступає теоретиком сучасної української геополітики, автором оригінальної — «чорноморської» — доктрини.

ЛИПІНСКИЙ В'ячеслав Казимирович (1882—1931) — український історик і політолог, представник консервативного напрямку в політичній думці, автор оригінальної концепції політичної еліти. З 1919 р. — в еміграції. Головна робота — «Листи до братів-хліборобів. Про ідею й організацію українського монархізму» (1922—1923).

ЛПСЕТ Сеймур Мартін (1922—2006) — американський ліберальний соціолог-функціоналіст і політолог, президент Американської асоціації політичної науки (1979—1980). У центрі наукової творчості — дослідження інтелектуальних еліт, їхньої ролі у функціонуванні влади, співвідношення пануючої та інтелектуальної еліт. Основні роботи — «Політична людина» (1960), «Клас, статус і влада в порівняльній перспективі» (1966).

ЛОКК Джон (1632—1704) — англійський філософ-просвітник і політичний мислитель, прихильник концепції суспільного договору й природного права, засновник лібералізму. У роботі «Два трактати про державне правління» (1690) розглянув широкий комплекс проблем держави й громадянського суспільства, політичних свобод, законності, власності та ін.

МАКІАВЕЛЛІ Нікколо ді Бернардо (1469—1527) — італійський державний діяч, військовий теоретик, історик, теоретик політики, письменник, поет. З 1498 р. — секретар Другої

канцелярії, Флорентійської республіки, пізніше — секретар Магістрату зі справ зовнішньої політики та оборони. Першим в історії наукової думки виділив політику в особливу, самостійну область практичної діяльності, відокремивши її від моралі та релігії. У своїй головній праці — трактаті «Государ» (1513) — проголосив положення про те, що мета виправдує засоби, вжиті задля її досягнення, вважаючи при цьому справжньою метою государя «загальне благо», що припускає об'єднання Італії в сильну національну державу. В «Міркуваннях про першу декаду Тита Лівія» (1513—1517) обґрунтував переваги республіканського правління. Автор терміну «державна». Серед інших політичних і історичних творів — трактат «Про військове мистецтво» (1521); «Історія Флоренції» (1532). Роботи Макіавеллі вплинули на розвиток європейської політичної філософії Нового часу.

МАКІВЕР Роберт Моррісон (1882—1970) — американський політолог і соціолог. У центрі наукових інтересів — природа влади, теорія демократії, співвідношення держави й громадянського суспільства. Основні роботи: «Начала соціальної науки» (1921); «Павутина уряду» (1947); «Трансформація влади» (1964); «Політика й суспільство» (1969); «Політологія й суспільство» (1969).

МАККІНДЕР Хелфорд Джон (1861—1947) — англійський географ та історик, теоретик міжнародних відносин, один з основоположників геополітики. Доповідь Маккіндера «Географічна вісь історії», зроблена ним у Королівському географічному суспільстві в 1904 р., стала першою глобальною геополітичною моделлю розвитку світової системи. Основні роботи — «Демократичні ідеали й реальність» (1919), «Географічна завершеність земної кулі й знаходження світу» (1943).

МАННГЕЙМ Карл (1893—1947) — німецький учений, учень Макса Вебера. З 1933 р. — у Великобританії. У центрі наукової уваги — вивчення сутності ідеології та утопічної свідомості. Згідно з Маннгеймом, будь-яка ідеологія є відбиттям волі правлячої політичної еліти. Основні роботи: «Ідеологія й утопія» (1929), «Людина й суспільство в епоху перетворень» (1935), «Діагноз нашого часу: нариси воєнного часу, написані соціологом» (1943).

МАРКС Карл (1818—1883) — німецький економіст, філософ, засновник діалектико-матеріалістичної філософії, представник конфліктологічного напрямку в науковій думці, засновник марксизму, автор фундаментальної праці «Капітал» (1867—1894). Автор концепції суспільно-економічних формацій. Організатор і вождь Першого Інтернаціоналу. Основні роботи: «Економічно-філософські рукописи» (1844); «Німецька ідеологія» (разом із Фрідріхом Енгельсом, 1845—1846); «Убогість філософії» (1847); «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852); «Громадянська війна у Франції» (1871); «Критика Готської програми» (1875).

МАРКУЗЕ Герберт (1898—1979) — видатний німецько-американський філософ, соціолог і культуролог, один із представників критичної теорії, що заклала теоретичну основу студентського руху 60-х рр. та руху «нових лівих». Учень Мартіна Хайдеггера. З 1934 р. — у США. Автор термінів «одномірне суспільство» (під яким розуміється сучасне суспільство споживання) і «одномірна людина» (сформована ЗМІ, рекламою й модою). Основні роботи: «Розум і революція» (1941); «Ерос і цивілізація. Філософське дослідження вчення Фрейда» (1955), «Одномірна людина: дослідження з ідеології розвиненого індустріального суспільства» (1964), «Культура й суспільство» (1964); «Есе про звільнення» (1969); «Контрреволюція й бунт» (1972).

МЕДІСОН Джеймс (1751—1836) — американський політичний філософ і державний діяч, четвертий Президент США. Один з авторів Конституції США та Білля про права. Автор так званої «системи стримувань і противаг», що доповнює принцип розподілу влади. Один із засновників Демократичної республіканської партії США.

МЕРРІАМ Чарльз Едвард (1874—1953) — американський учений, один із засновників сучасної політичної науки, засновник «чиказької школи» політичних досліджень. У своїх роботах розвинув біхевіористський підхід до вивчення політичних явищ, зробив великий внесок у вивчення феномену політичної влади й теорії демократії, дослідження партійної системи й політичного лідерства. Основні роботи — «Американська партійна система» (1922, разом із Джеймсом Госнеллом); «Нові аспекти політики» (1925); «Політична влада: її структура й сфера дії» (1934); «Що таке демократія?» (1941).

МЕХЕН Альфред Тайєр (1840—1914) — американський адмірал, військовий історик і стратег, класик геополітики. Автор учення про антагонізм морських і сухопутних держав та про світове панування морських держав, що може бути забезпечене шляхом контролю над опорними пунктами навколо євразійського континенту. Роботи Мехена відіграли значну роль у формуванні політичної доктрини Теодора Рузвельта. Основні роботи: «Вплив морської сили на історію, 1660—1783» (1890); «Вплив морської сили на Французьку революцію й імперію, 1793—1812» (1892).

МІЛЛС Чарльз Райт (1916—1962) — американський соціолог, критик антидемократичних тенденцій у внутрішній і зовнішній політиці США, представник ліво ліберальної течії в теорії політичної еліти. Основні роботи — «Пануюча еліта» (1956); «Причини третьої світової війни» (1958); «Соціологічне уявлення» (1959).

МІЛЛЬ Джон Стюарт (1806—1873) — англійський філософ, економіст, державний діяч; ідеолог лібералізму. Основні роботи: «Основи політичної економії й деяких аспектів їх застосування в соціальній філософії» (1848); «Про свободу» (1859); «Роздуми про представницьке правління» (1861).

МІХЕЛЬС Роберт (1876—1936) — італійський історик, економіст, соціолог і політолог німецького походження, один із засновників партології, класик теорії політичної еліти. У 1922 р. Міхельс схвально зустрічає приход фашистів до влади, вступає до італійської фашистської національної партії, стає одним із її ідеологів. У своїй головній роботі — «Соціологія політичної партії в умовах сучасної демократії. Дослідження олігархічних тенденцій групового життя» (1911) — формулює «залізний закон олігархії», згідно з яким управління суспільством так само, як і будь-якою організацією (партією, профспілкою), не може здійснюватися всіма членами, що призводить до виникнення ієрархії влади — виділення керівного апарату. Розподіл суспільства на керуючу меншість й керовану більшість, за Міхельсом, неминує спричиняє олігархізацію суспільства та формування правлячої еліти.

МІХНОВСЬКИЙ Микола Іванович (1873—1924) — український громадський і політичний діяч, публіцист, адвокат, один із засновників Революційної української партії, автор проекту української Конституції «Основний закон Самостійної України — Союзу народу українського». Робота «Самостійна Україна» (1900), в якій обґрунтовувалася необхідність створення партії, що прагне до економічної й політичної самостійності України революційними способами, стала програмною політичною декларацією РУП.

МОГИЛА Петро (1596—1647) — український релігійний та культурний діяч, богослов і мислитель, засновник Києво-Могилянської колегії — першого вищого навчального закладу на землях східних і південних слов'ян, який відіграв провідну роль у розвитку освіти, науки та культури протягом двох сторіч. Ідеї й діяльність Могилы істотно вплинули на духовне об'єднання українського народу, створення єдиного культурного простору, ставши необхідною передумовою політичної консолідації нації, здійсненої Богданом Хмельницьким. Серед основних робіт — «Номоканон» (1629), «Антологія, сіречь молитви» (1636), «Євангеліє учительное» (1637), «Требник» (1646) та ін.

МОНТЕСК'Є Шарль Луї (Шарль де Секонда, барон де Ла Бред і де Монтеск'є) (1689—1755) — філософ, політичний мислитель і правознавець епохи французького Просвітництва, автор класичної теорії розподілу влади. Виступав одним із перших представників географічної теорії суспільного розвитку, вважаючи географічне середовище вирішальною причиною виникнення й існування різних форм державної влади та законодавства. У своїй головній роботі — «Про дух законів» (1748) — розробив принцип розподілу державної влади на три рівноправні й незалежні гілки — законодавчу, виконавчу й судову. Не визнаючи, на відміну від Джона Локка, ідею про верховенство влади законодавчої, Монтеск'є доповнює принцип розподілу влади системою «стримувань і противаг», покликаною запобігти концентрації державної влади. Даний принцип був реалізований на практиці Джеймсом Медісоном у Конституції США.

МОР Томас (1478—1535) — англійський юрист, державний діяч, письменник. У трактаті «Утопія» (1515—1516) зобразив проект ідеального суспільного устрою на далекому острові Утопія (у дослівному перекладі — «місце, якого ніде немає»). Ідеали соціальної рівності й справедливості, зображені Мором, неодноразово були використані в соціалістичній і комуністичній літературі, давши початок новому жанру в художній, філософській і соціально-політичній літературі — соціальній утопії.

МОРГЕНТАУ Ганс Йоахім (1904—1982) — класик американської політичної науки в галузі міжнародних відносин, один із засновників школи «політичного реалізму». Як основний суб'єкт міжнародних відносин виділяв національну державу, що виражає свої інтереси в категоріях сили. Головна робота — «Політичні відносини між націями» (1948).

МОСКА Гаetano (1858—1941) — італійський учений, юрист, один із засновників нової політичної науки. Разом із Вільфредо Парето вважається автором класичної теорії політичних еліт. Основні роботи: «Теорія урядів і парламентський уряд» (1884); «Основи політичної науки» (1896, 1923); «Правлячий клас» (1896).

НІСБЕТ Роберт Олександр (1913—1996) — американський філософ і соціолог неоконсервативної орієнтації. У роботах «Сутінки авторитету» (1975) та «Ідея прогресу» (1979)

аналізує падіння ролі авторитету соціальних інститутів і державної влади, моральну деградацію особистості, інфляцію основних людських цінностей. Відповідно до ідей неоконсервативної ідеології шляхи виходу із кризи вбачаються у відродженні й зміцненні традиційних цінностей, ослабленні центральної державної влади й посиленні особистої свободи, розширенні прав місцевих громад і вільних асоціацій.

НІЦШЕ Фрідріх (1844—1900) — німецький філософ, представник ірраціоналізму, засновник філософії життя. Закликав переглянути обивательське уявлення про християнську релігію, сформулював ідею «надлюдини», створивши індивідуалістичний культ сильної особистості, головним мотивом поведінки якої є воля до влади. Основні роботи: «Людське, занадто людське» (1878); «Ранкова зоря» (1881); «Весела наука» (1882); «Так говорив Заратустра» (1883—1884); «По ту сторону добра й зла» (1886), «Антихристиянин» (1888).

НОВГОРОДЦЕВ Павло Іванович (1866—1924) — російський філософ, правознавець, соціолог, представник ліберальної теорії в політичній думці. З 1921 р. — в еміграції. Розробляв концепцію правової держави, автор «філософії легального деспотизму», суть якої полягала в ідеї зв'язаності держави правом, що розуміється як втілення моральності. Основні роботи: «Криза сучасної правосвідомості» (1909), «Про суспільний ідеал» (1917).

ОРИХОВСЬКИЙ Станіслав (1513—1566) — видатний мислитель-гуманіст епохи Відродження, публіцист, оратор, поет. Спираючись на досягнення античної думки, одним із перших в Європі почав розроблення ідеї природного права. Обґрунтував необхідність розподілу влади, зробив спробу відокремити політичну науку від теології, запропонував ідею православної й католицької уній. Головні роботи — «Про турецьку загрозу» (1543, 1544), «Наставляння польському королю Сигізмунду Августу» (1543, 1548), «Літопис», «Промова на похоронах Сигізмунда I» (1548) та ін.

ОРТЕГА-І-ГАССЕТ Хосе (1883—1955) — іспанський філософ, публіцист, представник екзистенціалізму, один із авторів концепції «масового суспільства». У центрі досліджень — розвиток суспільства й роль людини в історії. Виникнення в ХХ ст. фашизму й комунізму пов'язував із появою «масового суспільства». Вплинув на розвиток ціннісної теорії еліт. Основні роботи: «Дегуманізація мистецтва» (1925), «Повстання мас» (1933).

ОРЛИК Пилип Степанович (1672—1742) — державний і політичний діяч, мислитель, поет, публіцист. З 1706 р. — генеральний писар Війська Запорізького, у 1710 р. обирається козацькою радою в місті Бендери гетьманом. Розроблені Орликом «Пакти й конституції законів і вільностей Війська Запорізького» (1710 р.) після їх прийняття діяли кілька років на території Правобережної України (до 1714 р.).

ОРУЕЛЛ Джордж / БЛЕР, Ерік (1903—1950) — англійський письменник, один із класиків антиутопії, автор анти-тоталітарної сатири. Найбільш відомі книги — «Звіроферма» (1945) і «1984» (1949). Художні символи, створені Оруеллом для зображення майбутнього тоталітарного суспільства — Ангсоц, Старший Брат, Новомова та інші — стали провідними поняттями політичного мислення в другій половині ХХ ст.

ОСТРОГОРСЬКИЙ Мойсей Якович (1854—1919) — американський вчений російського походження, юрист і соціолог. Автор низки навчальних видань, серед яких: «Хронологія російської історії» (1872), «Хронологія загальної й російської історії» (1873), «Коротка хронологія загальної й російської історії» (1873) та ін. Разом із Дж. Брайсом і Робертом Міхельсом вважається одним із засновників партології. Головна робота — «Демократія й організація політичних партій» (1902).

ПАРЕТО Вільфредо (1848—1923) — італійський політолог, соціолог і економіст, один із засновників функціоналізму, автор класичної теорії політичної еліти, дослідник політичної ідеології. Неминучість розподілу суспільства на керованих і керуючих Парето пояснював нерівністю індивідуальних психологічних здібностей людей. Автор концепції «циркуляції еліт», відповідно до якої відновлення вищого прошарку суспільства є головною рушійною силою суспільного розвитку. Основні праці: «Курс політичної економії» (1896—1897); «Соціалістичні системи» (1902); «Трактат із загальної соціології» (1916).

ПАРСОНС Толкотт (1902—1979) — американський вчений, один із засновників сучасної соціології та соціальної антропології, автор структурно-функціонального методу та теорії соціальної дії. Основні роботи: «Структура соціальної дії» (1937), «Соціальна система» (1951), «Соціальна система та еволюція теорії дії» (1977).

ПЕЧЧЕІ Ауреліо (1908—1984) — італійський учений і бізнесмен, організатор Римського клубу (неурядової міжнародної організації, створеної в 1968 р. для дослідження глобальних

проблем сучасності). Сформулював ряд ідей, щодо майбутнього сучасної цивілізації й місця в ній людини. Автор численних публікацій із глобальних проблем сучасності та способів їх вирішення. Головні роботи: «Перед безоднею» (1969); «Людські якості» (1977).

ПЛАТОН (427—347 до н.е.) — один із найвидатніших філософів античності, учень Сократа й учитель Аристотеля, засновник Академії (388 р. до н.е.), автор 34 діалогів, серед яких: діалоги про політику, метафізику, етику — «Держава», «Політика», «Закони» та ін. Автор концепції ідеальної держави, що трактується як максимально можливе втілення світу ідей у земному суспільно-політичному житті — полісі. Роботи Платона суттєво вплинули на розвиток європейської філософської та політичної думки.

ПЛЕХАНОВ Георгій Валентинович (1886—1918) — російський філософ, ідеолог і вождь соціал-демократичного руху, засновник марксизму в Росії. З початку 90-х років ХХ ст. — один із лідерів II Інтернаціоналу. Входив до числа засновників РСДРП, газети «Іскра». Після 2-го з'їзду РСДРП стає лідером меншовицької фракції соціал-демократичної партії Росії. Автор фундаментальних робіт із філософії, соціології, політології, історії. Основні роботи: «Соціалізм і політична боротьба» (1883); «Наші розбіжності» (1885); «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895); «Нарис з історії матеріалізму» (1896), «До питання про роль особистості в історії» (1898) та ін.

ПОДОЛИНСЬКИЙ Сергій Андрійович (1850—1891) — український мислитель, політичний діяч, представник революційно-демократичного напрямку в політичній думці. Робота «Ремесла й фабрики на Україні» (1880) стала першою спробою застосування вчення Маркса до конкретної історичної дійсності. Стаття «Труд людини та її ставлення до розподілу енергії» (1880), присвячена пошуку природничо-наукових підстав соціалізму, отримала схвальні відгуки Маркса та Енгельса й принесла Подолинському славу «найбільш «чистого» (за словами Михайла Грушевського) соціаліста своєї епохи». Ідеї Подолинського (так званий «закон Подолинського») про природничо-наукове обґрунтування трудових відносин були використані Володимиром Вернадським у знаменитому вченні про ноосферу.

ПОППЕР Карл Раймунд (1902—1994) — англійський філософ австрійського походження, соціолог і політолог, автор концепції «відкритого суспільства». Автор низки праць, які завдали величезного впливу на більшість шкіл сучасного соціального знання. У роботах «Відкрите суспільство та його вороги» (1945) і «Убогість історизму» (1944) Поппер піддав критиці історизм та утопічну соціальну інженерію, які, на думку вченого, призвели до виникнення тоталітаризму.

ПШЕВОРСЬКИЙ Адам (1940) — американський політолог польського походження, учасник міжнародного проекту «Переходи від авторитаризму до демократії» (аналіз особливостей переходу від авторитаризму до демократії в Південній Європі й Латинській Америці), проведеного в Університеті Джонса Гопкінса (США). Основні роботи: «Капіталізм і соціал-демократія» (1985); «Демократія й ринок. Політичні й економічні реформи в Східній Європі та Латинській Америці» (1991).

РАЙХ Вільгельм (1897—1957) — австрійсько-американський лікар і психолог, засновник фрейдомарксизму, автор ідеї «сексуальної революції». Наприкінці 20-х років ХХ ст. зробив спробу поєднати фрейдизм із марксизмом; висунув ідею сексуальної революції, виступав з вимогою скасування «репресивної» моралі. В 1930—1933 р. звертається до аналізу психології фашизму («Аналіз характеру», 1933; «Соціальна психологія фашизму», 1933); «Сексуальна революція» (1945). Ідеї Райха вплинули на розвиток філософії, психології та політології, стали основою ідеології «нових лівих».

РАМОНЕ Ігнасіо (1943) — французький учений іспанського походження, політолог, публіцист. У роботі «Геополітика хаосу» світ після закінчення «холодної війни» оцінює як «великий хаос», у якому спостерігається боротьба двох тенденцій — об'єднання й розколу, глобалізації та націоналізму. Активний прихильник реформування ООН. Серед останніх робіт — «Мовчазна пропаганда» (2000).

РАССЕЛ Бертран Артур Вільям (1872—1970) — англійський філософ, логік, математик, соціолог, суспільний діяч, лорд. Активний борець проти фашизму й більшовизму. Лауреат Нобелівської премії з літератури (1950). Основні роботи: «Політичні ідеали» (1918), «Практика й теорія більшовизму» (1920), «Перспективи індустріальної цивілізації» (1923), «Свобода й організація» (1934), «Влада» (1938), «Влада й особистість» (1949); «Здоровий глузд і ядерна війна» (1960), «Перемога без зброї» (1963) та ін.

РАТЦЕЛЬ Фрідріх (1844—1904) — німецький географ і етнограф, засновник «політичної географії». У своїх роботах досліджував закономірності впливу природних умов на роз-

виток народів та їхніх культур у різних географічних зонах. Термін Ратцеля «життєвий простір», використаний для пояснення політичного розвитку народів, став основним поняттям геополітики К.Хаусхофера. Основні роботи: «Народознавство» (1885—1888), «Антропо-географія» (1882—1891), «Політична географія» (1877) та «Земля й життя» (1901—1902).

РОККАН Стейн (1921—1979) — норвезький соціолог і політолог-компаративіст, один із засновників і перший голова Європейського консорціуму політичних досліджень (1970—1976), президент Міжнародної асоціації політичної науки (IPSA) в 1970—1973 рр. У центрі наукових інтересів — дослідження у сфері формування політичних партій і націй-держав Європи. Піонер у використанні комп'ютерних технологій у соціальних науках, один із засновників сучасних інформаційних і статистичних служб, дослідник електоральної поведінки.

РОСТОУ Уолт Уїтмен (1916—2003) — американський економіст, соціолог, історик і політичний діяч, автор теорії «стадій економічного росту», відповідно до якої еволюція суспільства визначається рівнем розвитку техніки, один із родоначальників транзитології (аналізу й моделювання переходів від диктатури до демократії). У 1961—1963 рр. — радник президента Джона Кеннеді, у 1963—1969 рр. — помічник президента Ліндона Джонсона з питань національної безпеки. Основні роботи: «Динаміка радянського суспільства» (1953); «Стадії економічного росту» (1960), «Політика й стадії росту» (1971); «Нариси про половину сторіччя: ідеї, політика й дії» (1988); «Історія, політика й економічна теорія» (1989).

РУДНИЦЬКИЙ Степан Львович (1877—1937) — український географ, картограф, політичний мислитель, представник націонал-демократичного напрямку в українській політичній думці, академік АН УРСР. У 1934 р. репресований, реабілітований посмертно. Основоположник української політичної географії. Завдяки роботам Рудницького Україна вперше була представлена в картографічних роботах як цілісна географічна одиниця. Оригінальна концепція вченого знайшла своє відбиття в роботах: «Україна з політико-географічних позицій» (1916); «Україна й наддержави» (1920); «Українська справа з позицій політичної географії» (1923); «До основ українського націоналізму» (1923); «Завдання географічної науки на українських землях» (1927).

РУССО Жан-Жак (1712—1778) — французький мислитель, представник французького Просвітництва, прихильник теорії природного права. Теоретик концепції «суспільного договору», відповідно до якої виникнення суспільства трактується як акт передачі індивідом своїх прав політичному організму. Філософсько-політична доктрина Руссо стала одним з основних ідейних джерел Великої французької революції. Основні роботи: «Роздуми про походження й підстави нерівності між людьми» (1755); «Про суспільний договір» (1762) та ін.

САРТОРІ Джованні (1924) — італійський політолог, один із лідерів «флорентійської школи» політичних досліджень, фахівець із теоретичних проблем політології, автор низки порівняльних досліджень політичних систем, політичних інститутів, політичної поведінки в демократичних країнах. Головна робота — «Переглядаючи теорію демократії» (1987).

СОКРАТ (469—399 до н.е.) — античний філософ, вчитель Платона. З ім'ям Сократа пов'язане зародження інтересу до етико-політичних тем, головна з яких — виховання доброчесної людини й громадянина. Вчення Сократа було усним; весь вільний час він проводив у бесідах, про зміст яких відомо в основному завдяки учням Сократа — Ксенофону й Платону. Сократу належить ідея протиставлення правильних і неправильних форм державного правління, що стала традиційною в роботах політичних мислителів античності, Середньовіччя й Нового часу.

СОРЕЛЬ Жорж (1847—1922) — французький філософ, теоретик анархо-синдикалізму, автор низки робіт із політичних і економічних проблем, історії, етики, філософії науки. У роботах Сореля вперше з'являється термін «еліта», що застосовується вченим не тільки для характеристики вищих показників, якостей або функцій, але й для позначення найціннішої, найкращої групи людей, яка управляє суспільством. Розуміючи насильство як рушійну силу історії; соціалістичну революцію вчений розглядав як ірраціональний порив народу. Ідеї Сореля суттєво вплинули на ідеологів лівих і правих екстремістських груп.

СОРОКІН Питирим Олександрович (1889—1968) — російський і американський учений, класик соціологічної думки ХХ ст., автор теорії соціальної мобільності й соціальної стратифікації. Основні роботи: «Система соціології» (1920), «Соціологія революцій» (1925), «Соціальна мобільність» (1927), «Криза нашого часу» (1941); «Влада й моральність» (1959); «Сучасні соціологічні теорії» (1966).

СПЕНСЕР Герберт (1820—1903) — видатний англійський учений, один із засновників соціології, її органістичного напрямку, ідеолог лібералізму, критик соціалістичної ідеології.

Автор терміну «соціальний інститут». Ліберальний органіцизм Спенсера був спрямований на теоретичне поєднання «номіналістського» підходу, індивідуалізму, політичних і економічних цінностей класичного лібералізму із соціологічним «реалізмом». Головна робота — «Система синтетичної філософії» (1862—1896).

СТАРСОЛЬСКИЙ Володимир (1878—1942) — український політичний мислитель, правознавець, соціолог, представник націонал-демократичного напрямку в українській політичній думці. Арештований і засуджений радянською владою. Основні роботи: «Теорія нації» (1922), «Держава й політичне право» (1924), «До питання про форму держави» (1925).

ТОЙНБІ Арнольд Джозеф (1889—1975) — англійський філософ, історик, економіст і соціолог, дослідник загальної історії розвитку культури, один з авторів циклічної концепції розвитку культури. У своїй головній роботі — «Осягнення історії» (1934—1955) — Тойнбі спростовує тезу про існування єдиної цивілізації (єдиної історії людства), виділяючи шість основних типів культур-цивілізацій, кожна з яких проходить у своєму розвитку такі стадії, як виникнення, ріст, надлам, розпад і загибель. Серед інших робіт: «Нації й війна» (1915); «Нова Європа» (1915); «Війна й цивілізація» (1955); «Сьогоднішній день Західної цивілізації» (1962).

ТОКВІЛЬ Алексіс Шарль-Анрі-Моріс Клерель де (1805—1859) — французький учений, історик, політичний діяч, один із найвидатніших теоретиків демократичного суспільства. Найважливіші роботи, присвячені питанням демократії в Америці й у Франції: «Демократія в Америці» (1835—1840), «Старий порядок і революція» (1856). На основі аналізу Великої французької революції Токвіль сформулював «золотий закон» політичного розвитку («найшвидший шлях до свободи веде до найгіршої форми рабства»), відповідно до якого ідеї свободи несумісні з тенденціями до соціальної рівності й нівелювання індивідуальних розходжень.

ТОМАШВСЬКИЙ Стефан (1875—1930) — український політичний мислитель, представник консервативного напрямку в українській політичній думці. Головні роботи: «Під колесами історії» (1925), «Про історію, героїв і політику» (1929).

ТОФФЛЕР Елвін (1928) — американський соціолог, футуролог, один з авторів теорії «постіндустріального суспільства». Автор концепції «Третьої хвилі», яка містить у собі основи для розуміння глобальних змін, що відбуваються в сучасному світі й пов'язані з трансформацією владних відносин. Основні роботи: «Футуро-шок» (1970), «Екоспазм» (1975); «Третя хвиля» (1980); «Передумови й прогнози» (1984); «Метаморфози влади. Знання, багатство й насильство на порозі ХХІ століття» (1990), «Війна й анти-війна» (1993).

ТУРЕН Ален Луї Жюль Франсуа (1925) — французький соціолог, директор паризького Центру теоретичної й прикладної соціології, один із засновників концепції «постіндустріального суспільства». У центрі наукових досліджень — процеси модернізації політичних систем, механізм взаємодії людини й суспільства, соціальна структура й соціальні конфлікти. Основні роботи: «Соціологія дії» (1965); «Постіндустріальне суспільство» (1969); «Невидиме суспільство» (1976); Критика модерніті» (1992); «Що таке демократія?» (1994); «Чи здатні ми жити разом? Рівні й різні» (1997).

УОЛЛАС Грехем (1858—1932) — англійський педагог, політик і політолог. У центрі наукових інтересів — вивчення політичної поведінки, дослідження проблем індустріального суспільства. У своїх роботах досліджував зростання взаємозалежності народів, що призводить до кардинальних змін у соціальній системі. Основні роботи: «Людська особистість у політиці» (1908); «Велике суспільство» (1914).

УОЛТС Кеннет (1924) — американський політолог, творець школи неореалізму, у 1987—1988 р. — президент Американської асоціації політичної науки (APSA). У своїй головній роботі «Теорія міжнародної політики» (1979) Уолтс виділив три основні рівні (або «образи») вивчення міжнародної політики: рівень індивідів, внутрішньої політики й міжнародної системи. У теорії неореалізму Уолтса держави залишаються вихідними одиницями наукового аналізу, разом із тим вони розглядаються не тільки самі по собі, але й з урахуванням утворених ними структур (у тому числі союзів, міжурядових організацій та інших).

ФАРАБІ (Аль-Фарабі) Абу Наср Мухаммад Ібн Мухаммед Ібн Тархан Ібн Узлаг аль-фарабі ат-Туркі. (870—950) — найвидатніший представник східного аристотелізму, який мав титул «Другий вчитель» (після Аристотеля). Розвивав ідеї Платона та Аристотеля про ідеальну державу й суспільство. Вплинув на розвиток арабо-мусульманської суспільно-

політичної думки. Основні твори: «Геми мудрості», «Трактат про погляди жителів добродесного міста», «Трактат про класифікацію наук», «Громадянська політика» та ін.

ФОМА (Тома) АКВІНСЬКИЙ (1225—1274) — середньовічний теолог і філософ. У роботі «Про правління володарів» зробив спробу об'єднати ідеї Аристотеля та християнські догмати в новій доктрині держави. У 1323 р. прилічений до лику святих. Основні роботи: «Філософська сума (про істинність католицької віри проти язичників)» (1261—1264) та «Сума теології» (1265—1273).

ФРАНКО Іван Якович (1856—1916) — український письменник, публіцист і суспільно-політичний діяч. Відстоював ідеї незалежності України, формування національної свідомості української нації. Соціал-демократичні ідеї Франко викладено в статтях «На кого працюємо?», «Хто винуватий?» та ін. Головна робота — поема «Мойсей» (1905).

ФРОММ Еріх (1900—1980) — німецько-американський психолог, соціальний філософ, соціолог, антрополог і культуролог, засновник неофрейдизму. З 1933 р. — у США. Пов'язуючи психоаналіз із соціальною історією, звертав увагу на конкретні форми культури, що завдають визначальний вплив на формування типів соціального характеру. Основні роботи: «Втеча від свободи» (1941), «Психоаналіз і релігія» (1950); «Мистецтво кохання» (1956), «Революція надії» (1964); «Душа людини» (1964), «Мати або бути?» (1976), «Анатомія людської деструктивності» (1973).

ФУКО Мітель Поль (1926—1984) — французький філософ, соціолог, політолог, історик культури та науки, один із найяскравіших представників постструктуралізму та постмодернізму. У роботах «Нагляд і покарання» (1975) і «Воля до знань» (1976) застосовував власний культурологічний підхід до аналізу політичної влади.

ФУКУЯМА Френсіс (1952) — американський політолог, футуролог, автор концепції «кінця історії». У роботі «Кінець історії і остання людина» (1992) стверджував, що поширення західних (демократичних) цінностей, ліберальних принципів економіки та світовий рух до політичної свободи призводять до формування ліберальної демократії, яка представляє собою «кінцевий пункт ідеологічної революції людства». Серед інших робіт: «Великий крах. Людська природа й відтворення соціального порядку» (1999), «Наше постлюдське майбутнє. Наслідки біотехнологічної революції» (2002); «Сильна держава: управління й світовий порядок у XXI столітті» (2004).

ХАБЕРМАС Юрген (1929) — німецький філософ, соціолог, послідовник франкфуртської школи, автор «критичної теорії суспільства», один із найвизначніших представників неомарксизму, ідеолог «нових лівих». Основні роботи: «Техніка та наука як ідеологія» (1968); «Теорія суспільства або соціальна технологія» (разом із Нікласем Луманом, 1971); «Теорія суспільства або соціальні технології?» (1973); «Проблеми легітимації в умовах пізнього капіталізму» (1973); «Мораль і комунікація» (1986); «Фактичність і значимість» (1992).

ХАЙЄК Фрідріх Август фон (1899—1992) — австрійський економіст і політичний філософ, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки (1974), прихильник концепції «вільного суспільства» та ліберальних принципів в економіці. У роботі «Дорога до рабства» (1944), що принесла Хайєку світову популярність, досліджуються два альтернативних способи організації соціального життя — ринковий порядок і централізоване державне планування, простежуються загальне коріння тоталітарних ідеологій — фашизму, нацизму й комунізму. Серед інших робіт — «Індивідуалізм та економічний порядок» (1948), «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство і свобода»; (1988); «Пагубна самовпевненість» (1988).

ХАНТІНГТОН Самюель Філіпс (1927) — провідний американський політолог, директор Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету, президент Американської асоціації політичних наук (1985—1987). На думку Хантінгтона, світовий порядок у XXI ст. буде визначатися взаємодією різних культур-цивілізацій, границі яких проходять по ареалах поширення мов і певних стилів життя. Лінії «культурних зламів» між цивілізаціями, за Хантінгтоном, стають центральними лініями конфліктів у сучасному світі. Після подій 11 вересня 2001 р. концепція Хантінгтона про поліцивілізаційний світ стала офіційною доктриною зовнішньої політики США. Основні роботи: «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968); «Криза демократії» (1975); «Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ століття» (1991), «Зіткнення цивілізацій» (1996), «Хто ми? Виклик американській національній ідентичності» (2004).

ХАУСХОФЕР Карл (1869—1946) — німецький геополітик, автор теорії «життєвого простору». У роботі «Пан-ідеї у геополітиці» (1931) обґрунтував сутність практичної геополітики як реалізації масштабних зовнішньополітичних концепцій — пан-ідей. Після приходу

до влади нацистів займає вищі пости в партійній ієрархії. У 1946 р. під загрозою Нюрнберзького трибуналу покінчив життя самогубством. Основні роботи: «Границі в їх географічному й політичному значенні» (1927); «Континентальний блок» (1940); «Геополітична динаміка меридіанів і паралелей» (1943).

ХВИЛЬОВИЙ (Фітільов) Микола Григорович (1893—1933) — український письменник і публіцист, представник націонал-комуністичного напрямку української політичної думки. В атмосфері ідеологічного пресу й широкого наступу на українство покінчив життя самогубством. Головні здобутки: «Камо грядеши» (1925), «Думки проти течії» (1925), «Україна чи Малоросія?» (1926, опубліковано в 1990).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан (Зиновій) Михайлович (1595—1657) — український політичний діяч і полководець польського походження, дипломат, гетьман Війська Запорізького, керівник національно-визвольного руху 1648—1654 рр., засновник української державної організації, що увійшла в історію під назвою Гетьманщини. 8 січня 1654 р. на Переяславській раді проголосив возз'єднання України з Росією.

ХОРКХАЙМЕР Макс (1895—1973) — німецький філософ і соціолог, засновник франкфуртської школи, директор Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні. З 1932 р. — у США. У центрі наукових інтересів — проблеми історичної та політичної антропології, «масова культура». Основні роботи: «Діалектика освіти: філософські фрагменти» (1969, разом із Теодором Адорно); «Критична теорія» (1968).

ЦЕГЕЛЬСКИЙ Лонгін (1875—1950) — український суспільний і політичний діяч, дипломат, публіцист, у 1919 р. — заміністра закордонних справ УНР. З 1920 р. — в еміграції (США). Ідейний натхненник української соборної державності. Спираючись на дослідження українських істориків, обґрунтував самобутність і самостійність українського народу. Основні роботи: «Русь-Україна й Московія-Росія» (1901); «Самостійна Україна» (1915); спогади «Від легенди до правди» (1960).

ЦИЦЕРОН Марк Туллій (106—143 до н.е.) — римський оратор, державний діяч, філософ і політичний мислитель. Серед найбільш відомих робіт політичного характеру — «Оратор», «Республіка», «Про закони» та ін.

ЧЕЛЛЕН Рудольф (1864—1922) — шведський політичний діяч, соціолог, автор терміну «геополітика». Один із перших представників реакційної геополітичної концепції, що визначала державу як географічний і біологічний організм, який прагне до розширення. Ідеолог шведського консерватизму, шовініст і мілітарист. У своїй роботі «Вступ до шведської географії» (1900) визначив геополітику як науку про державу — географічний організм, втілений у просторі. Обґрунтовував необхідність органічного поєднання п'яти взаємозалежних елементів політики: економополітики, демополітики, соціополітики, кратополітики й геополітики. Серед інших робіт — «Великі держави» (1910); «Держава як форма життя» (1916); «Політичні проблеми світової війни» (1915); «Великі держави й світова криза» (1920).

ЧИЧЕРІН Борис Миколайович (1828—1904) — російський юрист, філософ, історик, один із засновників «державної школи», ідеолог лібералізму та критик марксизму. Роботи «Конституційне питання в Росії» (1878) і «Завдання нового царювання» (1881) відіграли визначальну роль у розвитку російського лібералізму. Серед інших найважливіших робіт — «Про народне представництво» (1866); «Філософія права», (1900); «Історія політичних вчень» (1869—1902); «Питання філософії» (1904).

ШАПОВАЛ Микита (1882—1932) — український суспільний і політичний діяч, соціолог, публіцист. У 1917 р. — член Центральної та Малої Рад, міністр уряду Володимира Винниченка. Співавтор IV Універсалу. З 20-х рр. ХХ ст. — в еміграції. Засновник Українського Соціологічного Інституту, автор численних публіцистичних робіт, серед яких: «Революційний соціалізм на Україні» (1921); «Село й місто» (1926); «Стара й нова Україна» (1926); «Велика революція й українська визвольна програма» (1928) та ін.

ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (1814—1861) — український народний поет і художник, суспільно-політичний мислитель ХІХ ст., представник народно-демократичного напрямку в українській політичній думці. Один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства, за участь у якому засуджений і засланий у солдати. Творчість Шевченка та його соціально-політичні ідеї вплинули на подальший розвиток української політичної думки. Основні роботи: збірник віршів «Кобзар» (1840); поеми «Катерина» (1839), «Гайдамаки» (1841), «Сон» (1844), «Неофіти» (1857), п'єса «Назар Стодоля» (1843) та ін.

ШЕЛУХІН Сергій (1864—1938) — український політичний і громадський діяч, представник народно-демократичного напрямку в українській політичній думці, письменник. З 1921 р. — в еміграції. Автор низки статей з історії українського права. Найбільш відома робота — «Україна» (1936).

ШМІТТ Карл (1888—1985) — німецький юрист і політолог консервативної орієнтації. У 30-ті рр. ХХ ст. — активний супротивник лібералізму, теоретик тотальної держави. Політика розглядалася Шміттом як боротьба індивідів і соціальних груп, заснована на розрізненні «друзів» і «ворогів». З 1933 р. — член НСДАП, автор низки статей, у яких теоретично обґрунтовуються принцип фюрерства, політичні й расові чистки в Третньому Рейху, завойовницька політика Гітлера. Концепція Шмітта активно використовується сучасними консерваторами у ФРН.

ШПЕНГЛЕР Освальд (1880—1936) — німецький філософ, історик, культуролог, автор оригінальної концепції циклічного розвитку культури. У своїй головній роботі — «Занепад Європи» (1918—1922) — Шпенглер вказує на неминучість майбутнього руйнування західної (європейської) цивілізації.

ШУМПЕТЕР Йозеф Алоїс (1883—1950) — американський економіст, соціолог, політолог ХХ ст., автор «елітарної теорії демократії», протипоставленої класичній демократичній теорії. Основні роботи: «Теорія економічного розвитку» (1912), «Цикли ділової активності: теоретичний, історичний і статистичний аналіз капіталізму» (1939); «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942).

ЮНГ Карл Густав (1875—1961) — швейцарський психолог. У результаті досліджень дійшов висновку, що в психіці людини істотною роль відіграє не тільки індивідуальне, а також і колективне несвідоме, зміст якого представлено архетипами. Основні роботи: «Психологія несвідомого» (1916); «Психологічні типи» (1921); «Образи несвідомого» (1950); «Символіка духу» (1953); «Про джерела свідомості» (1954).

ЮНГЕР Ернст (1895—1998) — німецький письменник, політолог, філософ, теоретик так званої «консервативної революції», автор терміна «тотальна мобілізація». Світові війни ХХ ст. інтерпретуються Юнгером як один із факторів загальноєвропейського «гігантського індустріального процесу», прояв «волі до влади». Основні роботи: «Сталеві грози» (1922), «Тотальна мобілізація» (1930) та ін.

ЯНГ Майкл, барон Янг Дартінгтон (1915—2002) — англійський політолог, соціолог, економіст, юрист, політичний діяч, автор концепції меритократії. У головній роботі — «Становлення меритократії» (разом із П. Вільмоттом, 1958) — сформулював основи концепції меритократії, відповідно до якої в ході розвитку суспільства формується еліта знань, що поєднує найбільш талановитих, освічених представників суспільства.

Термінологічний словник

АБСОЛЮТИЗМ (лат. *absolutus* — довершений) — необмежена монархія, форма державного правління, за якої політична влада повністю належить одній особі — монархові та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

АВТОКРАТІЯ (грец. *autokrateia* — самовладдя) — система управління суспільством чи державою, за якої одній особі належить виключна й необмежена верховна влада.

АВТОНОМІЯ (грец. *autonomia* — незалежність) — форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто користується ширшими правами, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.

АВТОРИТАРИЗМ (лат. *auctoritas* — влада, вплив) — тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу.

АНАРХІЗМ (грец. *anarchia* — безвладдя) — ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед державного, управління суспільством.

АНДРУСІВСЬКИЙ МИР — договір про перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою, укладений 30 січня 1667 р. у с. Андрусів поблизу Смоленська, внаслідок якого під владою Московської держави залишилася Лівобережна Україна, сіверська земля з Черніговом і Смоленськ. До Речі Посполитої відходили Правобережна Україна, Білорусь. Київ на два роки передавався Московській державі. Запорозька Січ опинилася під спільним управлінням Речі Посполитої та Московщини, які зобов'язалися спільно виступати проти кримського хана в разі його нападу на українські землі. Цей договір, порушивши умови Переяславської Ради, закріпив насильницький поділ України на Лівобережну та Правобережну.

АНЕКСІЯ (лат. *annexio* — приєднання) — насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави, народу.

АНТАНТА (франц. *Entente* — згода) — військово-політичний союз між Великобританією, Францією та царською Росією, створений 1904—1907 рр. на протигагу Троїстому Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) в боротьбі за перерозподіл світу.

АРИСТОКРАТІЯ (грец. *aristokratia* — влада найкращих, найзнатніших) — форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості; вищий, привілейований стан (група) певного суспільства, що володіє особливими правами чи можливостями.

АРТИКУЛ (лат. *articulus* — розділ, стаття) — рубрика, стаття в деяких законах, інших офіційних актах; офіційний акт.

БУЛЛА (лат. *bullā* — послання) — розпорядження Папи Римського, імператорська грамота або постанова.

БЮРОКРАТІЯ (франц. *bureaucratie*, букв. — панування канцелярії, від *bureau* — бюро, канцелярія і грец. *kratos* — влада) — вищий, привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі; ієрархічно організована система управління державою чи суспільством з допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями.

БЮРОКРАТИЗМ (франц. *bureau* — бюро, контора і грец. *kratos* — влада канцелярії) — система управління державою, що характеризується відірваністю від потреб народу й спирається на бюрократію (чиновництво).

ВАСАЛ (лат. *vascus* — слуга) — феодал (у середньовічній Західній Європі), який одержував земельне володіння від могутнішого феодала-сеньйора й був залежним від нього.

ВАСАЛЬНА ЗАЛЕЖНІСТЬ — форма підлеглості нижчого соціального стану стосовно вищого, підкореної країни щодо країни-завойовниці.

ВЕРВ — сільська територіальна община, орган місцевого самоврядування, що охоплювала кілька взаємо-наближених населених пунктів.

ВИБОРЧА СИСТЕМА ЗМІШАНА (грец. *systema* — утворення) — такий порядок визначення результатів голосування, у якому поєднано елементи мажоритарної та пропорційної систем.

ВИБОРЧА СИСТЕМА МАЖОРИТАРНА (лат. *major* — більший) — такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат (або список кандидатів), який отримав більшість голосів у виборчому окрузі.

ВИБОРЧА СИСТЕМА ПРОПОРЦІЙНА — такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, які висунули своїх кандидатів у представницький орган, проводиться згідно з кількістю отриманих партією голосів.

ВІДОКРЕМЛЕННЯ — форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає вихід нації зі складу багатонаціонального утворення під впливом волевиявлення народу.

ВІЛЬНИЙ ОБЩИННИК — вільний селянин, який сплачував державі данину, засобом збирання якої було полюддя.

ВІЧЕ — народне зібрання, форма громадського волевиявлення часів Київської Русі. Існувало поряд із владою князя і було безпосереднім продовженням родоплемінних порядків, коли всі члени роду брали участь у вирішенні спільних справ.

«ВІЧНИЙ МИР» — мирний договір між Польщею та Московською державою, укладений 6 травня 1686 р. у Москві, за яким Річ Посполита визнала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Чернігівсько-Сіверську землю, відмовилася від претензій на Київ, за що отримала 146 тис. крб. компенсації. Брацлавщина (Вінницька та Хмельницька області) та південна Київщина визнавалися нейтральною зоною між Польщею та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини. Остаточо затвердив розпочатий Андрусівським договором насильницький поділ України.

ВЛАДА — здатність, право й можливість розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також мати вирішальний вплив на долю, поведінку та діяльність людей за допомогою різноманітних засобів (права, авторитету, волі, примусу та ін.); політичне панування над людьми; система державних органів; особи, органи, наділені владно-державними та адміністративними повноваженнями.

ВЛАДА ВИКОНАВЧА — одна з трьох гілок державної влади, яка організовує та спрямовує внутрішню й зовнішню діяльність держави, забезпечує здійснення втіленої в законах волі суспільства, охорону прав і свобод людини.

ВЛАДА ДЕРЖАВНА — вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монополією правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.

ВЛАДА ЗАКОНОДАВЧА — одна з трьох гілок влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

ВЛАДА ПОЛІТИЧНА — здатність і можливість мати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

ВЛАДА СУДОВА — одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ — форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає об'єднання народів (націй).

ВОЛОСТЬ — територія, підпорядкована єдиній владі князя, монастиря тощо (у Київській Русі); адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту (в Росії до 1917 р., в СРСР до 1929 р.).

ВОТЧИНА — одна з форм феодальної власності часів Київської держави, яку власник мав право передати у спадщину, продати, обміняти, поділити тощо. Термін походить від слова «отчина» — батькова власність.

ВОЛОНТАРИЗМ (лат. *voluntarius* — залежний від волі) — позиція суб'єкта політики, згідно з якою головним чинником досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління й політичні наміри.

ГЕНОЦИД (грец. *genos* — рід і лат. *caedo* — вбиваю) — здійснювані владою масові переслідування, гоніння й навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

ГЕОПОЛІТИКА (грец. *ge* — земля і *pontine* — політика) — політологічна концепція, що вбачає в політиці якоїсь держави визначальну роль географічних чинників (просторове розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та інше).

ГЛАВА ДЕРЖАВИ — державна посада, інституція, якій належить чільне місце в системі органів державної влади, яка уособлює єдність нації, символізує державу, покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії «гілок» державної влади між собою.

ГЛАСНІСТЬ — один з найважливіших принципів демократизму, який полягає в невід'ємному праві кожного громадянина на отримання повної та вірогідної інформації із будь-якого питання громадського життя, що не становить державної чи військової таємниці.

ГОЛОСУВАННЯ — безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Складається з ідентифікації (засвідчення особи) виборця, отримання бюлетеня та власне голосування.

ГОРОДОВІ КОЗАКИ — частина українського козацтва, яке проживало не на Січі, а на волостях або городах — землях, що були під владою місцевої адміністрації Великого князівства Литовського; назва козацького стану у XVII—XVIII ст., до якого належали особи, внесені до козацьких списків (компутів).

ГРОМАДИ — напівлегальні організації української інтелігенції та соціально-політичного спрямування, що діяли у другій половині XIX ст. Виникли в умовах пожвавлення національного руху як вияв прагнень інтелектуальної еліти. Не мали усталених програм і не були чіткими організаційними структурами, а лише репрезентували найбільш активну національно свідому інтелігенцію та студентство. У зв'язку з громадівським рухом з'явився термін «українофіли» — спочатку у правлячих колах і з певним негативним відтінком. Згодом і самі діячі культурно-національного руху, яких цікавили проблеми української історії, культури, мови, літератури, етнографії, називали себе українофілами.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА — відображення ставлення народу або окремих спільнот до влади, її діяльності, політики.

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ — об'єднання, створені з метою реалізації та захисту громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів людини, які сприяють розвитку творчої активності й самостійності громадян, їхньої участі в управлінні державними та громадськими справами.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО — суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно з державою утворює розвинуті правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

ДАНИНА — найдавніша форма оподаткування населення, яка в різних історичних епохах здійснювалася у формі прямого державного податку, військової контрибуції, феодалної ренти тощо.

ДЕКЛАРАЦІЯ (лат. *deklaro* — заявляю, оповіщаю) — офіційне проголошення державою, політичною партією, міжнародними, міждержавними організаціями головних принципів їхньої діяльності, програмних позицій, повідомлення про суттєву, принципову зміну в їхньому статусі.

ДЕМАГОГІЯ (грец. *demagogia*, від *demos* — народ і *ago* — веду) — форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей із метою досягнення політичного успіху.

ДЕМОКРАТІЯ (грец. *demokratia* — народовладдя) — форма державно-політичного устрою суспільства, яка ґрунтується на визнанні народу джерелом влади.

ДЕПОРТАЦІЯ (лат. *deportatio* — вигнання, вислання) — примусове виселення з місця постійного проживання, навіть вигнання за межі держави особи чи групи осіб, частини населення, визнаних правлячим режимом як соціально небезпечні.

ДЕРЖАВА — форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

ДЕРЖАВА ДЕМОКРАТИЧНА — тип держави, в якій народ є джерелом влади, де є державні демократичні соціально-політичні інститути та демократичний тип політичної культури, що забезпечують органічне поєднання участі народу у вирішенні загальнодержавних справ із широкими громадянськими правами й свободами.

ДЕРЖАВА ПРАВОВА — тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

ДЕРЖАВА СОЦІАЛЬНА — держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі — приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості.

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ — верховенство державної влади всередині країни, зосередженість усієї повноти влади в державних органах, незалежність держави в зовнішньополітичній сфері.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ — спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими.

ДЕСПОТИЗМ (грец. *despots* — володар, самодержець) — система державного устрою, необмежена монархія, яка характеризується абсолютним свавіллям влади та безправ'ям підданих; самовладдя, жорстоке придушення волевиявлення народу.

ДИКТАТУРА (лат. *dictatura* — необмежена влада) — нічим не обмежена влада особи, класу чи іншої соціальної групи в державі, регіоні, що спирається на силу, а також відповідний політичний режим (скажімо, Д. пролетаріату); тимчасовий авторитарний режим, що вводиться на строк дії надзвичайних обставин для вжиття рішучих заходів, спрямованих на виведення країни з кризового стану (приміром, Д. генерала Піночета в Чилі).

ДИНАСТІЯ (грец. *dynasteia* — влада, панування) — кілька монархів з одного й того самого роду, які змінюють один одного на престолі з правом успадкування.

ДИРЕКТОРІЯ УНР — тимчасовий найвищий орган державної влади Української Народної Республіки, створений у листопаді 1918 р. для усунення від влади гетьмана Павла Скоропадського.

ДИСИДЕНТИ (лат. *dissidens, dissidentis* — незгідний, від *dissidere* — не погоджуватися, розходитися) — інакомислячі особи, які виступають проти державного (політичного) ладу певної країни, протистоять офіційній ідеології та політиці.

ДИСКРЕДИТАЦІЯ (франц. *discrediter* — підірвати довіру) — умисне зганьблення чийогось імені, підірив довіри, приниження чиєїсь честі, гідності, авторитету. У політиці вживається як один із засобів боротьби з противниками, досягнення успіху в передвиборчих змаганнях.

ДИСКРИМІНАЦІЯ (лат. *discriminate* — розрізнення, розділення) — свідоме обмеження свободи діяльності учасників політичного процесу; часткове чи повне, тимчасове чи постійне позбавлення тих чи інших учасників політичного життя їхніх конституційних та інших прав і свобод.

ДІАСПОРА (грец. *diaspora* — розсіяння) — розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або й власною владою за межі батьківщини; сукупність вихідців із якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за її межами.

ДРУЖИНА — загін воїнів, об'єднаних навколо вождя племені, згодом князя, короля, збройні загони в Київській державі, які становили постійну військову силу, члени якої брали участь в управлінні князівством та особистим господарством князя.

ДОКТРИНА (лат. *doctrine* — учення) — систематизоване філософське, політичне чи ідеологічне вчення, сукупність принципів, концепцій.

ДОМЕН (лат. *dominium* — володіння) — спадкове земельна володіння короля в європейських країнах за Середньовіччя.

ЕКСПАНСІЯ (лат. *expansio* — розширення, розповсюдження) — розширення сфери впливу держав, громадських груп, організацій, здійснюване насильницькими або іншими подібними засобами.

ЕКСТРЕМІЗМ (лат. *extremus* — крайній) — в ідеології та політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.

ЕЛЕКТОРАТ (лат. *elector* — виборець) — громадяни, які мають право голосу для участі в політичних виборах. Рішення й настрої Е. визначають склад виборних органів влади, впливають на позиції політичних лідерів і партій.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ — відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку — націями, народностями, національними групами та їхніми державними утвореннями.

ЗАКОЛОТ — таємна змова вузького кола осіб із метою здійснити збройне повалення чинної влади або примусити її прийняти потрібне рішення.

ЗАКОН — нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя та має вищу юридичну силу.

ЗАКУП — людина, яка потрапила в боргову кабалу й зобов'язана своєю працею в господарстві хазяїна повернути одержану у нього «купу» (борг).

ЗЕМСТВА — органи місцевого (земського) самоврядування, створені, згідно з земською реформою 1864 р., у більшості губерній Європейської Росії, в т. ч. України. Юридично вони були загальностановими виборними органами з розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) функціями. Займалися питаннями місцевого господарства, медицини, народної освіти, місцевого зв'язку, страхування, статистики. Скасовані в 1918 р.

ІДЕОЛОГІЯ (грец. *idea* — поняття і *logos* — учення) — система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

ІМПЕРІЯ (лат. *imperium* — влада, панування) — велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, яких примусово інтегровано до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків. І виникають унаслідок загарбання територій, колонізації, експансії, інших форм розширення впливу наддержави.

ІМПІЧМЕНТ (англ. *impeachment* — звинувачення) — особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

ІНАВГУРАЦІЯ (лат. *inaugurare* — посвячувати) — урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Процедура І. передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

ІНСТРУКЦІЇ (лат. *institutum* — установа) — певна форма організації, регулювання суспільного життя, діяльності й поведінки людей; сукупність соціальних норм, зразків поведінки та діяльності.

ІНТЕГРАЦІЯ (лат. *integratio* — поповнення) — процес зближення, об'єднання економік, соціальних інституцій певних територій, держав і упорядкування та узгодження їхньої діяльності в багатьох сферах діяльності.

ІНТЕРВЕНЦІЯ (лат. *interventio* — втручання) — втручання однієї або кількох держав у справи іншої держави або в її взаємозв'язки з третіми державами.

КОАЛІЦІЯ (лат. *coalitio* — союз) — об'єднання, союз на добровільних засадах держав, групи держав, політичних партій тощо для досягнення спільної мети (наприклад для формування уряду та участі в ньому).

КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНІ МЕТОДИ (лат. *administrare* — керівництво і франц. *commande* — наказ, розпорядження) — сукупність форм і методів управління суспільством, згідно з якими діяльність людей стимулюється переважно засобами адміністративного примусу, а всі фази управлінського циклу — прийняття рішення, організація виконання, контроль над виконанням рішення — ініціюються та здійснюються засобами жорсткого централізму, обмеженням процесів самоврядування на всіх рівнях.

КОМНЕЗАМ (комітет незалежних селян) — громадська організація, яка використовувалася більшовиками для зміцнення своєї соціальної бази на селі.

КОНСЕНСУС (лат. *consensus* — згода, однастайність) — згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

КОНСЕРВАТИЗМ (лат. *conservare* — зберігати, охороняти) — політична ідеологія та практика суспільно-політичного життя, зорієнтована на збереження й підтримання наявних форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

КОНСТИТУАНТА (франц. *constituante* — установчі збори) — установчі збори у Франції, які збирають із метою запровадження або зміни конституції.

КОНСТИТУЦІЯ (лат. *constitute* — устрій, установа) — основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

КОНТРИБУЦІЯ (лат. *contribute* — збираю, стягаю) — примусові грошові або натуральні побори з населення; грошова сума, яку за умовами мирного договору держава-переможниця стягує з переможеної держави.

КОНФЕДЕРАЦІЯ (лат. *confoederatio* — спілка, об'єднання) — союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.

КОНФОРМІЗМ (лат. *conformis* — подібний, відповідний) — пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття наявних порядків, панівних ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм, правил, безумовне схилення перед авторитетами.

КООПТАЦІЯ (лат. *cooptatio* — дообрання) — введення до складу виборного органу нових осіб за рішенням цього органу без процедури обрання.

КОРЕНІЗАЦІЯ — політика, яку проводили більшовики з 1923 р., спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів у формуванні державного апарату, організацію культурно-освітніх закладів, видання преси мовами корінних національностей.

КОРУПЦІЯ (лат. *corruptio* — підкуп, занепад) — підкупність, продажність, хабарництво державних посадових осіб, політичних і громадських діячів, урядовців та високопоставлених чиновників.

КУЛЬТ ОСОБИ (лат. *cultus* — шанування, поклоніння) — єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає раболіпство, сліпе поклоніння «божеству».

ЛЕГІТИМНІСТЬ (лат. *legitimus* — законний, правомірний) — здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

ЛІБЕРАЛІЗМ (лат. *liberalis* — вільний) — політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави.

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ — кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на захоплених ним українських землях в XVI — першій половині XIX ст.

ЛОБІЗМ (англ. *lobby* — кулуари) — діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

ЛЮМПЕНІЗОВАНІ МАСИ (*lumpen* — лахміття) — декласовані верстви населення в суспільстві, які за невелику платню використовують деякі політичні сили в своїх інтересах.

МАЛОРОСІЙСТВО — комплекс провінціалізму серед частини громадянства України, зумовлений її довгим перебуванням у складі Російської імперії. Виявляється в байдужому ставленні до українських національно-державницьких традицій і прагнень, часто в активній підтримці російської культури, великодержавної політики.

МЕДЖЛІС (араб. *madzlis* — збори) — назва вищого законодавчого органу в деяких мусульманських країнах; представницький орган кримськотатарського народу у Кримській АР.

МЕНТАЛІТЕТ (франц. *mentalit* — склад розуму, світосприйняття) — своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

МИКИТИНСЬКА СІЧ — Запорізька Січ, розташована в 40—50-х роках XVII ст. на місці Микитин Ріг на правому березі Дніпра (тепер у межах Нікополя Дніпропетровської обл.). Тут у лютому 1648 р. було проголошено гетьманом Богдана Хмельницького та розпочато повстання, що переросло в національно-визвольну війну українського народу.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ — сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших зв'язків між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ — об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів із метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання воєнних конфліктів.

МОНАРХІЯ (грец. *monarchia* — єдиновладдя) — форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи — глави держави — спадкоємного монарха.

НАЦІОНАЛІЗМ (*natio* — народ) — ідеологія та політика, які проголошують націю однією з найвищих цінностей, стверджуючи, що нація має бути вільною, окремим політичним цілим (автономією, суверенною державою). Термін «буржуазний націоналізм» використовувався радянською ідеологією на означення шовіністичного, агресивного націоналізму, який вимагає безумовного підпорядкування особистості політичним інтересам своєї нації та ворожості до інших націй.

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА — державна політика, спрямована на створення внутрішніх і зовнішніх умов, сприятливих для збереження чи зміцнення життєво важливих національних цінностей; стан, що забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства та його громадян.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА — науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин.

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ — інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини й суспільства загалом.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ — сукупність політичних, економічних, правових, культурницьких, освітніх та інших проблем, що проявляються у процесі внутрі- та міждержавного спілкування націй, народностей.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ — боротьба народів, спрямована на ліквідацію іноземного панування, іноземного гноблення та завоювання національної незалежності, реалізацію нацією її права на самовизначення, створення національної держави. Боротьба українського народу з іноземними поневолювачами велась під прапорами національного захисту й відтворення самобутності, свободи та народовладдя.

НАЦІЯ (лат. *natio* — народ) — політично, державно організований народ.

НОМЕНКЛАТУРА (лат. *nomenclature* — перелік, список) — коло посадових осіб, призначення та затвердження яких належить до компетенції вищестоящих органів.

ОЛІГАРХІЯ (грец. *oligarchia* — влада небагатьох) — політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. Термін було запроваджено Платоном і Аристотелем у V—IV ст. до н. е. для позначення однієї з найгірших, на їхню думку, форм правління, коли «владарюють багаті, а бідні не беруть участі у правлінні». Розрізняють аристократичну й фінансову.

ОПОЗИЦІЯ (лат. *oppositio* — протиставлення) — протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому.

ОХЛОКРАТІЯ (грец. *ochlos* — натовп і *cratos* — влада) — домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, один зі способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

ПАНСЛАВІЗМ — культура й політична течія слов'янських народів, в основі якої уявлення про етнічну та мовну спорідненість слов'ян, необхідність їх політичного об'єднання.

ПАРЛАМЕНТ (лат. *parlare* — говорити, розмовляти) — найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ (франц. *parlamentarisme*) — система правління, згідно з якою законодавча влада належить виборному парламенту.

ПАРЦЕЛЯЦІЯ (лат. *particula* — частка) — поділ землі на дрібні ділянки (парцели).

ПАЦИФІКАЦІЯ (лат. *pacificatio* — втихомирення, умиротворення) — придушення революційного, національно-визвольного рухів засобами каральних акцій.

ПЛЕБІСЦИТ (лат. *pebes* — простолюди і *scitum* — рішення, постанова) — всезагальне опитування громадян із метою виявити їхню думку, волю й позицію щодо якогось спільного й значущого питання.

ПЛЮРАЛІЗМ (лат. *pluralis* — множинний) — ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного й соціального розвитку, що випливає з існування декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань і розуміння буття; система влади, заснована на взаємодії та протилежності дій політичних партій і громадсько-політичних органів.

ПОВІТ — адміністративно-територіальна одиниця, складова частина губернії.

ПОГОСТ — адміністративно-територіальна одиниця в Київській Русі з середини X ст.; місце, куди з'їжджалися купці для торгів.

ПОДІЛ ВЛАДИ — принцип розмежування функцій у єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

ПОЛІТИКА (грец. *politika* — державні й суспільні справи) — організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована

головно на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами та соціальними групами задля ствердження власних запитів і потреб.

ПОЛІТИКА ВНУТРІШНЯ — діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку та взаємодії окремих сфер суспільства.

ПОЛІТИКА ЗОВНІШНЯ — загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює відносини з іншими державами та міжнародними організаціями відповідно до потреб, цілей і принципів її внутрішньої політики.

ПОЛІТИКА МІЖНАРОДНА — система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами й групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

ПОЛІТИЧНА БОРотьБА — явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

ПОЛІТИЧНА ВОЛЯ — здатність політичного суб'єкта до послідовної реалізації поставлених цілей у сфері політичної влади.

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА (франц. *elite* — краще, добірне) — меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену видатними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

ПОЛІТИЧНА ЕТИКА (грец. *ethika*, від *ethos* — звичай, характер) — галузь, аспект загальної етики, що досліджує моральні засади політики та влади (у широкому розумінні), професійну етику суб'єктів політичної діяльності (у вузькому розумінні).

ПОЛІТИЧНА ЗРІЛІСТЬ — рівень розвитку особистості, що характеризує ступінь і повноту опанування нею досвіду політичних відносин.

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ — система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських уявлень, поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності й одне до одного, способи пізнання та інтерпретації буття з позицій цілей, ідеалів, інтересів певних соціальних груп та суб'єктів політики.

ПОЛІТИЧНА КРИЗА — фаза політичного процесу, яка характеризується порушенням політичної стабільності в суспільстві, неможливістю ефективного функціонування політичної системи; гострий, важкий політичний стан суспільства, державно-правової системи, партій.

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ — легальна форма протистояння, протидії певної соціальної або політичної групи чи партії офіційному курсові.

ПОЛІТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ (франц. *orientation* — звернений на схід, від лат. *oriens* — схід) — певні уявлення політичних суб'єктів про цілі, завдання діяльності політичних партій, політичного режиму, суспільства в цілому.

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ — організована група однодумців, яка виражає інтереси частини народу, класу, класів, соціальної верстви, верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участі в ній.

ПОЛІТИЧНА ПОДІЯ — конкретна, відносно обмежена взаємодія груп людей із політичною владою з метою впливу на неї задля задоволення власних вимог і побажань.

ПОЛІТИЧНА РЕАКЦІЯ — прагнення зберегти й закріпити віджилий соціально-політичний лад та політичні порядки.

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ — опосередковане відображення політичного життя, формування, розвиток, задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини.

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ — конкретне співвідношення політичних сил, сукупність подій, результат політичної діяльності.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА — інтегрована сукупність відносин влади, суб'єктів політики, державних та недержавних соціальних інститутів, покликаних виконувати політичні функції щодо захисту, гармонізації інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, забезпечувати стабільність і соціальний порядок у життєдіяльності суспільства.

ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ — стан динамічної рівноваги політичних сил.

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ — залучення людей до процесу політико-владних відносин, здійснення ними певних актів, заходів, що виражають інтереси, потреби, уподобання, думки, погляди та настрої, вплив на органи влади з метою реалізації соціальних інтересів.

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ — одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю й відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку.

ПОЛІТИЧНЕ РІШЕННЯ — політична дія інформованого суб'єкта влади для реалізації певної мети, що передбачає оптимізацію зовнішніх, внутрішніх умов функціонування даного суб'єкта й визначення перспектив його подальшого розвитку.

ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ — цілеспрямований вплив людей і владних структур на суспільство в цілому або на окремі його сфери з метою їх оптимізації (впорядкування, вдосконалення й розвитку) та досягнення певних цілей.

ПОЛІТИЧНИЙ АВАНТЮРИЗМ (франц. *aventure* — пригода) — політичні наміри й дії, що спираються на віру та обман, спрямовуються на здійснення мети, заснованої на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування реальних політичних сил і можливостей, розрахованої на випадковий успіх.

ПОЛІТИЧНИЙ АНТАГОНІЗМ (грец. *antagonistes* — суперечка, боротьба) — непримиренні суперечності між певними політичними силами суспільства.

ПОЛІТИЧНИЙ БЛОК (англ. *block* — угода, союз) — об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгоджених дій, досягнення спільних, насамперед політичних, цілей.

ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ — зіткнення несумісних, часом протилежних інтересів, дій, поглядів окремих людей, політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, націй, держав та їхніх органів, військово-політичних і політико-економічних організацій (блоків).

ПОЛІТИЧНИЙ ЛІДЕР (англ. *lead* — вести, керувати, схилити до чогось) — глава, керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, якоїсь громади тощо; популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення якоїсь спільної мети.

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС — послідовність подій, зумовлених певними обставинами; сукупність послідовних дій для досягнення результату.

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ (франц. *regime* — управління) — сукупність методів, засобів і способів, за допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ — реальні практичні відносини, взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відображено їхні інтереси та здійснюється політична діяльність — співробітництво чи боротьба (вибори, референдуми, мітинги, зібрання, маніфестації, страйки тощо).

ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ — умови політичного функціонування й розвитку суспільства, які виражаються у співвідношеннях політичних сил щодо оволодіння, утримання й використання політичної влади.

ПОЛІТОЛОГІЯ (грец. *politike* — політика і грец. *logos* — учення) — наука, об'єктом якої є політика та її взаємовідносини з людиною й суспільством; посідає одне з провідних місць у сучасному суспільствознавстві. Щодо П. в зарубіжній та вітчизняній літературі часто вживаються терміни «політична наука», «наука про політику», «політична соціологія», що відображають традиції та особливості національних політологічних шкіл.

ПОПУЛІЗМ (лат. *populus* — народ) — загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади.

ПОСАДНИК — місцевий представник князівської влади.

РАДИКАЛ (англ., франц. *radical*, від лат. *radix* — корінь) — прихильник крайніх, рішучих дій, поглядів.

РЕЄСТРОВІ КОЗАКИ — частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу та внесених до особливого списку (реєстру).

РЕСПУБЛІКА (лат. *respublica*, від *res* — справа, *public* — громадський) — форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.

РЕФЕРЕНДУМ (лат. *referendum* — те, що має бути повідомлене) — спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

САМОВРЯДУВАННЯ МІСЦЕВЕ — політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою та за підтримки держави.

СЕЙМ — станово-представницький орган за доби феодалізму в Чехії, Польсько-Литовській державі; верховний орган державної влади й законодавчий орган Польщі.

СЕПАРАТИЗМ (франц. *separatisme*, від лат. *separatus* — відокремлення) — рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

СИСТЕМА БАГАТОПАРТІЙНА — цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які відрізняються програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою. С.б. є одним із критеріїв розвинутої політичної системи суспільства та її атрибутів; існує лише в демократичних країнах із чітким правовим регулюванням соціально-політичного життя та наявністю громадянського суспільства.

СИСТЕМА ОДНОПАРТІЙНА — неконкурентний тип партійної системи, що складається з представників або членів однієї політичної партії. Існувала в СРСР, деяких інших соціалістичних країнах. На сучасному етапі поширена в постколоніальних країнах, де поки що не сформувалися сучасна розвинута соціальна структура та відповідний їй політичний плюралізм.

СМЕРД — селянин (у Давній Росії), який належав до селянської общини й отримував від князя землю, сплачуючи йому данину.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ — ідеологічна й політична течія, яка виступає за здійснення ідей соціалізму в усіх сферах суспільного життя; важлива складова політики лівих сил сучасності, передусім Західної Європи.

СОЦІАЛІЗМ (лат. *sociatis* — суспільний) — учення й теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

СУВЕРЕНІТЕТ (франц. *souverainit* — верховна влада) — незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

ТОТАЛІТАРИЗМ (лат. *totalis* — увесь, повний) — спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

УЗУРПАЦІЯ (лат. *usurpatio* — оволодіння) — насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

УКРАЇНІЗАЦІЯ — політика партійно-державних органів УРСР у 20-ті й на початку 30-х років ХХ ст., спрямована на більш органічне впровадження радянсько-комуністичної ідеології в Україні силами національних кадрів і в доступній для місцевого населення формі.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА (лат. *unitas* — єдність, однорідний, що складає ціле) держава — єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення.

УНІЯ (лат. *unio* — єдність, об'єднання) — об'єднання, союз держав під владою одного монарха.

УСТРІЙ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ — певний спосіб територіального улаштування держави, утворення й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. У. а.-т. будь-якої держави — це поділ її території на певні частини — краї, області, провінції, землі, штати, департаменти, губернії, волості, повіти, райони, кантони тощо. Він зумовлений соціальною природою держави, традиціями історичного розвитку, завданнями й цілями панівного режиму.

УХИЛ (за політичною термінологією 20—30-х років ХХ ст.) — відхилення від «генеральної» (основної) лінії комуністичної партії, певний напрям діяльності та поглядів, яких до-

тримувалася частина партії, не згодна з більшістю («анархо-синдикалістський», дрібнобуржуазний, соціал-демократичний, правий).

ФАШИЗМ (італ. *fascio* — пучок, в'язка) — ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності й догматизованого принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

ФЕДЕРАЦІЯ — союзна держава, до складу якої входять державні утворення — суб'єкти федерації.

ФОРМА ПРАВЛІННЯ — організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їхні взаємини з населенням.

ХАРИЗМА (грец. *charisma* — милість, благодать, божий дар) — особливий тип легітимності, організації влади й лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного або політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

ХОЛОП — підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше — двірський слуга, кріпак.

ХУНТА (ісп. *junta* — зібрання, об'єднання) — група заколотників, яка незаконно захоплює владу та править із застосуванням диктаторських методів.

ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ (лат. *centralis* — серединний) — політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінська політична система з властивими їй вертикальною структурою та субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (лат. *civilis* — гідний, вихований) — форма спільного життя людей, якій притаманне відтворення власної матеріальної та соціально-політичної структури відносин на основі пріоритету властивих їй духовних норм, цінностей та ідеалів.

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ (Стара Січ) — Запорізька Січ, що існувала наприкінці XVI — на початку XVIII ст. на о. Чартомиш (Базавлук) при впаданні в Дніпро притоки Чортотлик поблизу теперішнього села Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської обл. Засновано в 1652 р., у травні 1709 р. зруйновано царськими військами.

ЧЕЛЯДЬ — раби, полонені, які знаходилися під владою хазяїна, зовсім безправні особи.

ШЛЯХТА — світські дрібні та середні феодалі у країнах Центральної Європи (Польща, Литва, Україна та ін.).

ШОВІНІЗМ (франц. *chauvinisms* — від прізвища напівміфічного капрала наполеонівської армії Ніколя Шовена) — агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації; схильність до розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Навчальне видання

**БУЛЬБЕНЮК Світлана Степанівна
МАНЕЛЮК Юрій Михайлович**

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Практикум

Редактор *С. Кирилак*
Коректор *В. Македон*
Верстка *Н. Пінчук*

Підп. до друку 14.01.14. Формат 60×84/8.
Друк. арк. 8,71. Зам. 11-4186.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)
Тел./факс: (044) 537-61-41; тел.: (044) 537-61-44
e-mail: publish@kneu.kiev.ua